

1
Redactioneel

3
Ontwerpen en
bouwen in de
Hollandse stad
– deel 1
*Gea van Essen en
Merlijn Hurx*

31
Een leeg geheel:
het ontwerp van
het pakhuis-
district van de
stad
Filip Geerts

52
Aldo Rossi's
begrip *locus* als
een politieke
categorie van de
stad
*Pier Vittorio
Aureli*

69
Getekende
kritiek
Emre Altürk

86
Hollands erfgoed.
De stand van
onderzoek van de
geschiedenis van
architectuur,
stedenbouw en
cultuurlandschap
*Jaap Evert
Abrahamse,
Henk Baas en
Reinout Rutte*

OverHolland

8

1
Editors' note

3
Design and
construction in
the cities of
Holland, Part I
*Gea van Essen &
Merlijn Hurx*

31
Empty Whole:
the design of
the warehouse
district of the city
Filip Geerts

52
Rossi's concept
of the *locus* as a
political category
of the city
*Pier Vittorio
Aureli*

69
Drawing
Criticism
Emre Altürk

86
Dutch Heritage.
Current State of
Research on the
History of Archi-
tecture, Urban
Development and
the Man-made
Landscape
*Jaap Evert
Abrahamse,
Henk Baas &
Reinout Rutte*

116 [Polemen]

Historische
atlassen, stads-
monografieën en
het onderzoek
van de ruimtelijke
transformatie van
Nederlandse
steden

Reinout Rutte

132

Over de auteurs

116 [Polemen]

Historical atlases,
urban mono-
graphs, and
research on the
spatial transfor-
mation of Dutch
cities

Reinout Rutte

132

About the
authors

OverHolland onderzoekt de samenhang tussen architectonische interventies en stedelijke transformaties, waarbij de Hollandse stad het uitgangspunt vormt. Aan de hand van theoretische, historische en ontwerpstudies wordt de mogelijke logica van een stedelijke architectuur onderzocht.

Cahier 8 opent met het eerste deel van een studie over de structuur van de ontwerp- en bouwpraktijk in de Hollandse stad. In deze bijdrage, waarvan het tweede deel in het volgende cahier van *OverHolland* zal verschijnen, zetten Gea van Essen en Merlijn Hurx enkele hoofdlijnen uit van de ontwikkeling van de ontwerp- en bouwpraktijk in de Hollandse steden van de veertiende tot de negentiende eeuw. Hiermee voorzien ze in een lacune in de hedendaagse architectuur- en bouwgeschiedenis, die vooral bestaat uit specialistische deelonderzoeken, maar waarin tot op heden een grotere overzichtsstudie ontbreekt. In het eerste deel ligt de nadruk op de kerkenbouw in de vijftiende eeuw en vervolgens op het stadsbouwbedrijf in de daaropvolgende eeuwen.

De volgende drie artikelen richten zich op recentere praktijken in de architectuur. Als een vervolg op de ontwerpstudies voor Hollandse steden in *OverHolland 7* brengen deze bijdragen in het bijzonder de mogelijk kritische dimensie van het architectonisch ontwerpen onder de aandacht. In 'Een leeg geheel: het ontwerp van het pakhuisdistrict van de stad' presenteren de architecten Stefano Milani, Filip Geerts, Arek Seredyn en Radek Brunecky hun ontwerp bijdrage voor de nieuw te bouwen Noord-Italiaanse stad VeMa. Zij pakken hierbij het thema van de ideale stad op en confronteren dat op polemische wijze met de tradities van rationalisme en realisme in de architectuur. De architecten tonen met hun ontwerp dat deze denkrichtingen onder de jonge generatie nog steeds actueel zijn.

Dat rationalisme gepaard aan realisme onder de hedendaagse generatie architecten nog steeds springlevend is, en wellicht een nieuwe levensfase ingaat, toont ook de bijdrage van architect-theoreticus Pier Vittorio Aureli. Van hem publiceren we een hoofdstuk uit het boek *The Project of Autonomy. Politics and Architecture within and against Capitalism* (New York: Princeton Architectural Press, 2008). Aureli durft het aan om het door velen doodverklarde theoretische werk van Aldo Rossi op te graven. Daarbij zet hij zijn tanden in diens begrip van het politieke, een tot nu toe onderbelicht en vaak onbegrepen onderdeel van het denken van de Italiaanse architect. Aureli duidt dit begrip op overtuigende wijze door het in verband te brengen met het Italiaanse politiek-filosofische debat uit de jaren zestig, waarbij hij met name het werk van Mario Tronti onder de aandacht brengt.

OverHolland investigates the connection between architectural interventions and urban transformations, taking the cities of Holland as its point of departure. The possible logic of urban architecture is investigated through theoretical, historical, and design studies.

Volume 8 opens with the first section of a study of the organization of design and building practice in the cities of Holland. In this article, the second section of which will appear in the next volume of *OverHolland*, Gea van Essen and Merlijn Hurx identify a few basic tendencies in the development of design and building practice in the cities of Holland from the fourteenth to the nineteenth centuries. Their work fills a gap in contemporary architectural and building history; the inquiries thus far in this field have mainly focused on specialized topics, and until now no general survey has been published. In the first section, the emphasis is on church building in the fifteenth century and the municipal Public Works in the centuries that followed.

The next three articles focus on more recent practices of architecture. As a sequel to the design studies for Dutch cities published in *OverHolland 7*, these contributions highlight the critical potential of architectural design. In 'Empty Whole: The design of the warehouse district of the city', the architects Stefano Milani, Filip Geerts, Arek Seredyn, and Radek Brunecky present their design contribution to the newly planned northern Italian city of VeMa. They take the theme of the ideal city and scrutinize it polemically, in the light of the traditions of rationalism and realism in architecture. The architects' design shows that these currents of thought are still influential among the young generation.

Another sign that rationalism coupled with realism is still alive and kicking among the current generation of architects, and may even be entering a new phase, is the contribution by the architect and theoretician Pier Vittorio Aureli. We publish a chapter from his book *The Project of Autonomy. Politics and Architecture within and against Capitalism* (New York: Princeton Architectural Press, 2008). Aureli dares to exhume the work of Aldo Rossi, which many have pronounced dead. He grapples with Rossi's concept of the political, a previously underexamined and often poorly understood aspect of the Italian architect's thinking. Aureli arrives at a plausible understanding of this concept by linking it to Italian political and philosophical debates from the 1960s, particularly the work of Mario Tronti.

Emre Altürk's inquiry also focuses on the 1960s period in Italian architecture. He describes the transformation that then took place in the role of representation in the profession. In some

Ook Emre Altürk richt zijn onderzoek op de periode in de jaren zestig in de Italiaanse architectuur. Hij belicht de omwenteling in de rol van de representatie in het vak die zich in deze periode voltrekt. Binnen sommige stromingen in de architectuur van die tijd krijgt de architectuurtekening een andere rol en functie dan zij traditioneel had. In het bijzonder onderzoekt Altürk de poging van architecten om de tekening in te zetten als middel tot een maatschappijkritiek.

De laatste twee bijdragen duiken in de stand van het onderzoek van het ruimtelijke erfgoed in Nederland. Uitgangspunt voor het artikel van Jaap Evert Abrahamse, Henk Baas en Reinout Rutte is de recente *Erfgoedbalans*, die een overzicht geeft op nationale schaal van drie terreinen: gebouwd erfgoed, cultuurlandschap en archeologisch erfgoed. De auteurs tonen zich uitermate kritisch, vooral waar het gaat om het gebrek aan synthese, het theoretisch kader en de smalle wetenschappelijke basis van het werk.

In hetzelfde licht moet ook de afsluitende boekbespreking van Reinout Rutte worden geplaatst. In de sectie *Polemen* houdt hij de stroom van historische stadsatlassen en stadsmografieën tegen het licht die de laatste jaren in Nederland zijn verschenen. Net als bij de *Erfgoedbalans* constateert Rutte vooral beschrijvende, specialistische deelstudies en een schrijnend gebrek aan synthetiserende en vergelijkende overzichtswerken.

schools of architecture of the period, architectural drawing acquired a non-traditional role and purpose. Altürk concentrates on attempts by architects to use drawing as a means of social criticism.

The last two articles investigate the current state of research on Dutch heritage in the domain of spatial planning and architecture. Point of departure for the article by Jaap Evert Abrahamse, Henk Baas and Reinout Rutte is the recent report entitled *Erfgoedbalans*, which provides a national overview of three areas: built heritage, the man-made landscape, and archaeological heritage. The authors take a highly critical stance, especially with regard to the lack of synthesis, the theoretical framework, and the limited pool of research relevant to the report.

The closing book review by Reinout Rutte sounds a similar note. In the section *Polemen*, he evaluates the flood of historical city atlases and city monographs published in the Netherlands in recent years. As in the case of the *Erfgoedbalans*, Rutte notes a preponderance of specialized descriptive studies and a deplorable lack of synthesizing and comparative surveys.

Ontwerpen en bouwen in de Hollandse stad

Gea van Essen, Merlijn Hurx*

Inleiding

Onderzoek naar de ontwerpers en bouwers van architectonische objecten vormt een hoofdthema in de architectuurgeschiedenis. Sinds enkele decennia is er naast de gebruikelijke aandacht voor de hoofdrolspelers ook belangstelling voor de structuur van de ontwerp- en bouwpraktijk.¹ In Nederland was de architectuurhistoricus Meischke een van de eersten die uitgebreid onderzoek deden naar de ontwikkelingen in de organisatie van het bouwvak.² Door het verschijnen van verschillende dissertaties is dit type onderzoek de afgelopen vijftien jaar in een stroomversnelling geraakt. In de dissertatie van Kolman (1993) werd het bouwbedrijf in Kampen van de vijftiende tot halverwege de zeventiende eeuw onderzocht. De dissertatie van Steenmeijer (2001) over Arent van 's-Gravensande behandelde en passant het stadsbouwbedrijf in Leiden en Den Haag.³

Andere onderzoekers kozen voor een thematische benadering, waarin verschillende steden tegelijk behandeld werden.⁴ Van Tussenbroek onderzocht de natuursteenhandel van de familie Van Neurenberg in het stroomgebied van de Maas en de Hollandse steden in de zestiende en zeventiende eeuw (2001).⁵ Een ander specifiek thema werd gekozen door Gerritsen, die de rol van de tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de zeventiende eeuw in de Nederlandse Republiek onderzocht (2004).⁶ Momenteel wordt in Utrecht een vervolgonderzoek naar de achttiende eeuw met eenzelfde thematiek ondernomen door Röell.⁷ De ontwikkeling van het stedelijke bouwbedrijf in de zeventiende en achttiende eeuw in verschillende steden wordt vergeleken door Medema, wiens onderzoek onlangs is afgerond, en door Van Essen, die haar dissertatie binnenkort zal voltooien.⁸ Van Essen analyseert de ontwikkeling van het stadsfabrieksambt in de Republiek in de zeventiende eeuw, met als belangrijke casestudies Amsterdam en Groningen. Medema sluit in thematiek aan bij Van Essen, maar onderzoekt de achttiende eeuw; een periode van vooral krimp, waar-

*
De auteurs willen Reinout Rutte bedanken voor zijn bijzondere betrokkenheid bij de totstandkoming van dit artikel. Daarnaast gaat dank uit naar Gabri van Tussenbroek van het Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam voor zijn commentaar.

¹
In dit artikel wordt een onderscheid gemaakt tussen bouwpraktijk en bouwbedrijf. Met de eerste term worden alle werkzaamheden en krachten bedoeld die vereist zijn voor het tot stand komen van bouwwerken, terwijl de term bouwbedrijf alleen wordt gebruikt voor de bedrijfstak als organisatie of voor een firma.

²
Zie R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*. Amersfoort 1988. Zie ook zijn bijdragen in de serie: R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Architectuur-historische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*. Amsterdam/Zwolle 1993-2000.

³
Ch.J. Kolman, *Naer de eisch van 't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650*. Utrecht 1993. G. Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede. Arent van 's-Gravensande (ca. 1610-1662), architect en ingenieur*. Dissertatie

Design and construction in the cities of Holland

Gea van Essen, Merlijn Hurx*

Introduction

The study of the designers and builders of architectural works is one of the central themes of architectural history. Over the last few decades, interest in this area has broadened to include not only prominent individuals but also the structure of design and building practice.¹ In the Low Countries, the architectural historian Meischke was one of the first to perform extensive research on developments in the organization of the building profession.² This line of research has made great advances in the past fifteen years with the publication of several noteworthy doctoral theses. Kolman's 1993 thesis investigates the building industry in Kampen from the fifteenth to the mid-seventeenth century, and Steenmeijer's 2001 thesis on Arent van 's-Gravensande deals in passing with municipal construction companies in Leiden and The Hague.³

Other researchers have opted for a thematic approach, dealing with multiple cities at once.⁴ In a 2001 thesis, Van Tussenbroek investigates the Van Neurenberg family's trade in stone in the Maas river valley and the cities of Holland in the sixteenth and seventeenth centuries.⁵ A similarly specific topic was chosen by Gerritsen, whose 2004 thesis deals with the role of drawings in design and building practice in the seventeenth-century Dutch Republic.⁶ At Utrecht University, Röell is currently engaged in a follow-up study of the same topic, focusing on the eighteenth century.⁷ The emergence of municipal construction companies in various cities in the seventeenth and eighteenth centuries is being investigated from a comparative perspective by Medema, who recently finished his research, and by Van Essen, who is soon to complete her thesis.⁸ Van Essen analyzes the development of the office of the *stadsfabriek* in the seventeenth-century Dutch Republic, taking Amsterdam and Groningen as her two main case studies. Medema's work is thematically linked to Van Essen's, but focuses on the eighteenth century, a period when on the whole

*
The authors would like to thank Reinout Rutte for his special role in the development of this article. Our thanks also goes to Gabri van Tussenbroek (Department for Monuments and Archaeology of the City of Amsterdam) for his comments.

¹
In this article building practice is distinguished from the building industry and from construction companies. The term 'building practice' (*bouwpraktijk*) refers to all the activities and energies required to create a work of architecture, while the terms 'building industry' and 'construction company' (both translations of the Dutch word *bouwbedrijf*) are used solely to refer to the business sector as a whole and to individual businesses, respectively.

²
See R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*. Amersfoort 1988. See also his contributions to the following series: R. Meischke, H.J. Zantkuijl, W. Raue, & P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*. Amsterdam/Zwolle 1993-2000.

³
C.J. Kolman, *Naer de eisch van 't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen*

uit noodzakelijke reorganisaties en professionalisering voortvloeiden. Het recentste onderzoek naar de stedelijke bouwactiviteit in Holland wordt uitgevoerd door Hurx.⁹ Hij behandelt de grote stadskerken, die tot de eerste grote (civiele) bouwopgave in Holland behoren.

Vanwege de omvang en de complexe problematiek zijn de hierboven genoemde studies vaak beperkt tot een bepaalde thematiek, periode of geografisch gebied. Een overzichtswerk van de ontwikkeling van de ontwerp- en bouwpraktijk in de Hollandse steden over een langere periode ontbreekt nog. In dit artikel wordt geprobeerd op basis van ons eigen onderzoek enkele hoofdlijnen van de veertiende tot de negentiende eeuw te schetsen en lacunes in de hedendaagse stand van kennis te signaleren. Aan de hand van de voorname (civiele) publieke bouwwerken hopen de auteurs de belangrijkste transformaties door de eeuwen heen te volgen, waarbij wordt aangenomen dat de veranderingen in de organisatie het best te verklaren zijn door de verschuivingen in de bouwopgave te volgen. De nadruk ligt hierbij in de vijftiende eeuw op de kerkenbouw en in daaropvolgende eeuwen op het stadsbouwbedrijf, vanwege de hoge graad van organisatie.

Het artikel is verdeeld over twee afleveringen van *OverHolland*, waarin door verschillende auteurs in chronologische volgorde de perioden van groei en krimp in de bouwopgave worden behandeld. Elke aflevering wordt voorafgegaan door een korte inleiding, waarin de periodisering en de belangrijkste thema's aan de orde worden gesteld. In het eerste deel, dat de periode van de veertiende tot en met zestiende eeuw bestrijkt, begint Hurx met de bouwhausa van de stadskerken in de veertiende en vijftiende eeuw. Vervolgens beschrijft Van Essen hoe de steden in de vijftiende en vooral in de zestiende eeuw steeds meer verantwoordelijkheden op zich namen bij de oprichting van publieke werken.¹⁰ Als begin van het tweede deel is gekozen voor de schaalvergroting van de bouwopgave in de zeventiende eeuw dankzij de explosieve expansie van een aantal steden. In dit stuk zal Van Essen de ontwikkeling van het stadsfabrieksambt tot een omvangrijk stedelijk bouwbedrijf behandelen. In het tweede stuk van deze aflevering behandelt Medema de reorganisatie van het bouwwezen door de teruggang van de economie in de achttiende eeuw.

Er wordt hier verondersteld dat de fluctuaties in de bouwopgave niet alleen van doorslaggevend belang waren voor de samenstelling van het bouwbedrijf in zijn totaliteit, maar ook consequenties hadden voor de gespecialiseerde top van het bouwvak. De basis van het bouwvak bleef tot in de achttiende eeuw grotendeels onveranderd en bestond in de steden overwegend uit in het

ambacht gescheiden bedrijven van één ambachtsmeester met een enkele knecht en leerjongen. Ook in tijden van laagconjunctuur was er genoeg vraag naar arbeid om het voortbestaan van de kleine zelfstandigen als groep te verzekeren. Zij waren vaak verenigd in gilden, die vanaf de veertiende tot en met zeventiende eeuw werden opgericht in de Hollandse steden.¹¹ De ontwikkeling en organisatie van deze gilden worden hier grotendeels buiten beschouwing gelaten, omdat ze niet bepalend waren voor de publieke werken. De kerk en de stad waren als opdrachtgevers meestal niet gebonden aan gildebepalingen.¹²

De top in het bouwvak werd in de eerste plaats gevormd door ambtenaren, die de administratieve en financiële taken van het bouwproject op zich namen. In naam van de opdrachtgever hadden zij vaak de leiding en beslisten over de dagelijkse uitgaven (meestal tot een bepaald maximumbedrag). Zij waren lang niet altijd gespecialiseerd genoeg om de technische en esthetische bouwleiding te voeren. Daarvoor had men gespecialiseerde vaklieden nodig. Deze groep was kwetsbaarder voor verschuivingen in de bouwopgave, omdat deze vaklieden alleen konden bestaan bij een voldoende aantal complexe opdrachten. Hoe groter de groep van bouwprojecten die bijzondere technische, logistieke of esthetische expertise vereisten, hoe groter de arbeidsdeling en de afstand tot de werkvloer. In dit artikel zal getracht worden deze veronderstelde relatie verder uit te diepen.

Door de dynamiek in de hiërarchische gelaagdheid van het bouwvak is het soms moeilijk vat te krijgen op de precieze samenstelling van de toplaag. De functie in het bouwproces van de deskundigen kon variëren per opdracht en ook de gebruikte contemporeine terminologie kan verwarrend werken. Deze onduidelijkheid keert terug in de gehele behandelde periode, waardoor het van belang is om deze problematiek kort te behandelen.

In de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw werd in de Nederlanden meestal degene die in opdracht van de bouwheer de supervisie over het bouwproces voerde, aangeduid met de term *werkmeester* of een variant daarvan. De term was niet eenduidig en kon ook in algemene zin voor een vakman in een bepaald ambacht gebruikt worden. In Latijnse bronnen werden in de vijftiende eeuw verschillende termen gebruikt om de *werkmeester* aan te duiden, namelijk *archilathomus*, *archilapicida* en *architectus*. Het voorvoegsel *archi-* komt van het Griekse ἀρχι- (= opperste) of van ἀρχω (= besturen), terwijl *lathomus* en *lapicida* steenhouwer betekenen en *tectus* afgeleid is van het Griekse woord voor ambachtsman/timmerman, τεκτων. Deze oorspronkelijke

Universiteit Leiden 2001, Leiden 2005.

4

Een voorbeeld daarvan buiten Holland is het proefschrift van D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*. Utrecht 1994.

5

G. van Tussenbroek, *The architectural network of the Van Neurenberg family in the Low Countries (1480-1640)*. Architectura Moderna 4, Turnhout 2006.

6

E. Gerritsen, *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek*. Zwolle 2006.

7

Zie de aanstaande dissertatie van E. Röell, *Architectuurtekeningen in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek*. Dissertatie Universiteit Utrecht, verwacht in 2009.

8

G.H. Medema, 'In zo goede order als in eenige stad in Holland'. *Het stedelijk bouwbedrijf van Holland in de achttiende eeuw*. Universiteit Utrecht, oktober 2008, en G. van Essen, *Het stadsfabrieksambt. De organisatie van de publieke werken in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw*. Dissertatie Universiteit Utrecht, verwacht in 2009. Zie ook: G. van Essen, 'Daniel Stalpaert (1615-1676), stadsarchitect van Amsterdam en de Amsterdamse stadsfabriek in de periode 1647 tot 1678', *Bulletin KNOB*, 99 (2000), nr. 4, pp. 101-121, en G.H. Medema, "'Het is een stadswerk, daar word niet nagesien.'" Aspecten van bouwbeleid en -praktijk van Hollandse steden gedurende de achttiende eeuw', *Bulletin KNOB*, 104 (2005), nr. 5, pp. 162-171.

9

Zie M. Hurx, 'Middel-eeuwse "prefab" in de Nederlanden? De Hollandse kerken van de Ant-

werpse loodsmeester Evert Spoorwater', *Bulletin KNOB*, 106 (2007), nr. 3, pp. 112-134.

10

In dit artikel worden publieke werken en openbare werken als synoniem beschouwd.

11

Er bestaan nog geen goede overzichtswerken van de ontwikkeling van metselaars- en timmerliedengilden in de Hollandse steden. Zie ook: E.H.A. Kocken, *Van bouwen, breken en branden in de lage landen. Oorsprong en ontwikkeling van het middeleeuws stedelijk bouwrecht tussen ± 1200 en ± 1500. Een terreinverkenner onderzoek*. Deventer 2004, pp. 63-66. Zie over de metselaars- en timmerliedengilden in Amsterdam: G. van Essen, 'De bouwambachtsgilden in Amsterdam' (te verschijnen). Zie over de algemene ontwikkeling van de gilden vooral: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 57 (1994); C. Lis en H. Soly, *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800*. Brussel 1994; C. Lis en H. Soly, *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*. Brussel 1997; M. Prak, C. Lis, J. Lucassen en H. Soly, *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power, and representation*. Aldershot 2006.

12

De positie van het stadsbestuur en de kerk ten opzichte van de gilden lag al grotendeels vast in de vijftiende eeuw. Zie M. Hurx, 'Architecten en gildedwang. Vernieuwingen in de ontwerppraktijk in de vijftiende en zestiende eeuw', *Bulletin KNOB* (verwacht 2009). Zie voor conflicten over gildedwang en de autoriteit van de opdrachtgever in een internationale context: F. Bischoff, *Burkhard Engelberg. 'Der vilkunstreiche Architector und der Statt Augspurg Werke Meister'*. *Burkhard Engelberg und die*

the industry shrank, necessitating reorganization and professionalization. The most recent investigation of civic building activity in Holland was carried out by Hurx and examines the major city churches that are among the first large-scale works of civic architecture in Holland.⁹

Because of the scale and complexity of these issues, many of the above-mentioned studies are restricted to a narrowly defined topic, period, or geographical area. There is still no general survey of the development of design and building practice in the cities of Holland over an extended period. In this article we attempt, on the basis of our own research, to sketch a few main lines of development from the fourteenth to the nineteenth century and to point out a few gaps in our current knowledge. In examining the leading public works of civic architecture, the authors aim to trace the most significant transformations through the centuries, in the belief that organizational changes can best be explained by reference to shifts in the demand for building work.¹⁰ The emphasis lies on church building in the fifteenth century and on the municipal building industry in later centuries, because these activities showed a high degree of organization.

The article will be published in two consecutive issues of *OverHolland*, in which various authors will discuss the periods of growth and contraction in the demand for building work, in chronological order. Each of the two parts will begin with a brief introductory section presenting the periods and major themes to be examined. In part I, which covers the period from the fourteenth to the sixteenth century, Hurx begins with the boom in the construction of city churches in the fourteenth and fifteenth centuries. Van Essen then describes how city authorities assumed increasing responsibility for public works in the fifteenth and particularly the sixteenth century. Part II will begin with an examination of the massive increase in the scale of building work in the seventeenth century, stemming from the explosive growth of a number of cities. In this section, Van Essen will describe the development of the office of the *stadsfabriek* into a large-scale municipal construction company. In the second section of part II, Medema will discuss the reorganization of the building sector in the eighteenth century as a result of economic decline.

We assume that fluctuations in the demand for building work not only had a crucial impact on the make-up of the building industry as a whole, but also had consequences for the specialists at the top of that industry. The base of the building trade remained largely unchanged until the eighteenth century; in the cities, it was composed largely of small, autonomous workshops each

devoted to a single craft, and each consisting of a single master craftsman with a small number of assistants and apprentices. Even in times of economic recession, there was enough demand for labour to ensure the continued existence of this group of artisans. In many cities in Holland, they formed guilds, which were founded between the fourteenth and the seventeenth century.¹¹ The development and organization of these guilds will not be discussed in detail here, because they did not have a decisive influence on public works. When the church and the city authorities commissioned architectural works, they were not generally subject to guild regulations.¹²

The top of the industry was formed in part by officials responsible for the administrative and financial aspects of building projects. They often coordinated building projects on behalf of the commissioning body and made decisions about day-to-day expenditure (usually up to a specified maximum). But they frequently lacked the expertise to manage the technical and aesthetic aspects of such projects, and specialized professionals were engaged for this purpose. Such experts were relatively vulnerable to shifts in the supply of building work, because they were needed only for complex projects. We contend that the larger the amount of building work requiring special technical, logistical, or aesthetic expertise, the more pronounced the division of labour, and the larger the organizational distance between these experts and the labourers. The remainder of this article investigates this proposed relationship in greater depth.

Because of the dynamics in the hierarchical organization of the building trade, it is sometimes difficult to determine the precise composition of the top level. The role of experts in the building process could vary from project to project, and the terminology used at the time can be misleading. Given that these potential sources of confusion are encountered throughout the period in question, a brief discussion of them is advisable.

In the fifteenth and early sixteenth-century Low Countries, the individual who supervised the building process on behalf of the commissioning party was generally referred to as the *werkmeester* or something similar. But this word also had other uses; in particular, it could serve as a generic term for any expert practitioner of a craft or trade. In fifteenth-century Latin sources, several terms are used to denote the *werkmeester*, namely *archilathomus*, *archilapicida*, and *architectus*. The prefix *archi-* comes from the Greek ἀρχι ('uppermost') or from ἀρχω ('to lead'), while *lathomus* and *lapicida* mean stonemason and tectus is derived from the Greek word for craftsman or carpenter, τέκτων. This etymology reflects the

1450-1650. Utrecht 1993. G. Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede. Arent van 's-Gravesande (ca. 1610-1662), architect en ingenieur*. Leiden 2005.

4 One example of this approach, though not in relation to Holland, is a doctoral thesis by D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen; stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*. Utrecht 1994.

5 G. van Tussenbroek, *The architectural network of the Van Neurenberg Family in the Low Countries (1480-1640)*. Architectura Moderna 4, Turnhout 2006.

6 E. Gerritsen, *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek*. Zwolle 2006.

7 See the doctoral thesis in progress by E. Röell, *Architectuurtekeningen in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek. Doctoral thesis*, Utrecht University, to be published in 2009.

8 G.H. Medema, *In zo goede order als in eenige stad in Holland. Het stedelijk bouwbedrijf van Holland in de achttiende eeuw. Doctoral thesis*, Utrecht University, 2008, and G. van Essen, *Het stadsfabrieksambt. De organisatie van de publieke werken in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw. Doctoral thesis*, Utrecht University, to be published in 2009. See also G. van Essen, 'Daniel Stalpaert (1615-1676), stadsarchitect van Amsterdam en de Amsterdamse stadsfabriek in de periode 1647 tot 1678', *Bulletin KNOB*, 99 (2000) 4, pp. 101-121, and G.H. Medema, "'Het is een stadswerk, daar word niet nagesien". Aspecten van bouwbeleid en -praktijk van Hollandse steden gedurende de achttiende eeuw', *Bulletin KNOB*, 104 (2005) 5, pp. 162-171.

9 See M. Hurx, 'Middeleeuwse "prefab" in de Nederlanden? De Hollandse kerken van de Antwerpse loodsmeeester Evert Spoorwater', *Bulletin KNOB*, 106 (2007) No. 3, pp. 112-134.

10 The two terms *publieke werken* and *openbare werken* are used as synonyms in the original Dutch version of this article, and have both been translated as 'public works' or 'public projects'.

11 There are as yet no good general studies of the development of masons' and carpenters' guilds in the cities of Holland. See also E.H.A. Kocken, *Van bouwen, breken en branden in de lage landen. Oorsprong en ontwikkeling van het middeleeuwse stedelijk bouwrecht tussen ± 1200 en ± 1500. Een terreinverkenkend onderzoek*. Deventer 2004, pp. 63-66. On masons' and carpenters' guilds in Amsterdam, see G. van Essen, 'De bouwambachtsgilden in Amsterdam' (to be published). On the general history of guilds, see particularly *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 57 (1994); C. Lis & H. Soly, *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800*. Brussels 1994; C. Lis & H. Soly, *Werelden van vershil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*. Brussels 1997; M. Prak, C. Lis, J. Lucassen, & H. Soly, *Craft guilds in the early modern Low Countries: Work, power, and representation*. Aldershot 2006.

12 The role of the city government and the church with respect to the guilds had largely been established by the fifteenth century. See M. Hurx, 'Architecten en gildedwang. Vernieuwingen in de ontwerppraktijk in de vijftiende en zestiende eeuw', *Bulletin KNOB* (to be published in 2009). On conflicts over the coercive

betekenis verwijst naar de bestuurlijke functie van de *architectus*.¹³ Zijn supervisie bestond uit verschillende taken, waaronder het maken van bouwplannen (in de breedste zin van het woord) en het aansturen van de werklui door geschreven (en mondelinge) instructies, ontwerptekeningen en detailontwerpen. Daarnaast hield hij eventueel ook toezicht op de kwaliteit van de bouwmaterialen en de logistiek van de aanvoer van het materiaal.¹⁴

In de loop van de zestiende eeuw werd de vernerlandste term *architect* gangbaar. Deze benaming werd tot in de achttiende eeuw in de eerste plaats gebruikt voor degene die de supervisie voerde, en pas in de tweede plaats voor iemand die ontwerpen vervaardigde.¹⁵

Het woord *architect* had gedurende de hele periode geen eenduidige betekenis en kwam in de bronnen ook los van het ontwerpvak voor. Het historische gebruik correspondeert vaak niet met ons huidige begrip architect, dat in eerste instantie refereert aan de ontwerper. In het vervolg van dit artikel wordt het woord *architect* in de historische betekenis van organisator, bouwleider en eventueel ontwerper gebruikt. Iemand die alleen ontwerptekeningen leverde, zal neutraal worden aangemerkt als ontwerper van architectuur.

Deel I

Bovenregionale en stedelijke systemen: de bouw van de grote stadskerken en het ontstaan van openbare werken (veertiende – zestiende eeuw)

Jonge steden met ambitie

De steden in het graafschap Holland kwamen in vergelijking met veel andere urbane centra in Europa pas laat tot ontwikkeling. Dordrecht ontwikkelde zich als eerste vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw als stapelplaats voor (inter)nationaal handelsverkeer door de gunstige ligging in het mondingsgebied van de Maas. De andere steden in het gebied waren jonger. Alkmaar, Haarlem, Leiden, 's-Gravenhage en Delft kwamen in de loop van de dertiende eeuw op, Gouda, Rotterdam en Amsterdam pas omstreeks 1300.¹⁶

De snelle ontwikkeling van de jonge Hollandse steden in de daaropvolgende veertiende eeuw is opvallend. Terwijl in de rest van West-Europa door pestepidemieën en oorlogen de bevolkingsgroei en de economie stagneerden, kenden de Hollandse steden juist een explosieve groei.¹⁷ Deze groei uitte zich ook in de vorm van stadsuitbreidingen: sommige steden verdubbelden zelfs in oppervlak in de tweede helft van de veertiende eeuw.¹⁸ Die groei stopte in de vijftiende eeuw, maar met de stilstand van de stadsuitbreidingen brak een periode aan waarin groot-scheepse kwalitatieve veranderingen in de steden een aanvang namen.

Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw begon men in de meeste steden met enorme bouwprojecten waarvan de stadskerken de belangrijkste zijn (afb. 1). Deze kerken zijn voor een deel te beschouwen als stedelijke projecten – dit in tegenstelling tot de bouw van de meeste kathedralen –, omdat ze als parochiekerk van de stad dienden. Ze vormen een semipublieke opdracht, want bijna altijd bestonden er nauwe banden tussen de opdrachtgevers, de kerkmeesters, en het stadsbestuur. Zo lag in Delft de verantwoordelijkheid voor de Oude en de Nieuwe Kerk grotendeels bij het stadsbestuur.¹⁹ Een bijzonder belang had het stadsbestuur bij het oprichten van kerktorens, die gebruikt konden worden als wachtpost bij de verdediging van de stad of om beginnende stadsbranden snel te signaleren.

süddeutsche Architektur um 1500. Anmerkungen zur sozialen Stellung und Arbeitsweise spätgotischer Steinmetzen und Werkmeister. Schwäbische Geschichtsquellen und Forschungen 18, Augsburg 1999, pp. 76-93.

13

Zie voor de betekenis van het woord *architectus* in internationale context in de veertiende en vijftiende eeuw: M. Lingohr, 'Architectus – virtus-Begriff der frühen Neuzeit?', in: J. Poeschke, Th. Weigel en B. Kusch-Arnold, *Die Virtus des Künstlers in der italienischen Renaissance*. Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme – Schriftenreihe des Sonderforschungsbereichs 496, deel 15), Münster 2006, pp. 13-30. Zie voor de Nederlanden: Hurx, 'Architecten en gildedwang' (noot 12).

14

Hurx, 'Architecten en gildedwang' (noot 12). Zie ook R. Meischke, 'De "Meesters van het Steenwerck" en de Sint-Laurenskerk te Rotterdam', *Bulletin KNOB*, 101 (2002), nr. 6, pp. 201-213.

15

Zie Gerritsen, *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen* (noot 6).

16

Zie R. Rutte, 'Landschap vol steden. Over het ontstaan van de Nederlandse steden en hun plattegronden van de elfde tot de vijftiende eeuw', *OverHolland* 2, 2005, pp. 73-90.

17

B.J.P. van Bavel en J.L. van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c. 1350-1500', *Economic History Review*, 57 (2004), nr. 3, pp. 503-532.

18

R. Rutte, 'Groeï en krimp in de Hollandse stad. Stadsuitbreidingen, stedenbouw en ontstedelijking in Holland van de veertiende tot de negentiende eeuw', *OverHolland* 3, 2006, pp. 29-55.

19

G. Verhoeven, *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*. Amsterdam 1992, pp. 25-28. Ook in Antwerpen werd de verantwoordelijkheid voor het beheer van de kerkfabriek van de Onze-Lieve-Vrouwekerk gedeeld door het stadsbestuur en het kapittel. Zie W.H. Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm*. Antwerpen/Amsterdam 1983, pp. 23-36.

original, leadership role of the *architectus*, who supervised a variety of activities ranging from drawing up building plans (in the broadest sense) to managing workers through written and oral instructions, drawings and templates.¹³ The *architectus* might also be responsible for the quality of the building materials and the logistics of transporting them to the site.¹⁴

In the course of the sixteenth century, the nativized word *architect* came into widespread use. Until the eighteenth century, it was primarily a term for the individual who supervised a building project and was used only in a secondary sense for the individual who produced the designs.¹⁵

Throughout this period, the Dutch word *architect* had more than one meaning, and primary sources sometimes use the term in ways which have nothing to do with architectural design. This historical Dutch term often does not correspond to its modern English and Dutch cognate, *architect*, which refers primarily to the designer of a structure. Throughout the remainder of this article, the word *architect* is used in the historical sense of the organizer and leader of a building project – who may or may not also have been the designer. Individuals who did no more than contribute design drawings will be referred to in more neutral terms such as ‘architectural designer’.

Part I

Supraregional and municipal systems: the construction of large city churches and the earliest public works (14th – 16th centuries)

Ambitious new cities

The cities in the county of Holland developed fairly late in comparison to many other urban centres in Europe. Dordrecht led the way; starting around the mid-twelfth century, it developed into a depot and later a staple port for domestic and international trade, thanks to its favourable location in the estuary of the Maas. The other cities in the region were established even later. Alkmaar, Haarlem, Leiden, The Hague, and Delft all appeared in the thirteenth century, followed by Gouda, Rotterdam, and Amsterdam around 1300.¹⁶

In the fourteenth century, Holland’s new cities developed at a remarkably fast pace. While economies elsewhere in Western Europe were stagnating as a result of wars and plague epidemics, the cities of Holland underwent tremendous growth, one manifestation of which was urban expansion.¹⁷ Some cities as much as doubled in size in the second half of the century.¹⁸ By the time this wave of expansion ended in the fifteenth century, Holland’s cities had entered a period of far-reaching qualitative transformation.

From the second half of the fourteenth century onwards, most cities undertook enormous building projects, the most important of which were the city churches (Fig. 1). These churches can in part be seen as city projects – unlike most cathedrals – because they served as their cities’ parish churches. They were semi-public works, because there were almost always close ties between the commissioning parties, the church wardens, and the city authorities. In Delft, for instance, the city council bore primary responsibility for both the Oude Kerk and the Nieuwe Kerk.¹⁹ City authorities had a special interest in the construction of church towers, which could serve as observation posts for defence purposes or be used to spot fires at an early stage.

In the earliest stages, the only public works were fortifications, city planning, and the city hall. Until the sixteenth century, ordinary city-dwellers were responsible for the maintenance of public

power of the guilds and the power of the commissioning authorities in an international context, see F. Bischoff, *Burkhard Engelberg. »Der vilkunnstreichere Architector und der Stadt Augspurg Wercke Meisters«. Burkhard Engelberg und die süddeutsche Architektur um 1500. Anmerkungen zur sozialen Stellung und Arbeitsweise spätgotischer Steinmetzen und Werkmeister. Schwäbische Geschichtsquellen und Forschungen* 18, Augsburg 1999, pp. 76-93.

¹³ On the meaning of the word *architectus* in an international context in the fourteenth and fifteenth centuries, see M. Lingohr, ‘*Architectus – virtus*-Begriff der frühen Neuzeit?’, in J. Poeschke, T. Weigel, & B. Kusch-Arnold, *Die Virtus des Künstlers in der italienischen Renaissance. Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme – Schriftenreihe des Sonderforschungsbereichs 496*, vol. 15, Münster 2006, pp. 13-30. On the Low Countries, see Hurx’s article to be published in 2009 (note 12).

¹⁴ Hurx, *ibid.* See also R. Meischke, ‘De ‘Meesters van het Steenwerck’ en de Sint-Laurenskerk te Rotterdam’, *Bulletin KNOB*, 101 (2002) No. 6, pp. 201-213.

¹⁵ See Gerritsen 2006 (note 6).

¹⁶ See R. Rutte, ‘Landschap vol steden. Over het

ontstaan van de Nederlandse steden en hun plattegronden van de elfde tot de vijftiende eeuw’, *Over-Holland* 2, 2005, pp. 73-90.

¹⁷ B.J.P. van Bavel & J.L. van Zanden, ‘The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c. 1350-1500’, *Economic History Review*, 57 (2004) No. 3, pp. 503-532.

¹⁸ R. Rutte, ‘Groeï en krimp in de Hollandse stad. Staduitbreidingen, stedenbouw en ontstedelijking in Holland van de veertiende tot de negentiende eeuw’, *Over-Holland* 3, 2006, pp. 29-55.

¹⁹ G. Verhoeven, *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*. Amsterdam 1992, pp. 25-28. In Antwerp too, responsibility for the management of the *fabrica ecclesiae* of the Onze-Lieve-Vrouwekerk was divided between the city government and the chapter. See W.H. Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm*. Antwerp/Amsterdam 1983, pp. 23-36.

De openbare werken beperkten zich in eerste instantie tot de fortificatiewerken, de stadsaanleg en het raadhuis. Het onderhoud van de openbare ruimte, dat later tot de openbare werken zou behoren, viel tot in de zestiende eeuw nog onder de verantwoording van de inwoners zelf: het onderhoud van vrijwel alle straten, grachten, wal-kanten en bruggen werd door de direct aanwonenden uitgevoerd of betaald, of viel onder de verantwoordelijkheid van de wijken.²⁰

Om de algehele veiligheid te waarborgen zagen de steden zich genoodzaakt om de aanleg en het onderhoud van de verdedigingswerken in eigen beheer te nemen. Voor het toezicht op de bouw, de staat van deze werken en het onderhoud werden gecommiteerden aangesteld, die dan, onder verwijzing naar het oorspronkelijke aandachtspunt van de functie die zij uitoefenden, muurmeester, vestmeester, brugmeester, havenmeester, walmeester enzovoort werden genoemd. Ook het toezicht op ander openbaar werk kon in de loop van de tijd aan de taken van deze gecommiteerden worden toegevoegd.

In 1393 werden bijvoorbeeld in Rotterdam in elk kwartier (wijk) twee brugmeesters aangesteld; Leiden had sinds 1445 twee vestmeesters.²¹ In 1450 verzorgde in Gouda een zogenoemde timmermeester het financiële beheer van de stadswerken; hij was geen ambachtsmeester, maar lid van de stadsregering.²² In Delft vervulde een regent de functie van binnenhavenmeester, als opzichter van de stadswerken.²³ Een betrekkelijk jonge stad als Amsterdam kende vóór 1500, voor zover bekend, geen enkele door de stad aangewezene functionaris voor de openbare werken.

In de eerste aflevering van dit artikel zal de periode van de stedelijke bouwopgave tot ca. 1600 behandeld worden. Tot en met de zestiende eeuw speelde de organisatie van het bouwen in de Hollandse steden zich af op twee niveaus, namelijk op een stedelijke en een bovenregionale schaal. In het bijzonder in de veertiende en vijftiende eeuw was men voor de kerkenbouw overwegend aangewezen op bouwbedrijven uit Brabant die opereerden in Vlaanderen, Zeeland en Holland. Een zelfstandige ontwikkeling van het bouwvak in de Hollandse steden zette in de vijftiende eeuw in. In de loop van de zestiende eeuw werden de openbare werken steeds meer door het stadsbestuur georganiseerd.

Deze aflevering begint met de bouw van de grote stadskerken, die zich voltrok vanaf het einde van de veertiende eeuw tot de eerste decennia van de zestiende eeuw. Om de ontwikkelingen in de kerkenbouw te kunnen volgen zal de Bavokerk in Haarlem, vanwege het goed bewaarde archiefmateriaal, een terugkerend motief vormen.

Vervolgens staan de verschillende openbare

werken centraal: het ontluiken daarvan in de loop van de vijftiende eeuw en de opbloei en het functioneren van die organisatie in de zestiende eeuw.

‘Bovenregionale systemen’: De grote stadskerken (ca. 1380 – ca. 1530)

In de periode van circa 1380 en 1530 waren de stadskerken in de Hollandse steden de voornaamste (civiele) bouwprojecten. De meeste grote kerken hadden een pre-urbane kapel als oorsprong, maar door de groei van de steden in de veertiende eeuw waren grootschalige uitbreidingen nodig.²⁴ Bij aanvang viel er nog een verschil in ambitie en mogelijkheden te herkennen. Sommige kerken, zoals de Oude Kerk in Delft, de Grote Kerk in Den Haag en de Oude Kerk in Amsterdam (afb. 2), kenden tot in de zestiende eeuw een stapsgewijze uitbreiding die gelijke tred hield met de groei van de stad.²⁵ Elke keer wanneer de kerk niet meer voldeed aan de eisen of wanneer er voldoende financiële middelen waren, werd een nieuw bouwdeel aan het werk toegevoegd. Door het opeenvolgend toevoegen van nieuwe zijbeuken groeide bijvoorbeeld de Oude Kerk van Delft uit tot een soort kruising tussen een basilicale kerk en een hallenkerk.

Een andere ambitie ging er uit van de nieuwe bouwprojecten in Dordrecht (tweede helft veertiende eeuw), Haarlem (tweede helft veertiende eeuw), Leiden (1390-1415) en de Nieuwe Kerk in Amsterdam (vanaf ca. 1380-1390). In Dordrecht werd begonnen met de bouw van een enorme kerk, die in de vijftiende eeuw door een brand grotendeels werd verwoest. Uit die eerste periode staan alleen de zijbeuken nog overeind. De koorpartijen in Leiden, Haarlem en Amsterdam zijn wel behouden.²⁶

Ambitieuze bouwprojecten: het koor van de Sint-Bavo in Haarlem

Van deze drie vroege bouwwerken is vooral het reusachtige koor van Haarlem indrukwekkend (afb. 3); met de lengte van de lichtbeuk van 45 meter doet die niet onder voor een Franse kathedraal, zoals bijvoorbeeld die van Amiens, die een koor heeft van ‘slechts’ 39 meter, of de Notre-Dame in Parijs met 37 meter (afb. 4).²⁷ Behalve de omvang valt ook het ‘overvloedige’ materiaalgebruik op. Het koor maakt met zijn massieve blinde muren en haast overgedimensioneerde zuilen (met een doorsnede van bijna 2 meter) eerder de indruk van een veste dan van een kerk.

20

De (vertegenwoordigers van de) wijken maakten oorspronkelijk deel uit van het stedelijk bestuur, zoals in Appingedam tot ver in de achttiende eeuw; zie: G. van Essen, *Bouwheer en bouwmeester. Bouwkunst in Groningen, Stad en Lande (1594-1795)*. Assen 2009. In de Hollandse steden werden deze raden in de vijftiende eeuw veelal vervangen door vroedschappen, waardoor stadsbesturen uitsluitend gekozen werden uit de goeude burgerij.

21

Zie voor Rotterdam: H.C.H. Moquette, ‘Van stadstimmerman-metselaar tot directeur van gemeente-werken’, *Rotterdamsch Jaarboekje* (1922), p. 99; voor Kampen: Kolman, *Naer de eisch van 't werck* (noot 3), p. 161; voor Leiden: P.J.M. de Baar, L. Barendrecht en H. Suurmond-van Leeuwen, *Stadstimmerwerf-stadshulpwerfstadswerf*. Leiden 1986, p. 8.

22

Zie voor Zwolle: F.C. Berkenvelder, *Maandrekening van Zwolle 1450*. Zwolle 1996, p. 168; voor Gouda: G.J.J. Pot, ‘De bouwrekening van het Goudse stadhuis van 1450’, *Bulletin KNOB*, 49 (1950), p. 132.

23

C.A. van Swigchem, ‘De stadsfabriek in de tweede helft van de achttiende eeuw’, in: R. Meischke e.a., *Delftse studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst*. Assen 1967, p. 294.

24

Zie voor Gouda: Bianca van den Berg, *De Sint-Janskerk in Gouda. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan*. Historische Vereniging die Goude 33, Hilversum 2008; voor Amsterdam: H. Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie*. Zeist/Zwolle 2004; voor Dordrecht: M.E.

Stades-Vischer, ‘De Grote of Onze Lieve Vrouwe te Dordrecht, of de “capella noviter constructa” en een gewijzigde bouwgeschiedenis’, *Bulletin KNOB*, 88 (1989), nr. 1, pp. 14-26, en H. Sarfatij, *Archeologie van een delatstad. Opgravingen in de binnenstad van Dordrecht*. Utrecht 2007, p. 259.

25

G. Berends en R. Meischke, ‘De bouwgeschiedenis van de Oude Kerk’, in: *De stad Delft, cultuur en maatschappij tot 1572*. Delft 1981, pp. 32-38; Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam* (noot 24); C.F.C.G. Boissevain en C.M. Nigten, *De Grote- of Sint Jacobskerk van 's-Gravenhage*. Zwolle 1987.

26

C.F. Janssen, *De Grote of St. Bavokerk te Haarlem. De geschiedenis van haar bouw en inrichting tot de reformatie*. Haarlem 1985; J.N. de Boer e.a., *De Bavo te boek bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of St.-Bavo kerk te Haarlem*. Haarlem 1985; J. van Dalen, *De Grootte Kerk (Onze Lieve Vrouwekerk) te Dordrecht*. Dordrecht 1927; Th.W. Jensma en A. Molendijk, *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*. Zwolle 1987; Stades-Vischer, ‘De Grote of Onze Lieve Vrouwe te Dordrecht’ (noot 24); B. van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden*. Utrecht 1992; R. Meischke, ‘De Nieuwe Kerk te Amsterdam’, *Bulletin KNOB*, 61 (1962), pp. 313-336.

27

Janssen, *De Grote of St. Bavokerk te Haarlem* (noot 26), p. 28.

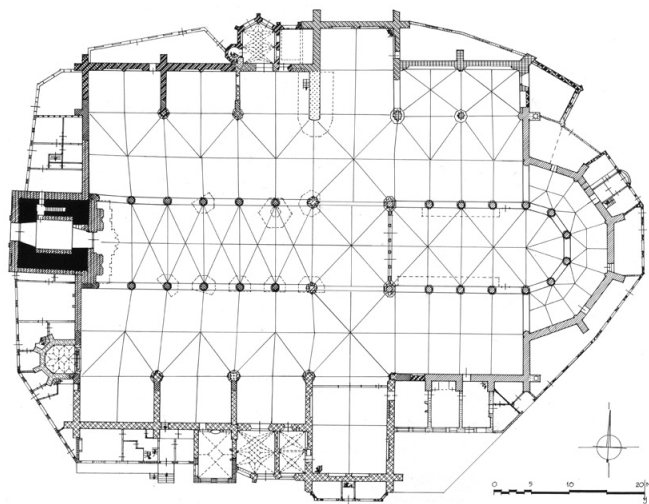

001
 Grote stadskerken in de Lage Landen, waarbij de natuursteenhandel uit de omgeving van Brussel een rol heeft gespeeld. Aangegeven zijn ook de belangrijkste transportroutes in de vijftiende eeuw. Kaart door Diesfeldt/Hurx.

001
 Large city churches in the Low Countries in which stone from the Brussels area was used. The main fifteenth-century transport routes are also indicated. Map by Diesfeldt/Hurx.

- Dom / Domkerk Cathedral
- Stadskerk / City church
- Twee stadskerken / Two city churches
- Drie of meer stadskerken / Three or more city churches
- Abdij / Abbey
- Witte kalkzandsteengroeven bij Brussel / White sandy limestone quarries
- Haven/overslagplaats / Harbour/transshipment place
- Vaarroute / Transport route

002

Amsterdam, Oude Kerk. De plattegrond toont verschillende uitbreidingsfasen waarin het huidige gebouw tot stand kwam. Bron: Janse 2004.

003

Haarlem, Sint-Bavo, zicht in het koor, tweede helft veertiende eeuw. Foto Merlijn Hurx.

004

Amiens, Notre-Dame, plattegrond, dertiende eeuw (boven), en Haarlem, Sint-Bavo, plattegrond, tweede helft veertiende eeuw tot ca. 1480 (onder). Vergelijking tussen het koor van de grootste voltooide Franse koningskathedraal en het koor van de stadskerk van Haarlem. Schaal 1:1000. Bron: M.D. Ozinga en R. Meischke, *De gotische kerkelijke bouwkunst*. Amsterdam 1953; De Boer e.a. 1985.

002

Amsterdam, Oude Kerk. The plan shows several stages of expansion leading to the current building. Source: Janse 2004.

003

Haarlem, Sint-Bavo church, view of the choir, late fourteenth century. Photo Merlijn Hurx.

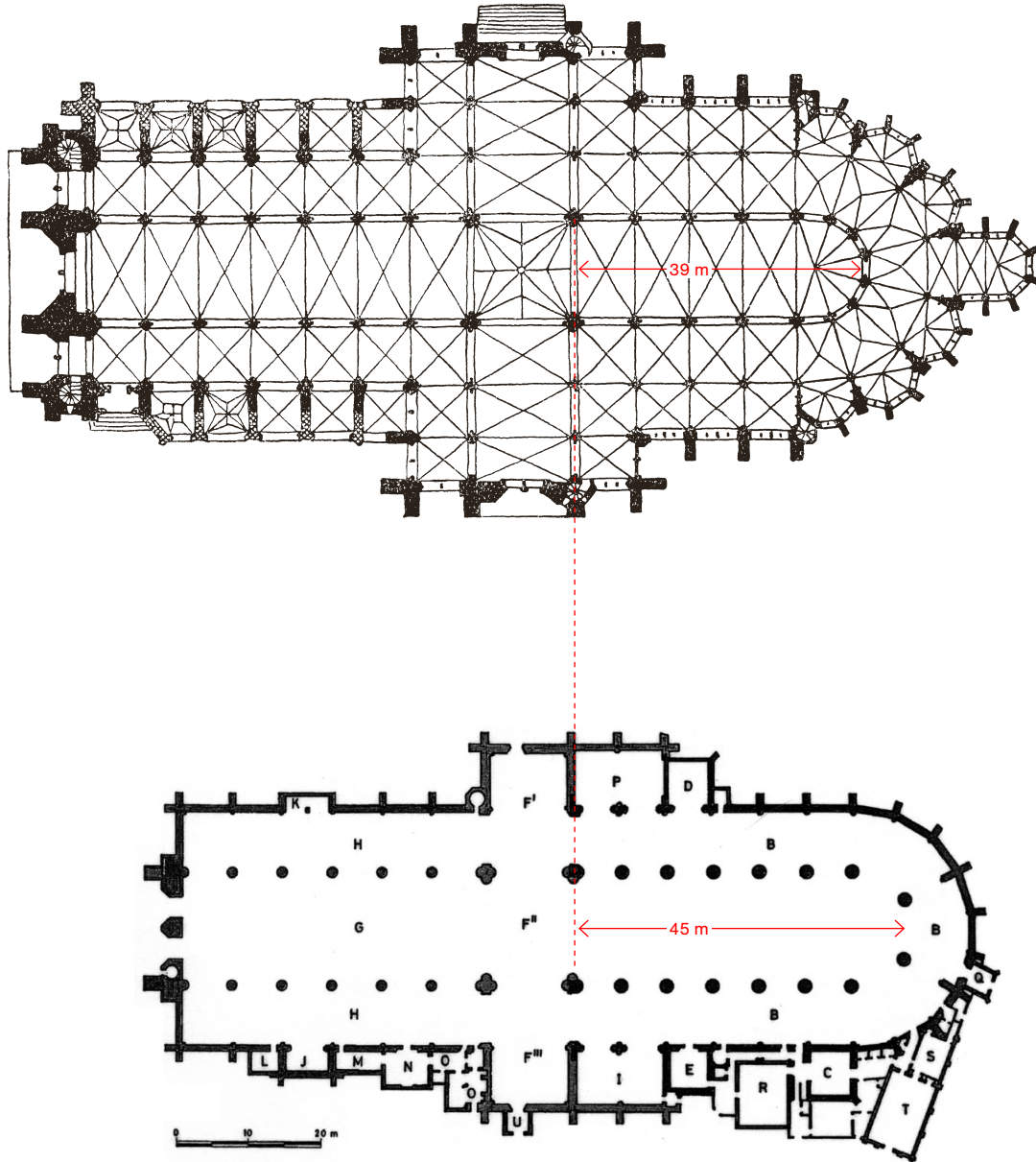
004

Amiens, Notre-Dame, plan, thirteenth century (top), and Haarlem, Sint-Bavo church, plan, late fourteenth century until c. 1480 (bottom). Comparison of the choir of the largest completed French royal cathedral and the choir of the Haarlem city church. Scale: 1:1000. Source: M.D. Ozinga, R. Meischke, *De gotische kerkelijke bouwkunst*. Amsterdam 1953; De Boer et al. 1985.

	XIVa busliek + toren		1516 sacristie
	1370 veelzijdig gesloten koor		1520 Heilig Graf
	ca. 1390 hallenschip		1520 Heilig Grafkapel (kooorgang)
	XVA aanbouwen schip		1552 Mariakapel
	1448-1455 hallenkoor		1554-1560 verhoging viering en koor
	ca. 1450 voorganger Binnenlandsvaarderskapel		1565 verhoging toren
	1460 eerste St.-Sebastaamskapel		1571 Collegekamer
	1485 St. Joriskapel		1580-17de eeuw
	1493 Hamburger-, Binnenlands- kapel		1724-1738 herstel toren
	1503 Huiszitten-, Lybeth Gavenkapel		2de helft 18de eeuw
	1505 Doopkapel		19de eeuw
	1506 Weetikoperskapel		1900 - 1950
	ca. 1510 Noorderportaal		1955-1978 restauratie
	1510 verhoging schip		1997
	1512-1516 St.-Sebastaams-, Smidskapel Zuiderportaal		

003

005

005

Utrecht, Domkerk, zicht in het koor, 1321-1382. Bron: Ozinga en Meischke 1953.

006

Haarlem, Sint-Bavo, schip, Evert Spoorwater. Het natuursteenwerk voor de zuilen en scheibogen in het schip en de vieringpijlers werd kant-en-klaar geleverd door de particuliere firma van Steven Elen en Godevaert de Bosschere, 1470 – ca. 1478. Foto Merlijn Hurx.

007

Alkmaar, Sint-Laurens, het natuursteenwerk voor de twaalf zuilen met scheibogen in het koor werd in een tijd van vijf jaar geleverd door de particuliere firma van Maerten Gheertsz. van Afflighem, 1497-1502. Foto RACM.

005

Utrecht, Domkerk, view of the choir, 1321-1382.

Source: Ozinga, Meischke 1953.

006

Haarlem, Sint-Bavo church, nave, Evert Spoorwater. The stonework for the columns and arcade arches in the nave and the pillars at the crossing was delivered readymade by the private firm of Steven Elen and Godevaert de Bosschere, 1470 – c. 1478. Photo Merlijn Hurx.

007

Alkmaar, Sint-Laurens, the stonework for the twelve columns with arcade arches in the choir was delivered within a five-year period by the private firm of Maerten Gheertsz. van Afflighem, 1497-1502. Photo RACM.

006

007

space; the maintenance of almost all streets, canals, quaysides, and bridges was performed or financed by local residents, or was the task of the urban district (*wijk*) in question.²⁰

To ensure public safety, cities found it necessary to take direct responsibility for the construction and maintenance of defensive works. Officials were assigned to supervise the construction, condition, and maintenance of these works, and their titles tended to reflect the original focus of their duties, with *muurmeesters*, *vestmeesters*, *brugmeesters*, *havenmeesters*, and *walmeesters* initially responsible for walls, moats, bridges, harbours, and embankments respectively. Over time, these functionaries could also be entrusted with the management of other public projects.

In 1393, for instance, two *brugmeesters* (city bridge masters) were appointed for each quarter (*kwartier*) of Rotterdam; since 1445, Leiden has had two *vestmeesters* (city moat masters).²¹ In 1450 the city of Gouda made a so-called *timmermeester* (literally 'master carpentry') responsible for the financial management of public works; rather than a skilled craftsman, he was a member of the city government.²² In Delft, one regent held the office of *binnenhavenmeester* (literally 'inner-harbour master') and was responsible for supervising public projects.²³ Amsterdam, a relatively late-blooming city, is not known to have had any city officials responsible for public works until after 1500.

Part I of this article deals with the period of urban construction ending around 1600. In this period, building activities in the cities of Holland were organized on two levels, namely the municipal and the supraregional. In the fourteenth and fifteenth centuries (and to a lesser extent in the sixteenth), church building was largely dependent on building companies from Brabant that also operated in Flanders, Zeeland, and Holland. An autonomous building trade began emerging in the cities of Holland in the fifteenth century. During the sixteenth century, there was a growing tendency for public works to be organized by the city authorities.

This part of the article begins with a section on the construction of the large city churches, which took place from the late fourteenth century to the early decades of the sixteenth. The Sint-Bavokerk in Haarlem will often serve as a illustration of developments in church building, because of the well-preserved archival materials on this church.

In the following section, the Public Works as a municipal service will be dealt with in chronological order, from its emergence in the fifteenth century to the flourishing of the organization in the sixteenth century.

Supraregional systems: the large city churches (c. 1380 – c. 1530)

From about 1380 to 1530, the leading churches in the cities of Holland were the region's primary works of civic architecture. Most large churches had started out as chapels before the cities took shape, but urban growth in the fourteenth century created a need for major expansions.²⁴ From the start, differing levels of ambition and contrasting choices were visible. Some churches, such as the Oude Kerk in Delft, the Grote Kerk in The Hague, and the Oude Kerk in Amsterdam (Fig. 2), underwent a gradual process of expansion that extended into the sixteenth century and kept pace with the growth of their cities.²⁵ Whenever a church no longer met the city's needs, or when sufficient funds were available, a new section was added. For instance, the consecutive addition of several new aisles transformed Delft's Oude Kerk into a hybrid between a basilican plan and a hall church.

Other church-building projects expressed loftier ambitions, for instance, in Dordrecht (second half of the fourteenth century), Haarlem (second half of the fourteenth century), and Leiden (1390-1415) and in the case of the Nieuwe Kerk in Amsterdam (from c. 1380-1390). Dordrecht embarked on the construction of an enormous church, which was largely destroyed by fire in the fifteenth century; the aisles of the nave are all that remains from the earliest period of construction. In Leiden, Haarlem, and Amsterdam, the choirs have been preserved.²⁶

Ambitious building projects: the choir of the Sint-Bavokerk in Haarlem

Of these three early architectural works, the enormous choir in Haarlem is the most impressive (Fig. 3). With a 45-metre clerestory, it outdoes the choirs of many French cathedrals, such as the one in Amiens, which is a 'mere' 39 metres long, and the one at Notre-Dame de Paris, which measures 37 meters (Fig. 4).²⁷ In addition to the size, the near-excessive use of materials is striking. The choir's massive blind walls and almost oversized columns (nearly 2 metres in diameter) look better suited to a fortress than to a church.

Compared to the older choir of the Domkerk cathedral in Utrecht (1321-1382; Fig. 5), which is illuminated by large windows, the interior of the choir in Haarlem seems dark and gloomy (Fig. 3). This design does not reflect any incompetence on the part of the builders; rather, the almost prodigal use of materials was presumably a sign of the

20

Each *wijk* was originally represented in city government, a practice that continued in Appingedam until the late eighteenth century; see G. van Essen, *Bouwheer en bouwmeester. Bouwkunst in Groningen, Stad en Lande (1594-1795)*. Assen 2009. In most of the cities of Holland, the earlier form of city government known as the *raad* was replaced by the *vroedschap* in the fifteenth century; from then on, city government was elected only by wealthy burghers.

21

On Rotterdam, see H.C.H. Moquette, 'Van stadstimmerman-metselaar tot directeur van gemeentewerken', *Rotterdamse Jaarboekje* (1922), p. 99; on Kampen, see Kolman 1993 (note 3), p. 161; on Leiden, see P.J.M. de Baar, L. Barendrecht, H. Suurmond-van Leeuwen, *Stadstimmerwerf-stadshulperwerf-stads-werf*. Leiden 1986, p. 8.

22

On Zwolle, see F.C. Berkenvelder, *Maandrekening van Zwolle 1450*. Zwolle 1996, p. 168; on Gouda, see G.J.J. Pot, 'De bouwrekening van het Goudse stadhuis van 1450', *Bulletin KNOB*, 49 (1950), p. 132.

23

C.A. van Swigchem, 'De stadsfabriek in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: R. Meischke *et al.*, *Delftse studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst*. Assen 1967, p. 294.

24

On Gouda, see Bianca van de Berg, *De Sint-Janskerk in Gouda. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan*. Historische Vereniging die Goude 33, Hilversum 2008; on Amsterdam, see H. Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie*. Zeist/Zwolle 2004; on Dordrecht, see M.E. Stades-Vischer, 'De

Grote of Onze Lieve Vrouwe te Dordrecht, of de "capella noviter constructa" en een gewijzigde bouwgeschiedenis', *Bulletin KNOB*, 88 (1989), 1, pp. 14-26, and H. Sarfatij, *Archeologie van deltatstad. Opgravingen in de binnentad van Dordrecht*. Utrecht 2007, p. 259.

25

G. Berends, R. Meischke, 'De bouwgeschiedenis van de Oude Kerk', in: *De stad Delft, cultuur en maatschappij tot 1572*. Delft 1981, pp. 32-38; Janse 2004 (note 24); C.F.C.G. Boissevain & C.M. Nigten, *De Grote- of Sint Jacobskerk van 's-Gravenhage*. Zwolle 1987, 26

C.F. Janssen, *De Grote of St. Bavokerk te Haarlem. De geschiedenis van haar bouw en inrichting tot de reformatie*. Haarlem 1985; J.N. de Boer *et al.*, *De Bavo te boek bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of St.-Bavo kerk te Haarlem*. Haarlem 1985; J. van Dalen, *De Grootte Kerk (Onze Lieve Vrouwekerk) te Dordrecht*. Dordrecht 1927; T.W. Jensma, A. Molendijk, *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*. Zwolle 1987; Stades-Vischer 1989 (note 24); B. van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden*. Utrecht 1992; R. Meischke, 'De Nieuwe Kerk te Amsterdam', *Bulletin KNOB*, 61 (1962), pp. 313-336.

27

Janssen 1985 (note 26), p. 28.

In vergelijking met het oudere koor van de Dom van Utrecht (1321-1382, afb. 5), dat wordt verlicht door grote vensters, is de kerk in Haarlem van binnen maar een duistere ruimte (afb. 3). De vormgeving komt niet voort uit het onvermogen van de bouwers, het bijna kwistige materiaalgebruik was vermoedelijk eerder een teken van de aspiraties van de stad. Uit recent onderzoek is gebleken dat het koor haast letterlijk in enkele jaren tijd uit de grond is gestampt.²⁸ Omdat de constructie grotendeels van baksteen was, kon men een groot deel van de grondstoffen voor de bouwmaterialen relatief gemakkelijk in de buurt vinden. Voor de natuurstenen bekleding daarentegen, was men afhankelijk van groeven die zo ver weg lagen als de Eifel in Duitsland (Tufsteen, Drachenfelstrachiet), de Zuidelijke Nederlanden ('Witte steen') en het grensgebied met Noord-Frankrijk (Doornikse steen).

Het vervoer van partijen steen bracht enorme kosten met zich mee, die soms opliepen tot vijftig procent van het totale bedrag van het bouw materiaal.²⁹ Toch heeft men in Haarlem geen moeite gespaard om de enorme partijen steen aan te kopen. Ook het hout voor het timmerwerk werd in razend tempo aangekocht. Het werd aangevoerd uit alle windstreken, omdat lokale bouwmarkten waarschijnlijk de vraag niet aankonden.³⁰

Het overvloedige gebruik van duur en uitheems bouw materiaal en de snelheid waarmee het gebouw werd opgetrokken, wijzen erop dat het koor van Haarlem is neergezet als statement. Andere bouwwerken namen veel meer tijd in beslag. Zo duurde de bouw van het koor van Utrecht meer dan zestig jaar. Het koor van Haarlem was het startschot voor een ware wedloop in de kerkenbouw in de Hollandse steden. In een periode van ongeveer honderdvijftig jaar (1380-1530) verrezen in Holland in elke stad uit de kluiten gewassen kerken, die des te opmerkelijker zijn wanneer men bedenkt dat zelfs de grootste Hollandse steden als Haarlem en Dordrecht rond 1400 nog geen 10.000 inwoners bezaten.³¹ Het interieur van deze stadskerken besloeg vaak meer ruimte dan het oppervlak dat alle inwoners van de stad tegelijk zouden kunnen vullen.

Mensen en materiaal om te bouwen uit Brabant

De bouwwoede in Holland stuitte aanvankelijk op twee problemen. Het produceren van miljoenen bakstenen en, zoals hierboven beschreven, het importeren van natuursteen over grote afstanden brachten aanzienlijke financiële en organisatorische moeilijkheden met zich mee. Maar daarnaast ontbraken ook vaklieden met voldoende expertise in het oprichten van dergelijke constructies en het

bewerken van natuursteen. Men moest geschikte mensen en materialen buiten het graafschap zoeken. Utrecht was de meest voor de hand liggende keuze. De oude bisschopsstad was een belangrijk centrum voor de bewerking van natuursteen in de Noordelijke Nederlanden.³² De stad kende een lange bouwtraditie door de permanente bouwoeds van de Dom, waar natuursteen ter plaatse in de juiste vorm werd gehakt.³³ Daarnaast had Utrecht oude banden met de natuursteenhandel in het Rijnland en gold het lang als het belangrijkste distributiecentrum voor natuursteen in de Noordelijke Nederlanden.³⁴

Toch richtten de Hollandse steden zich in eerste instantie niet tot de Domstad, maar voornamelijk tot Brabant (afb. 1). Er zijn waarschijnlijk twee redenen waarom de Dom niet als model gekozen werd in Holland. Allereerst waren er politieke redenen om Utrecht te passeren. Tussen de Hollandse steden en Utrecht heerste een zekere vorm van vijandigheid, omdat de steden voor de wereldlijke macht afhankelijk waren van de graven van Holland en niet van de bisschop van Utrecht. Bovendien werd het graafschap Holland, inclusief Zeeland, vanaf 1433 bij het Bourgondische rijk gevoegd, waardoor het politiek verbonden werd met Vlaanderen en Brabant. Onmiskenbaar speelde in Holland de wens zich te spiegelen aan de belangrijke steden in de Zuidelijke Nederlanden. Vlaanderen met Brugge en Gent en Brabant met Brussel en Antwerpen vormden in de vijftiende eeuw het culturele en economische epicentrum van Noordwest-Europa.

Het lijkt erop dat een andere reden minstens zo belangrijk was voor de Brabantse invloed in de Hollandse steden. De Brabantse steden kenden een goed ontwikkeld bouwbedrijf, want in Antwerpen, Brussel en Mechelen waren de grote bouwprojecten al eerder in de veertiende eeuw begonnen. Daarnaast bezat het gebied rondom Brussel en Aalst veel groeven waar geschikte natuursteen gewonnen werd. Door goede waterverbindingen via de Schelde, de Zeeuwse wateren en de Hollandse binnenwateren was het zware materiaal in Holland relatief eenvoudig per schip aan te voeren. De ontwikkeling van de bouwindustrie bij de groeven rondom Brussel was in de eerste plaats afhankelijk geweest van de lokale stedelijke expansie. De opkomst van de steden in de gewesten Zeeland en Holland en de daarmee gepaard gaande behoefte aan (semi)publieke bouwwerken waren echter belangrijke impulsen voor een rationalisatie van de bouwpraktijk.³⁵

28

Vriendelijke mededeling van Jörg Soentgerath. Zie voor de precieze onderzoeksresultaten het te verschijnen artikel van Soentgerath over het koor van de St. Bavo.

29

Zie voor transport in internationale context: D. Knoop en G.P. Jones, *The mediaval mason. An economic history of English stone building in the later Middle Ages and Early Modern Times*. New York 1967 (eerste editie 1933); L.F. Salzman, *Building in England down to 1540. A documentary history*. Oxford 1952; G. Binding, *Baubetrieb im Mittelalter*. Darmstadt 1993.

30

Zie het nog te verschijnen artikel van Soentgerath (noot 28).

31

Zie H. Engel, 'Randstad Holland in kaart', *OverHolland 2*, 2005, pp. 23-44.

32

Zie Meischke, *De gotische bouwtraditie* (noot 2), pp. 50-55 en 84-89.

33

E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst deel 2, nr. 1, 's-Gravenhage 1965.

34

Meischke, *De gotische bouwtraditie* (noot 2). Zie ook W. Dubelaar, T. Nijland, H.J. Tolboom, *Utrecht in steen. Historische bouwstenen in de binnenstad*. Utrecht 2007.

35

R. Meischke, 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek', in: H. Janse e.a. (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*. Bergen op Zoom/'s-Gravenhage 1987, pp. 183-190; een andere belangrijke studie is de bijdrage van H. Janse in dezelfde bundel: 'Het bouwbedrijf en de steenhandel ten tijde van de Keldermans-familie', pp. 173-182. Zie verder R. Meischke, 'Het steenhouwersvak, de mensen achter de gotiek',

in: Meischke, *De gotische bouwtraditie* (noot 2), pp. 46-126; Meischke, 'De "Meesters van het Steenwerck"' (noot 14); Hurx, 'Middelleeuwse "prefab" in de Nederlanden?' (noot 9).

city's ambitions. Recent research has shown that the choir was built at a frantic pace, the entire process taking just a few years.²⁸ Because it was made mostly of brick, the raw materials could, to a large extent, be found in the vicinity. The stone facing, in contrast, had to be brought in from quarries in such faraway places as the Eifel mountain range in Germany (tuff), the south of the Low Countries (*witte steen*, white sandy limestone), and the region around the border with northern France (limestone from Tournai).

The costs of transporting all this stone were enormous, sometimes as much as 50 percent of the total cost of the materials.²⁹ Nevertheless, Haarlem spared no expense in purchasing the tremendous amounts of stone required. The wood for carpentry was also purchased at a dizzying pace from all sorts of far-flung places, probably because local suppliers could not meet the demand.³⁰

The liberal use of expensive, exotic building materials and the speed with which the building was erected suggest that the Haarlem choir was intended to make a statement. Other building projects took a good deal longer. For instance, the construction of the Utrecht choir took more than sixty years. The Haarlem choir was the opening salvo in a race between the cities of Holland to build churches. In a period of about 150 years (1380-1530), sizable churches were built in every city in Holland, a fact which is all the more remarkable when you think that even the county's largest cities, such as Haarlem and Dordrecht, had fewer than 10,000 inhabitants around 1400.³¹ The interiors of these churches were often so vast that the entire population of the city could not have filled them.

Workers and materials from Brabant

At first, the building spree in Holland ran into two problems. Manufacturing millions of bricks and, as described above, importing stone over long distances raised considerable financial and logistical difficulties. But there was also a shortage of skilled craftsmen with sufficient experience of building similar structures and dressing stone. To find suitable workers and materials, it was necessary to search beyond Holland. Utrecht would have been the most obvious place to look. This old cathedral city was a major centre for stonemasonry in the north of the Low Countries.³² The city had a long building tradition, because of the permanent masons' lodge at the Domkerk where stone was chiselled into the desired shape.³³ Utrecht also had longstanding ties with stone traders in the Rhineland and had long been regarded

as the leading centre for the distribution of stone in the north of the Low Countries.³⁴

Yet it was not to Utrecht that the cities of Holland first turned, but for the most part to Brabant (Fig. 1). There are probably two reasons that the cities of Holland did not take the Domkerk as their model. Firstly, there were political reasons for passing over Utrecht. The cities of Holland felt a degree of hostility towards Utrecht (and vice versa), because in terms of worldly authority they were dependent on the count of Holland and not on the bishop of Utrecht. Moreover, the county of Holland, including Zeeland, became a possession of the Burgundian Empire in 1433, and its political fortunes were thus linked to those of Flanders and Brabant. Holland's cities were eager to follow in the footsteps of major cities in the south of the Low Countries. In the fifteenth century, Bruges and Ghent in Flanders and Brussels and Antwerp in Brabant formed the cultural and economic centre of Northwestern Europe.

There was a second reason, probably just as important, for Brabant's influence in the cities of Holland. Brabant's cities had a highly developed building industry, because Antwerp, Brussels, and Mechlin (Mechelen) had embarked on major building projects earlier in the fourteenth century. Around Brussels and Alost (Aalst), there were many quarries in which suitable stone could be mined. It was fairly straightforward to transport this stone to the cities that needed it by way of the Scheldt and the internal waterways of Zeeland and Holland. The development of the building industry at the quarries around Brussels had at first depended primarily on the expansion of cities in the region, but the rise of the cities in Zeeland and Holland and the attendant demand for public and semi-public structures provided a major impetus for the rationalization of building practice.³⁵

The rationalization of building practice

In the fifteenth century, speed and cost-effectiveness were of the essence for building projects in Holland.³⁶ Unlike the Domkerk in Utrecht, the churches in Holland were city churches and served as parish churches for the local citizens. In contrast, the Domkerk was the cathedral for an entire diocese and was supported by the bishop and a rich and powerful ecclesiastical chapter. The *fabrica ecclesiae* (*kerkfabriek*) of this cathedral therefore possessed financial resources that were both different from and greater than those of the churches in Holland.³⁷ This difference found expression in the organization of church building. Holland's cities did not develop large, permanent lodges for stonemasons like the one in Utrecht,

28

Personal communication from Jörg Soentgerath. For the full results of this research, see Soentgerath's article in progress about the choir of the Sint-Bavo church.

29

On transport in an international context, see D. Knoop & G.P. Jones, *The mediæval mason: An economic history of English stone building in the later Middle Ages and Early Modern Times*. New York 1967 (first edition 1933); L.F. Salzman, *Building in England down to 1540: A documentary history*. Oxford 1952; G. Binding, *Baubetrieb im Mittelalter*. Darmstadt 1993.

30

See the article to be published by Soentgerath (note 28).

31

See H. Engel, 'Randstad Holland in kaart', *OverHolland* 2, 2005, pp. 23-44.

32

See Meischke 1988 (note 2), pp. 50-55 & 84-89.

33

E.J. Haslinghuis & C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Vol. 2, No. 1, The Hague 1965.

34

Meischke 1988 (note 2). See also W. Dubelaar, T. Nijland, H.J. Tolboom, *Utrecht in steen. Historische bouwstenen in de binnenstad*. Utrecht 2007.

35

R. Meischke, 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek', in H. Janse et al. (eds.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*. Bergen op Zoom/The Hague 1987, pp. 183-190; the same volume includes an important study by H. Janse, 'Het bouwbedrijf en de steenhandel ten tijde van de Keldermans-familie', pp. 173-182. See also R. Meischke, 'Het steenhoudersvak, de mensen achter de gotiek', in Meischke 1988 (note 2), pp. 46-126;

Meischke 2002 (note 14); Hurx 2007 (note 9).

36

Haarlem is the one exceptional case in which cost control does not seem to have played a role. See the first section of this article.

37

W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht*. Maarsen 1981. For more about the term *fabrica ecclesiae* (*kerkfabriek*), see note 56.

Rationalisatie van de bouwpraktijk

In de vijftiende eeuw waren snelheid en kostenbesparing bij het bouwen in Holland van groot belang.³⁶ In tegenstelling tot de Utrechtse Dom waren de kerken in Holland stadskerken en dienden ze als parochiekerk voor de burgers van de stad. De Dom daarentegen was de hoofdkerk van het hele bisdom en werd gesteund door de bisschop en een rijk en machtig kapittel. De kerkfabriek van deze kathedraal beschikte daarom over andere en meer continue financiële middelen dan de kerken in Holland.³⁷ Dit verschil kwam ook tot uitdrukking in de organisatie van de kerkenbouw. In de Hollandse steden ontwikkelden zich geen grote permanente bouwloodsen, zoals in Utrecht, maar was men afhankelijk van de commerciële handel in prefabonderdelen. Bij de steengroeven en overslagplaatsen in Brabant hadden zich ateliers ontwikkeld die voorbereekte en kant-en-klare natuurstenen bouwonderdelen leverden op bestelling. Deze groothandels konden hele bouwpakketten leveren die ter plaatse alleen in elkaar gezet hoefden te worden.³⁸

Het voorbereken van natuursteen bij de groeven had drie voordelen. Allereerst werden stenen van slechte kwaliteit al in een vroeg stadium ontdekt.³⁹ Tegelijk werd door het voorbereken het transport goedkoper, omdat het overtollige materiaal van te voren was verwijderd. En als laatste voordeel geldt dat er geen groot steenhoudersatelier op de bouwlocatie nodig was. Het werk ter plaatse bestond voornamelijk uit het vermetselen van de bouwpakketten. De kerkfabriek hoefde niet voortdurend gespecialiseerde werkrachten vast zien te houden, wat zeker in slappe tijden problemen op kon leveren.

De opkomst van een grootschalige vijftiende-eeuwse bouwmarkt in de Nederlanden is bijzonder, omdat grote publieke architectonische projecten in de rest van Europa meestal een institutionele organisatie kenden (een bouwloods verbonden aan een kathedraal of als onderdeel van een hofhouding). In Holland bestond er geen grote gecentraliseerde organisatie die de werkzaamheden strikt coördineerde, zoals men bijvoorbeeld aantreft bij de Domkerken van Milaan, Straatsburg, Wenen en Praag.⁴⁰ In de Nederlanden vormden private bouwers die zelf bouwonderdelen inbrachten, de hoofdmoot bij de totstandkoming van publieke architectuur.

Particuliere leveranciers: het schip van de Sint-Bavo in Haarlem

De werkwijze van de particuliere leveranciers in Holland valt het best te volgen bij de oprichting van het transept en het schip van de Sint-Bavo in Haarlem (1445-1485). In tegenstelling tot bij het koor zijn bijna alle kerkrekeningen van de bouw van het schip overgeleverd.⁴¹ Uit de betalingen kan worden opgemaakt dat er verschillende Brabantse leveranciers tegelijk actief waren. Slechts een handjevol steenhouders werkte in de stad zelf voor de vaste bouwloods van de Bavokerk. Sommige Brabantse firma's leverden grote partijen van rechthoekige blokken steen, terwijl weer andere eenvoudige onderdelen als goten en lijsten leverden. Maar het was ook mogelijk dat ze een heel bouwdeel aannamen.

In 1470 werd bij het consortium van Steven Elen en Godevaert de Bosschere een bestelling geplaatst voor de levering van alle vrijstaande zuilen van het schip plus de vier samengestelde zuilen van de viering (afb. 6). In het bewaarde contract werden de voorwaarden beschreven.⁴² Zo valt te lezen dat ze moesten werken naar de ontwerpen die men overeengekomen was. Ook de kwaliteit van de stenen werd voorgeschreven en de prijs en leveringsvoorwaarden werden bepaald. Het duo moest alle onderdelen op eigen risico en voor eigen kosten afleveren in Antwerpen. Vanaf daar zouden de kerkmeesters verder zelf voor het vervoer zorgen. De opdracht vereiste een flinke investering, omdat pas na levering werd betaald. Uit de schaal van de opdracht en de investering blijkt dat de leveranciers geen eenvoudige ambachtslieden waren met een klein atelier, maar dat men te maken had met managers van echte groothandels.⁴³ Zo hadden De Bosschere en Elen tegelijkertijd nog andere grote projecten lopen in Lier bij Antwerpen (1473) en Brielle (vóór 1476).⁴⁴ In hun functie als bestuurder en koopman kwamen ze hoogst waarschijnlijk niet meer aan het handwerk toe.

De particuliere firma's konden hun producten met een behoorlijke snelheid leveren. Zo leverde Maerten Gheertsz. van Afflighem alle twaalf de zuilen en dertien scheibogen voor het koor van de Laurenskerk in Alkmaar in een periode van vier jaar (afb. 7). De eerste partij van vier zuilen en vier bogen, die bij hem op 3 oktober 1497 werden besteld, moest hij zelfs vóór Sint-Jansmis (24 juni) van het volgende jaar hebben afgeleverd; dat is binnen een periode van nauwelijks negen maanden.⁴⁵

36

Alleen in Haarlem lijkt kostenbesparing juist geen rol gespeeld te hebben. Zie de eerste paragraaf.

37

W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht*. Maarsen 1981.

38

Meischke, 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek' (noot 35); Janse, 'Het bouwbedrijf en de steenhandel' (noot 35); Meischke, 'Het steenhoudersvak' (noot 35); Meischke, 'De "Meesters van het Steenwerck"' (noot 14); Hurx, 'Middeleeuwse "prefab" in de Nederlanden?' (noot 9).

39

Zie ook G. van Tussenbroek, 'Brood uit stenen. De veranderende sociaal-economische positie van steenhouders in de Vroegmoderne Tijd: werken voor de kerk en werken voor de stad. Het voorbeeld van Jan Darkennes (1487-1572)', *Bijdragen tot de Geschiedenis bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant*, 84 (2001), nr. 4, p. 478.

40

Deze domfabrieken bezaten zelf belangrijke groeven, waardoor de winning van de grondstoffen in eigen beheer kon gebeuren. Zie Binding, *Baubetrieb im Mittelalter* (noot 29), p. 312. Zie voor Milaan: Ph. Braunstein, 'Les salaires sur les chantiers monumentaux du Milanais à la fin du XIVe siècle', in: *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age*. Colloque international (Rennes 1983), Parijs 1986, pp. 123-132, en P. Sanvito, 'Le chantier de la cathédrale de Milan. Le problème des origines', in: *Chantiers médiévaux*. Milaan 1995, pp. 291-325.

41

Zie ook Janssen, *De Grote of St. Bavokerk te Haarlem* (noot 26).

42

Ibidem, bijlage 10: Noord-Hollands Archief, Stads-

archief van Haarlem 1245-1572, restant Enschede doos 67 I-1183.

43

Meischke, 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek' (noot 35); Janse, 'Het bouwbedrijf en de steenhandel ten tijde van de Keldermans-familie' (noot 35); Hurx, 'Middeleeuwse "prefab" in de Nederlanden?' (noot 9). Zie voor de kapitaalcracht van de leveranciers ook: A. Maesschalk en J. Viaene, *Het stadhuis van Brussel. Mensen en bouwkunst in Boergondisch Brabant*. Brugge 1960.

44

H. Janse, 'De Sint Catharijnekkerk te Den Briel', *Bulletin KNOB*, 64 (1965), pp. 96-108; H. Leemans, *De St.-Gummaruskerk te Lier*. Kapellen 1972.

45

Regionaal Historisch Centrum Alkmaar, Collectie aanwinsten, Aantekeningen door Simon Eikelenberg, inv. nr. 16, 1153; bron vermeld door C.W. Bruinvis, 'De bouw en versiering der St. Laurens- of Grote Kerk te Alkmaar', *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, 28 (1904), p. 197.

instead remaining dependent on the commercial market in prefabricated parts. Workshops had sprung up around the quarries and depots in Brabant to supply stone parts that were made to order and ready for use. These wholesalers could produce entire 'do-it-yourself kits', which could easily be assembled on the building site.³⁸

The prefabrication of stone parts at these quarries had three advantages. First of all, poor-quality stone could be identified at an early stage.³⁹ Prefabrication also reduced the costs of transport, because excess material was removed in advance. And finally, it eliminated the need for a large stonemasons' workshop on the building site; instead, the work there consisted largely of putting together the prefab kits. This made it unnecessary for the *fabrica* to employ a permanent staff of specialists, a costly proposition in slow periods.

The rise of a large-scale building market in the fifteenth-century Low Countries is unusual. Elsewhere in Europe, major public architectural projects generally had an institutional mode of organization: a masons' lodge affiliated with a cathedral or a royal court. In Holland there was no large, centralized organization that strictly coordinated building activities, such as could be found at the cathedrals of Milan, Strasbourg, Vienna, and Prague.⁴⁰ Instead, in the Low Countries, private builders who obtained their own parts were responsible for the construction of most public architecture.

Private suppliers: the nave of the Sint-Bavokerk in Haarlem

The working methods of private suppliers in Holland are easiest to trace in the case of the transept and nave of the Sint-Bavokerk in Haarlem (1445-1485). Almost all the church's financial records regarding the construction of the nave have been preserved (unlike those for the choir).⁴¹ The payment records show that several different suppliers from Brabant were involved. There were only a few stonemasons at work in Haarlem itself, at the small Sint-Bavokerk's permanent lodge. Some companies in Brabant supplied rectangular blocks of stone in large quantities, while others supplied basic parts such as gutters and mouldings. But there were also instances in which an entire part of the building was contracted out.

In 1470, the consortium of Steven Elen and Godevaert de Bosschere received an order for all the columns in the nave, as well as the four compound pillars at the crossing (Fig. 6). An extant contract sets out the terms and conditions of the

order;⁴² for instance, the work had to be performed in accordance with the agreed designs, and the stone had to be of a certain quality. The price and terms of delivery were also stipulated in advance. Elen and De Bosschere had to deliver the pillars to Antwerp at their own risk and expense. The church wardens were responsible for transport from that point on. Filling this order involved a large investment, because the consortium was paid only after delivery. The size of the order and investment makes it clear that the suppliers were not humble craftsmen running a small workshop but managers of true wholesale businesses.⁴³ Around the same time, De Bosschere and Elen were involved in other projects in Lier near Antwerp (in 1473) and in Brill (Brielle, before 1476).⁴⁴ Their roles as managers and traders probably kept them from participating in actual manual labour.

Private companies like this one could deliver their products quite quickly. For instance, Maerten Gheertsz. van Afflighem delivered all twelve columns and thirteen arcade arches for the choir of the Laurenskerk in Alkmaar within a four-year period (Fig. 7). The first set of four columns and four arches ordered from him on 3 October 1497 had to be delivered especially quickly: before the next Feast of St. John the Baptist (24 June), barely nine months later.⁴⁵

Architects in the fifteenth century

The construction of churches created great demand for specialized craftsmen in the cities of Holland; the ability to manage large projects was particularly uncommon.⁴⁶ The architects from Brabant who worked in Holland in the fifteenth century were not tied to single projects, but led the construction of several churches at once, visiting the site only a few times each year to check the work being done, or being called in when problems arose. This working method, in which a single architect took charge of several projects at once, was linked to the rise of the fifteenth-century building market. Contracting work out to external suppliers eliminated the need for them to supervise workers on a daily basis. Most of the building work could be coordinated by a site supervisor known as an *appelleerder*.

A more efficient working method, involving the use of prefabricated parts and a flexible construction system, further reduced the need for the architect to be permanently present on the building site. Specifically, all the churches in Holland made use of a column construction system (Fig. 8, 9). The use of columns was not a new idea but did represent a conspicuous departure from the construction methods used for other, more prestig-

38
Meischke 1987 (note 35);
Janse 1987 (note 35);
Meischke 1988 (note 35);
Meischke 2002 (note 14);
Hurx 2007 (note 9).

39
See also G. van Tussenbroek, 'Brood uit stenen. De veranderende sociaal-economische positie van steenhouders in de Vroegmoderne Tijd: werken voor de kerk en werken voor de stad. Het voorbeeld van Jan Darkennes (1487-1572)', *Bijdragen tot de Geschiedenis bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant*, 84 (2001) 4, p. 478.

40
These cathedral workshops had their own large quarries where they were in charge of the mining work. See Binding 1993 (note 29), p. 312. On Milan, see P. Braunstein, 'Les salaires sur les chantiers monumentaux du Milanais à la fin du XIVe siècle', in *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age* (Colloque international, Rennes 1983). Paris 1986, pp. 123-132, and P. Sanvito, 'Le chantier de la cathédrale de Milan. Le problème des origines', in *Chantiers médiévaux*. Milan 1995, pp. 291-325.

41
See also Janssen 1985 (note 26).

42
Janssen 1985 (note 26), appendix 10: Noord-Hollands Archief, Stadsarchief van Haarlem 1245-1572, remainder Enschede box 67 I-1183.

43
Meischke 1987 (note 35);
Janse 1987 (note 35);
Hurx 2007 (note 9). On the suppliers' financial resources, see also A. Maesschalk & J. Viaene, *Het stadhuis van Brussel. Mensen en bouwkunst in Boergondisch Brabant*. Bruges 1960.

44
H. Janse, 'De Sint Catharijnekerk te Den Briel', *Bulletin KNOB*, 64 (1965), pp. 96-108; H. Leemans, *De St.-Gummaruskerk te Lier*. Kapellen 1972.

45
Regionaal Historisch Centrum Alkmaar, Collectie aanwinsten, Aantekeningen door Simon Eikelenberg, inv. no. 16, 1153; this is the source as cited in C.W. Bruinvis, 'De bouw en versiering der St. Laurens- of Grote Kerk te Alkmaar', *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, 28 (1904), p. 197.

46
This has been assumed to be the case in the past, see Maesschalk & Viaene 1960 (note 43), p. 194.

Architecten in de vijftiende eeuw

Door de kerkenbouw was er in de Hollandse steden een grote vraag naar gespecialiseerde vaklieden: vooral lieden die capabel waren om grote projecten te leiden waren zeldzaam.⁴⁶ De Brabantse ‘architecten’ die in Holland werkzaam waren in de vijftiende eeuw, waren niet verbonden aan één project, maar leidden de bouw van verschillende kerken tegelijk. Ze kwamen slechts een paar keer per jaar langs om het werk te controleren of werden ontboden als er zich problemen voordeden. De werkwijze waarbij de architect op afstand verschillende projecten tegelijk onder zijn hoede had, ging samen met de opkomst van de vijftiende-eeuwse bouwmarkt. Het uitbesteden aan externe toeleveranciers maakte dat de architect werd ontlast, waardoor hij niet de dagelijkse supervisie over werklieden hoefde te voeren. Het grootste gedeelte van de bouw kon worden geleid door een opzichter (‘appelleerder’) ter plaatse.

Een efficiëntere werkmethode door toepassing van voorbewerkte onderdelen en de keuze voor een flexibel constructiesysteem zorgden er verder voor dat de permanente aanwezigheid van de architect op de bouwwerf niet langer nodig was. In alle Hollandse kerken werd namelijk gekozen voor een constructiesysteem met zuilen (afb. 8, 9). De toepassing van zuilen was geen nieuwe uitvinding, maar valt wel op omdat de Hollandse kerken daarmee afweken van de andere meest prestigieuze kerken in de Nederlanden. De Dom van Utrecht, de Sint-Janskerk van 's-Hertogenbosch, de Sint-Pieterskerk in Leuven en de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen hadden alle bundelpijlers, die veel bewerklijker en technisch moeilijker uitvoerbaar waren (afb. 5, 10). De zuilen daarentegen bestonden uit eenvoudige onderdelen en vereisten minder precisie bij het stellen. Net als tegenwoordig werd er bij het gebruik van prefab een ‘foutmarge ingecalculleerd’. Zo gaf de breedte van de dekplaat van het kapiteel de mogelijkheid om niet-passende delen bij het slaan van de scheibogen en de ribgewelven te maskeren (afb. 11). Bij bundelpijlers bestond die mogelijkheid niet omdat de schachten vloeiend doorlopen in de gewelfribben (afb. 12).⁴⁷

De nieuwe werkwijze leidde tot de scheiding van ontwerp, productie en assemblage en ging samen met een differentiatie in verschillende werkzaamheden, die eveneens andere vaardigheden en kennis van zaken vereisten. Het bewerken van de stenen, het transport en niet te vergeten de ontwerpwerkzaamheden werden meer en meer uitgevoerd door gespecialiseerde particulieren. De arbeidsdeling leidde tot een verandering in de positie van de architect, die steeds meer oprad als een zelfstandige ontwerper, niet verbonden

aan één project. Er ontstond echter nooit een architectenberoep zoals we dat nu kennen. In de praktijk liepen de werkzaamheden nog door elkaar: men kon afhankelijk van de opdracht wisselend optreden als leverancier of als architect. Daarnaast was er in de vijftiende eeuw geen eenduidig beroepsprofiel en er bestond ook geen gebruikelijke opleiding tot architect (in de moderne betekenis).⁴⁸ Evenmin waren architecten georganiseerd in beroepsorganisaties of in gilden.⁴⁹

De taakstelling van de architect in de vijftiende eeuw bestond uit een combinatie van functies.⁵⁰ In de eerste plaats was hij de adviseur van de opdrachtgever en bezat in die functie de supervisie over het gehele bouwproces.⁵¹ Het maken van tekeningen was noodzakelijk voor het instrueren van de werklui, maar vormde slechts een onderdeel van zijn bezigheden. Belangrijk is echter dat in deze periode het voeren van supervisie op afstand verantwoordelijk was voor het toenemende belang van tekeningen en steenhouwersmallen als communicatiemiddel met uitvoerders en opdrachtgevers.

De architect Evert Spoorwater in Haarlem

Op grond van de archiefstukken in Haarlem is het mogelijk zich een beeld te vormen van de taakstelling van een vijftiende-eeuwse architect. De leiding van de bouw van het schip en de viering lag in handen van Evert Spoorwater († 1474). Spoorwater had een vaste aanstelling bij de bouwloods van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen (1439-1474), maar was gelijktijdig werkzaam aan de Heilig-Kruiskerk in Vrasene (België) (1448), de Sint-Willibrorduskerk in Hulst (1462-1474), de Sint-Gertrudiskerk in Bergen op Zoom (1443-1474) en de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Dordrecht (1439-1474).⁵² Al vanaf 1445 kreeg hij ook een aanstelling in Haarlem. Voor zijn diensten ontving hij een jaarlijkse toelage, die aangevuld werd met betalingen voor de dagen dat hij op het werk in Haarlem aanwezig was. Verder kreeg hij nog vergoedingen voor zijn reiskosten.⁵³ Spoorwater bracht slechts enkele keren per jaar een bliksembezoek aan de Bavo in Haarlem. Hoewel hij voor zijn opdrachten veel moest reizen, blijkt uit de kerkrekeningen van de Onze-Lieve-Vrouwe in Antwerpen dat Spoorwater nooit meer dan zestig werkdagen per jaar afwezig was.⁵⁴ Hij beperkte zijn werkzaamheden op locatie tot het minimum.

Spoorwaters supervisie over de bouw bestond uit verschillende taken. Vermoedelijk bezocht hij in de eerste fase van een nieuw project de bouwplaats om met de kerkmeesters (opdrachtgever) te bespreken hoe de kerk er in

46

Deze veronderstelling werd eerder gemaakt, zie: Maeschalk en Viaene, *Het stadhuis van Brussel* (noot 43), p. 194.

47

Zie Hurx, ‘Middeleeuwse “prefab” in de Nederlanden?’ (noot 9).

48

Gerritsen, *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen* (noot 6). Zie voor de internationale context: L.D. Ettlinger, ‘The emergence of the Italian architect during the fifteenth century’, in: S. Kostof, *The architect. Chapters in the history of the profession*. Oxford 1977, pp. 96-123; G. Binding, *Meister der Baukunst. Geschichte des Architekten- und Ingenieursberufes*. Darmstadt 2004; M. Lingohr, ‘Architectus – Überlegungen zu einem vor- und frühneuzeitlichen Berufsbild’, *Architectura*, 35 (2005), nr. 1, pp. 47-68. De socioloog Barrington Kaye stelde dat het beroep van de hedendaagse architect zich pas ontwikkelde in de negentiende eeuw. Hij koppelde de ontwikkeling van het beroep aan het ontstaan van een beroepscode en een organisatie die in staat was de code te handhaven. Zie B. Kaye, *The development of the architectural profession in Britain. A sociological study*. Londen 1960.

49

D.A. Nuytten, ‘Theory and example in Vredeman de Vries’s *Architectura* (1577). Intentions between a modern treatise and a practical model book’, in: P. Lombaerde, *Hans Vredeman de Vries and the ‘Artes Mechanicae’ revisited*. *Architectura Moderna* 3, Turnhout 2007, p. 45 noot 27.

50

In hoeverre de taakstelling in de vijftiende eeuw overeenkomt met de hedendaagse praktijk van de architect zal te zijner tijd in het proefschrift van Hurx worden behandeld.

51

Zie Meischke, ‘De “Mees-

ters van het Steenwerck”’ (noot 14).

52

R.E.L.B. de Kind, ‘De plaats van de Sint-Gertrudiskerk in het werk van Evert Spoorwater’, in: *Bergen op Zoom, gebouwd en beschouwd*. Alphen aan den Rijn 1987, pp. 138-157. Verder is er een aanzienlijke groep kerken die op stilistische gronden met hem in verband gebracht kan worden. Daartoe behoren de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Brielle, de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Tholen en de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Veere.

53

Spoorwater werd in 1445/1446 betaald voor zowel de dagen dat hij op het werk was als de dagen die hij moest reizen om van Antwerpen naar Haarlem te komen: ‘Item meester evert dat hi hier gheveest heeft vj daghe wt ende thuyts...’ Noord-Hollands Archief, Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde Gemeente Haarlem, Rekeningen van de kerkmeesters van de St. Bavoparochie, inv. nr. 192 (86), f. 18v. Een duidelijkere bron is bewaard gebleven over Cornelis de Wael, loodsmeester in Utrecht en werkzaam in Haarlem. Hij werd in 1503/1504 betaald voor het huren van een koets: ‘... en meester cornelis ghesent voer siin waghenuer van uitter te haerlem en van harlem weer tûtrecht leyden doer te reysen twee phil-leptis gulden dat stuck xxv stuivers...’ Noord-Hollands Archief, Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde Gemeente Haarlem, Rekeningen van de kerkmeesters van de St. Bavoparochie, inv. nr. 333 (14755), f. 22r.

54

R. Meischke, ‘Het steenhouwersvak, de mensen achter de gotiek’, in: Meischke, *De gotische bouwtraditie* (noot 2), p. 82.

ious churches in the Low Countries. The Domkerk in Utrecht, the Sint-Janskerk in 's-Hertogenbosch (Den Bosch), the Sint-Pieterskerk in Louvain (Leuven), and the Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerp all had clustered pillars, which were much more laborious and technically challenging to produce (Fig. 5, 10). Columns, in contrast, were composed of simple parts, and their placement did not require as much precision. Prefabrication involved a calculated margin of error, just as it does today. For instance, the width of the abacus (the slab forming the top of the capital) made it possible to mask any ill-fitting parts when constructing the arcade arches and rib vaults (Fig. 11). This was not possible with clustered pillars, because their shafts flowed continuously into the ribs of the vaulting (Fig. 12).⁴⁷

This new working method led to the separation of design, production, and assembly and went hand in hand with a process of differentiation into distinct activities, each requiring different skills and expertise. To a growing extent, stone cutting, transport, and – last but not least – architectural design were each carried out by specialists. This division of labour changed the status of the architect, who was increasingly likely to be an independent designer not tied to any one project. Yet this period did not see the birth of the architectural profession as we know it. In practice, occupational boundaries remained fluid, and the same individual might serve as the supplier for one project and the architect for another. Furthermore, in the fifteenth century there were no clear standards for the profession, nor any standard educational programme for architects (in the modern sense).⁴⁸ Nor were architects organized into professional organizations or guilds.⁴⁹

In this period, architects had a large assortment of duties.⁵⁰ First of all, they advised the commissioning parties and, in that capacity, acted as supervisors of the entire building process.⁵¹ They had to make drawings to serve as guides for the workers, but this was only one of their duties. It is important to note that the tendency towards supervision from a distance in this period was responsible for the growing importance of drawings and stonemason's templates as modes of communication between the workers and the commissioning authorities.

The architect Evert Spoorwater in Haarlem

Archival documents in Haarlem paint a picture of the duties of a fifteenth-century architect. The construction of the nave and crossing for Haarlem's Sint-Bavokerk was supervised by Evert Spoorwater (d. 1474), who held a permanent posi-

tion at the lodge of the Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerp from 1439 to 1474. During the same period, he worked on the Heilig-Kruiskerk in Vrasene (in 1448), the Sint-Willibrorduskerk in Hulst (from 1462 to 1474), the Sint-Gertrudiskerk in Bergen op Zoom (from 1443 to 1474), and the Onze-Lieve-Vrouwekerk in Dordrecht (from 1439 to 1474).⁵² He was appointed to his position in Haarlem in 1445 and received an annual salary for his services, plus travel expenses and additional wages for each day that he was present at the work site in Haarlem.⁵³ Spoorwater paid only a few brief visits to Haarlem each year. Although his work required him to travel a great deal, the accounts of the Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerp show that he was never away for more than sixty days a year.⁵⁴ He kept his on-site activities outside Antwerp to a minimum.

Spoorwater's supervision of building work took various forms. In the first stage of a new project, he probably visited the site with the church wardens (the commissioning authority) to discuss the basic appearance of the church.⁵⁵ After that, he presumably made the design sketches at home in Antwerp. Once the site had been prepared for building, the plan could be laid out with ropes. This exacting and crucial work required the presence of the architect.⁵⁶ Next, the foundations were laid in accordance with the architect's instructions. Back in Antwerp, Spoorwater worked out the details of the stonemasonry by means of wooden templates (on wainscot planks). Spoorwater sent these templates to the masons at the quarries, and sent a duplicate to the church wardens.⁵⁷ Other than that, his main supervisory task was to check the deliveries, inspecting both the workmanship of the parts and the quality of the materials. Finally, he served as an advisor in the event of technical difficulties.

The Haarlem archives include a unique document: a surviving letter from Spoorwater showing that he coordinated deliveries and remained in continual correspondence with the commissioning authorities, so that he could supervise the building process from a distance. It is the only known letter of this kind yet discovered, but hundreds of similar ones must have been written. It was probably sent along with a load of building materials from Steven Elen for the arcade arches of the nave, given that Spoorwater describes how to protect undressed stone from freezing by covering it, and writes that the arches should be stored inside the church. The letter concludes with a statement of the amount due to the barge captain who delivered the materials.⁵⁸ The letter shows that fifteenth-century architects were not directly engaged in manual labour but coordinated the building process from a distance.

47
See Hurx 2007 (note 9).

48
Gerritsen 2006 (note 6). On the international context, see L.D. Ettlinger, 'The emergence of the Italian architect during the fifteenth century', in S. Kostof, *The architect: Chapters in the history of the profession*. Oxford 1977, pp. 96-123; G. Binding, *Meister der Baukunst. Geschichte des Architekten- und Ingenieursberufes*. Darmstadt 2004; M. Lingohr, 'Architectus – Überlegungen zu einem vor- und frühneuzeitlichen Berufsbild', *Architectura*, 35 (2005) 1, pp. 47-68. The sociologist Barrington Kaye argued that the architectural profession as we know it did not come into being until the nineteenth century and drew a connection between the development of the profession and the creation of a professional code of ethics and an organization capable of enforcing that code. See B. Kaye, *The development of the architectural profession in Britain: A sociological study*. London 1960.

49
D.A. Nuytten, 'Theory and example in Vredeman de Vries's *Architectura* (1577): Intentions between a modern treatise and a practical model book', in P. Lombaerde, *Hans Vredeman de Vries and the 'Artes Mechanicae' revisited*. *Architectura Moderna* 3, Turnhout 2007, p. 45, note 27.

50
The extent to which this fifteenth-century job description corresponds to modern-day architectural practice will be discussed in Hurx's doctoral thesis.

51
See Meischke 2002 (note 14).

52
R.E.L.B. de Kind, 'De plaats van de Sint-Gertrudiskerk in het werk van Evert Spoorwater', in: *Bergen op Zoom, gebouwd en beschouwd*. Alphen aan den Rijn 1987, pp. 138-157. There

is also a substantial group of churches that can be linked to him on stylistic grounds, including the Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brill, the Onze-Lieve-Vrouwekerk in Tholen, and the Onze-Lieve-Vrouwekerk in Veere.

53
In 1445-46, Spoorwater was paid for both the days that he worked and the days he spent travelling between Antwerp and Haarlem: 'Item meester evert dat hi hier gheweest heeft vj daghe wt ende thuys'. Noord-Hollands Archief, Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde Gemeente Haarlem, Rekeningen van de kerkmeesters van de St. Bavoparochie, inv. no. 192 (86), f. 18v. A clearer source document has survived regarding Cornelis de Wael, lodge master (*loodsmeester*) in Utrecht, who also worked in Haarlem. In 1503-04 he received an allowance for travelling between the two cities by carriage: 'en meester cornelis ghesent voer siin wagh-enhûer van uitter te haerlem en van harlem weer tûtrecht leyden doer te reysen twee phillepûs gulden dat stuck xxv stuivers'. Noord-Hollands Archief, Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde Gemeente Haarlem, Rekeningen van de kerkmeesters van de St. Bavoparochie, inv. no. 333 (147-55), f. 22r.

54
R. Meischke, 'Het steenhouwersvak, de mensen achter de gotiek', in Meischke 1988 (note 2), p. 82.

55
Ibid.

56
This type of work is mentioned in relation to the construction of the church in Brou (Bourg-en-Bresse, France) by the Brussel stone supplier and architect Lodewijk van Bodeghem in a well-known letter from the prior of the Brou monastery Anselme Cara, to Archduchess Margaret of Austria, dated 15 July 1513: 'L'égglise vielle et la maison

grote lijnen uit zou komen te zien.⁵⁵ Daarna maakte hij waarschijnlijk thuis in Antwerpen de ontwerptekeningen die nodig waren. Wanneer de grond bouwrijp was gemaakt, kon de plattegrond met touwen uitgezet worden. Voor deze belangrijke en secure klus was de aanwezigheid van de architect ter plaatse nodig.⁵⁶ Vervolgens werd er begonnen op aanwijzingen van de architect met het leggen van de fundamenten. Thuis in Antwerpen werkte Spoorwater de details voor het steenhouwwerk uit in mallen op stukken hout (wagenschot). Deze steenhouwersmallen zond Spoorwater naar de steenhouders bij de groeven en een duplicaat zond hij naar de kerkmeesters.⁵⁷ De begeleiding van het bouwproces bestond verder uit het controleren van de leveranties, waarbij hij zowel toezicht hield op de uitvoering van de bouwdelen als de kwaliteit van de bouwmaterialen. Ten slotte fungeerde hij als raadgever bij technische problemen.

In het archief van Haarlem wordt een zeldzame brief van Spoorwater bewaard, die aantoont dat hij de leveringen coördineerde en daarvoor in voortdurende correspondentie stond met zijn opdrachtgevers om het bouwproces op afstand te leiden. Deze bron is het tot nu toe enige bekende exemplaar van een dergelijke brief, maar er moeten er honderden zijn geschreven. De brief werd waarschijnlijk meegezonden met een levering van materiaal voor de scheibogen van het schip door Steven Elen. Spoorwater schreef namelijk hoe men het deel met onbewerkte steen moest afdekken tegen het vriezen, terwijl de bogen in de kerk opgeslagen moesten worden. Spoorwater sloot af met een berekening voor de betaling aan de schipper die de partij afleverde.⁵⁸ De brief toont aan dat architecten in de vijftiende eeuw niet direct betrokken waren bij het handwerk, maar op afstand het bouwproces coördineerden.

Einde kerkelijke bouwprojecten

Hierboven is de relatie tussen de vijftiende-eeuwse ontwikkelingen in de ontwerp- en bouwpraktijk onder invloed van de kerkelijke opdrachten in Holland beschreven. Echter in de eerste helft van de zestiende eeuw kregen de kerkelijke bouwprojecten steeds meer te kampen met financieringsproblemen.⁵⁹ In Holland zijn de verschillende onvoltooide bouwwerken daar getuige van. Zo kwam de groots opgezette vernieuwing van de Oude Kerk in Delft niet verder dan een transeptarm en werd het schip van de Hooglandse Kerk in Leiden nooit afgebouwd (afb. 13). Het merkwaardigste voorbeeld is nog wel Brielle. In het stadje staat de reusachtige kolos van het schip dat aan één kant is dichtgezet is met een bakstenen muur. De aanzetten voor de bogen van de viering waar

de rest van de kerk had moeten komen, zijn aan de buitenkant goed zichtbaar (afb. 14).

Aan de hand van gegevens die bekend zijn over Utrecht, Delft en Antwerpen valt een duidelijke neerwaartse trend op te merken vanaf de jaren veertig van de zestiende eeuw.⁶⁰ De lasten van ambitieuze bouwwerkzaamheden en teruglopende inkomsten drukten zwaar op de begroting en zorgden in sommige gevallen, zoals bij de Sint-Jacob in Antwerpen in 1535, dat de kerkfabriek zelfs failliet ging.⁶¹ De belangrijkste inkomsten voor de bouw van een kathedraal of kerk kwamen uit collectes. Deze inkomsten liepen echter vanaf 1525 onder invloed van Maarten Luther en de Reformatie snel terug. Deze ontwikkeling was de belangrijkste reden voor het stopzetten van de bouwactiviteit in Utrecht.

Een bron die het ingrijpende karakter van de veranderingen illustreert, is een brief van een kanunnik van de Dom van Utrecht uit 1533. De kanunnik antwoordde aan de abt van het klooster Saint-Hubert (in de Ardennen), die recht had op het grootste deel van de opbrengst van een aan het Utrechtse kapittel verpachte collecte, dat de kerkfabriek niet in kon gaan op zijn eis vanwege de moeilijke financiële situatie. Om aan te geven in welke hachelijke situatie men verkeerde, klaagde de kanunnik dat men gedwongen was alle werklieden te ontslaan en de bouwloods te sluiten.⁶²

Met het tot een einde komen van de kerkelijke bouwprojecten trad een aantal ingrijpende veranderingen op in de organisatie van de ontwerp- en bouwpraktijk.

‘Stedelijke systemen’: openbare werken in de vijftiende en zestiende eeuw

Het ‘failliet van de kerkfabriek’ in de eerste decenia van de zestiende eeuw valt samen met politieke crises en een langdurige depressie in de stedelijke nijverheid in diezelfde periode.⁶³ Een oorzakelijk verband lijkt vanzelfsprekend, maar is vooralsnog niet aangetoond. De Tachtigjarige Oorlog en de Val van Antwerpen resulteerden in een groter zelfbewustzijn en de onafhankelijkheid van de Hollandse steden, de confiscatie van katholieke eigendommen en expansieve economische groei aan het eind van de zestiende eeuw. De steden werden in deze periode verantwoordelijk voor de protestantse kerkenbouw, waarmee in Holland de kerkfabriek als belangrijkste en grootste semi-publieke bouwheer definitief werd opgeheven. Waar voorheen de kerkenbouw door de bovenregionale structuur bepaald was voor de ontwikkeling van de architectuur in een groot gebied, sti-

55
Ibidem.

56
Een vermelding van deze werkzaamheden bij de bouw van de grafkerk in Brou (Bourg-en-Bresse, Frankrijk) door de Brusselsese steenleverancier en architect Lodewijk van Bodeghem vindt men in een bekende brief van de prior van het klooster van Brou, Anselme Cara, aan de vorstin Margareta van Oostenrijk van 15 juli 1513: ‘L’Église vielle et la maison ancienne sont abbatus et l’on a esgallé la place de l’église tellement que l’on est apres à foer la terre pour commencer à fonder selon les mesures et cordeaux mis et apposéz par ledit maistre Loys.’ M. Bruchet, *Marguerite d’Autriche. Duchesse de Savoie*. Lille 1927, p. 230.

57
R. Meischke, ‘Het steenhoudersvak, de mensen achter de gotiek’, in: Meischke, *De gotische bouwtraditie* (noot 2), p. 82, en Janssen, *De Grote of St. Bavokerk te Haarlem* (noot 26), pp. 42 en 72.

58
‘Erbar goede vrienden steven send v een deel rouwen steen waer mede ghesonden van hem hebbende somme ander half last al soe hij scrijft ende vele nagaens vanden boghe te samen houdende ander half last waer welke ru steen ghesonden terstont decken moet op dat aldus blijft vriesen ende dander sette binnen der kercken of het soude oek vervriesen. Item de schepman sal hebben van vracht xijj gulden ende in tolhuys tantwerpen ende ghele in Iersjkeroot ij s. gr. Item dan hebben sy ghelent aen Stevens scheepman V rijngulden te xx stuivers ende iijj phillippus daer niet meer op desen tijt God sy met v allen. [ghesent] x dach in februaryo.’ De brief werd ondertekend met ‘Spoorwater’. Er wordt geen jaartal vermeld, maar omdat de brief over de levering voor de scheibogen door Steven Elen gaat,

moet de brief geschreven zijn tussen 1470 en 1474. Noord-Hollands Archief, Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde Gemeente Haarlem, Rekeningen van de kerkmeesters van de St. Bavoparochie, inv. nr. 326 (147.48), los stuk. Mogelijk eerder gepubliceerd. Viendelijke mededeling van Wim Vroom.

59
Belangrijke uitzondering vormen de Sint-Jan in Gouda, waar grondige herstellingswerkzaamheden plaatsvonden na brand van 1552, en de Oude Kerk in Amsterdam, waar het koor een nieuwe en hogere lichtbeuk kreeg in 1558-1560. Zie Van den Berg, *De Sint-Janskerk in Gouda* (noot 24), pp. 75-87, en haar bijdrage ‘De Sint Janskerk’, in: W. Denslagen, *Gouda*. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Zeist/Zwolle 2001, pp. 98-122, en Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam* (noot 25).

60
Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen* (noot 37). Haarlem had weinig last van de problemen, omdat de grootste bouwactiviteit al voorbij was in de jaren veertig van de zestiende eeuw. Zie W.H. Vroom, ‘Financiering van de bouw. De moer de heilighe kerc tot hullip (ge)gheven’, in: De Boer e.a. 1985 (noot 26), pp. 59-69. Zie voor Delft: Verhoeven, *Devotie en negotie* (noot 19).

61
De directe reden van het faillissement waren de uit de hand gelopen schulden in de vorm van lijftrenten. Zie Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen* (noot 19), pp. 107-109.

62
‘Adeo perfecto enormi magna pecunia et inopia laborat et opprimitur nostra fabrica, ut coacti sumus singulos operarios nostros predictae fabricae ablegare et remittere ac officinam fabricae claudere et obserare donec tempora

008

Dordrecht, Onze-Lieve-Vrouwekerk, zicht in het schip en het koor, Evert Spoorwater, na 1457. Typisch voorbeeld van een Hollandse kerk met zuilen en 'koolbladkapitelen'. De Grote Kerk van Dordrecht is de enige stadskerk in Holland met gewelven van steen in de lichtbeuk. Foto Merlijn Hurx.

009

Brielle, Sint-Catharinakerk, zicht in het schip, Evert Spoorwater (?), ca. 1475. Zuilen met 'koolbladkapitelen'. Het gewelf is er nooit gekomen, hoewel de aanzetten daarvoor nog goed te zien zijn. Foto Merlijn Hurx.

008

Dordrecht, Onze-Lieve-Vrouwekerk, view of the nave and choir, Evert Spoorwater, after 1457. Characteristic example of Holland's churches, with columns and 'cabbage-leaf capitals'. This city church in Dordrecht, also known as the Grote Kerk, is the only one in Holland with stone vaults in the clerestory. Photo Merlijn Hurx.

009

Brill, Sint-Catharinakerk, view of the nave, Evert Spoorwater (?), c. 1475. Columns with 'cabbage-leaf capitals'. The vault was never constructed, though the springing is still clearly visible. Photo Merlijn Hurx.

008

009

010

Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwekerk, opstand van het schip, vanaf 1419. De bundelpijlers van de lichtbeuk lopen zonder onderbreken door tot aan de gewelfaanzetten. Foto Merlijn Hurx.

011

Gouda, Sint-Jan, koor, na 1552, bovenaanzicht van het kapiteel. In Holland werden zuilen en scheibogen meestal als prefab-bouwpakketten aangeleverd door steenleveranciers. De brede dekplaat geeft een behoorlijke marge, waardoor eventuele kleine onnauwkeurigheden bij het stellen van de aanzet van de scheibogen niet opvallen. Daarnaast biedt de dekplaat de mogelijkheid veranderingen in het ontwerp door te voeren. Foto Merlijn Hurx.

012

's-Hertogenbosch, Sint-Jan, schip, ca. 1500. De rijkste stadskerken in de Lage Landen hebben vaak bundelpijlers, die zonder onder-

breking doorlopen van basement tot in de ribben van het gewelf. Het stellen van een bundelpijler vereist precisie, omdat kleine oneffenheden onmiddellijk in het oog springen. Daarnaast wordt het ontwerp al grotendeels vastgelegd bij het plaatsen van het basement; latere wijzigingen zijn bijna niet mogelijk. Foto Merlijn Hurx.

010

Antwerp, Onze-Lieve-Vrouwekerk, vertical elevation of the nave, from 1419. The compound pillars in the clerestory continue uninterrupted to the springing of the vault. Photo Merlijn Hurx.

011

Gouda, Sint-Jan, choir, after 1552, view of the capital from above. In Holland, stone suppliers usually delivered columns and pier arches in the form of prefabricated kits. The wide abacus at the top of the capital offers a considerable margin of error, so that minor inaccuracies would not attract attention when the springing of the arcade arches was assembled. The abacus also opens up the possibility of making alterations to the design. Photo Merlijn Hurx.

012

's-Hertogenbosch, Sint-Jan church, nave, c. 1500. The wealthiest city churches in the Low Countries often

used compound pillars extending without interruption from the base to the ribs of the vault. Assembling a compound pillar requires precision, because even slight irregularities are highly conspicuous. Furthermore, their design has to be largely determined when the base is put into place, because it is almost impossible to make changes at a later stage. Photo Merlijn Hurx.

013

Leiden, Hooglandse Kerk, zicht op zestiende-eeuws transept en veertiende-eeuwse toren. De lichtbeuk van het nieuwe schip werd nooit voltooid, de aanzetten voor de luchtboogstoelen zijn goed te zien. Foto Merlijn Hurx.

014

Brielle, Sint-Catharinakerk, zicht op het schip. Het transept werd nooit gebouwd, de meest westelijke vieringpijlers zijn al wel aanwezig. De opening tot het schip is dichtgezet met een 'tijdelijke' bakstenenmuur. Foto Merlijn Hurx.

015

Gouda, Raadhuis, 1448-1450. Foto Merlijn Hurx.

016

Leiden, Raadhuis, ontwerp Lieven de Key, stadssteenhouwer en -metselaar van Haarlem, 1600. Foto Gea van Essen.

013

Leiden, Hooglandse Kerk, view of sixteenth-century transept and fourteenth-century tower. The clerestory of the new nave was never completed; the bases for the ordinary buttresses supporting the flying buttresses are clearly visible. Photo Merlijn Hurx.

014

Brill, Sint-Catharinakerk, view of the nave. The transept was never built, though the westernmost pillars for the crossing are present. The opening into the nave has been closed off with a 'temporary' brick wall. Photo Merlijn Hurx.

015

Gouda city hall, 1448-1450. Photo Merlijn Hurx.

016

Leiden city hall, designed by Lieven de Key, Haarlem's city stonemason, 1600. Photo Gea van Essen.

015

016

017

017

Den Haag, Raadhuis, 1564-1565. Bron: Meischke e.a. 1997.

018

Rotterdam, Delftse Poort, stadszijde, 1545. Tekening door N. Muijs, 1765. Bron: Meischke e.a. 1997.

019

Amsterdam, Waag, 1563. Ets door C.J. Visscher, ca. 1610. Bron: Meischke e.a. 1997.

017

The Hague city hall, 1564-1565. Source: Meischke et al. 1997.

018

Rotterdam, Delftse Poort, city side, 1545. Drawing by N. Muijs, 1765. Source: Meischke et al. 1997.

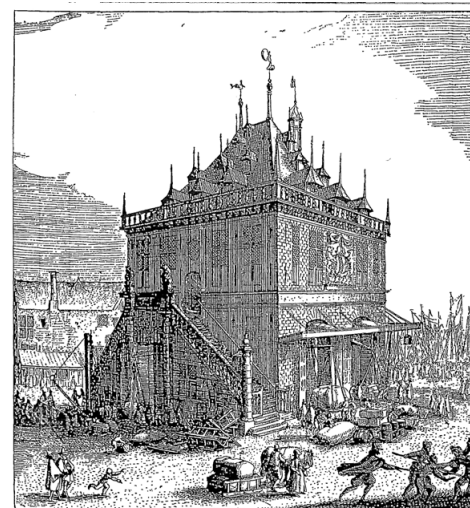
019

Amsterdam, Waag, 1563. Etching by C.J. Visscher, c. 1610. Source: Meischke et al. 1997.

018

019

The end of the ecclesiastical building projects

The above section describes the relationship between fifteenth-century developments in design and building practice in Holland, initiated by the boom in church-building. In the first half of the sixteenth century, however, such projects faced mounting financial problems,⁵⁹ as attested by various unfinished works of church architecture in the region. For example, the ambitious renovation of the Oude Kerk in Delft never proceeded beyond the first transept arm, and the nave of the Hooglandse Kerk was never completed (Fig. 13). The strangest case of all is Brill, where one end of a colossal nave is abruptly terminated by a brick wall. Nowadays, the springstones of the large arches for the crossing, where the rest of the church was planned, is clearly visible from outside the building (Fig. 14).

The information we have about Utrecht, Delft, and Antwerp clearly suggests a period of decline beginning around the 1540s.⁶⁰ A combination of demanding building projects and declining revenues strained church budgets and sometimes – for instance, in the case of the Sint-Jacobskerk in Antwerp in 1535 – even led to the bankruptcy of the *fabrica ecclesiae*.⁶¹ The revenue for building a cathedral or another church came primarily from collections, which became less remunerative after 1525 because of the influence of Martin Luther and the Reformation. This tendency was the main reason that construction was halted in Utrecht.

The severe consequences of this shift are illustrated by a letter from a canon of Utrecht's Domkerk in 1533 replying to the abbot of the monastery of Saint-Hubert (in the Ardennes). The abbot was entitled to the lion's share of the revenues from a collection leased to the Utrecht chapter, but the *fabrica ecclesiae* could not meet his demands because of their dire financial straits. To make it clear how desperate the situation was, the canon complained that they had been forced to lay off all their workers and close their lodge.⁶²

The termination of the church-building projects ushered in several sweeping changes in the organization of design and building practice.

Municipal systems: Public Works in the fifteenth and sixteenth centuries

In the early decades of the sixteenth century, at the same time that the *fabrica ecclesiae* became incapable of financing major building projects, the Low Countries were in the grip of political crises and a prolonged economic depression.⁶³ It seems

reasonable to assume a causal connection, though none has yet been demonstrated. The Eighty Years' War and the fall of Antwerp gave the cities of Holland a stronger sense of identity and autonomy, and resulted in the confiscation of the Catholic Church's assets and robust economic growth in the late sixteenth century. In this period, the cities became responsible for the construction of Protestant churches, and in Holland the institution of the *fabrica ecclesiae* was supplanted once and for all as the main commissioning body for public (or quasi-public) architectural projects. While in earlier days the supraregional organization of church building had been the decisive factor in architectural development throughout a large area, by the late sixteenth century, a sense of city identity drove the development of urban public space, leading to the emergence of municipal systems of Public Works. Whereas a *fabrica ecclesiae*'s sources of revenue had been collections, donations, and indulgences, municipal works were financed by taxes. The maintenance of public space was generally the responsibility of the citizenry. By the end of the sixteenth century, the power and freedom of the cities, in combination with a growing economy and population, ensured the autonomous development of municipal Public Works.

The organization of Public Works

In the cities of Holland, rising prosperity and population growth in the late Middle Ages and early modern period not only led to a great deal of construction in general but also expanded the financial scope for municipal projects in particular; major public works in this period included both buildings for trade and government, such as meat markets, weigh-houses, and city halls, and urban expansions in the fourteenth and especially the late sixteenth century.⁶⁴ At the same time, it took constant effort to maintain a city's fortifications, harbours, canals, locks, sluices, bridges, streets, and existing municipal buildings. Throughout this period, city governments relied on the private building industry, but special situations such as long-term, large-scale building projects and serious fraud in the construction industry also made it necessary for cities to create organizational systems of their own for public works, in both architectural and financial management.⁶⁵

There were no large private building companies capable of handling entire large-scale projects such as city halls and fortifications. Major public works of this type required a city representative with a thorough understanding of the building industry to provide logistical organization and supervise their execution. Depending on the

ancienne sont abbatus et a l'on esgallé la place de l'église tellement que l'on est après à foer la terre pour commencer à fonder selon les mesures et cordeaulx mis et apposéz par ledit marguerite Loys.' M. Bruchet, *Marguerite d'Autriche. Duchesse de Savoie*. Lille 1927, p. 230.

57
R. Meischke, 'Het steenhoudersvak, de mensen achter de gotiek', in: Meischke 1988 (note 2), p. 82, and Janssen 1985 (note 26), pp. 42 & 72.

58
'*Erbar goede vrienden steven send v een deel rouwen steen waer mede ghesonden van hem hebbende somme ander half last al soe hij scrijft ende vele nagaens vanden boghe te samen houdende ander half last waer welke ru steen ghesonden terstont decken moet op dat aldus blijft vriesen ende dander sette binnen der kercken of het soude oek vervriesen.*

Item de schepman sal hebben van vracht xij gulden ende in tolhuys tantwerpen ende ghele in Iersijkeroort ij s. gr. Item dan hebben sy ghelent aen stevens scheepman V rijns gulden te xx stuivers ende iij phillipus daer niet meer op desen tijt God sy met v allen. [ghesent] x dach in februaryo.' The letter is signed 'Spoorwater'. No date is given, but given that the letter relates to the delivery of the arcade arches by Steven Elen, it must have been written between 1470 and 1474.

Noord-Hollands Archief, Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde Gemeente Haarlem, Rekening van de kerkmeesters van de St. Bavoparochie, inv. no. 326 (147.48), single document. The letter may have been published earlier (personal communication from Wim Vroom).

59
Two major exceptions are the Sint-Janskerk in Gouda, where thorough repairs took place after a fire in 1552, and the Oude Kerk in Amsterdam, where a new, higher clerestory was added

to the choir in 1558-1560. See B. van den Berg 2008 (note 24), pp. 75-87, and her article 'De Sint Janskerk', in: W. Denslagen, *Gouda*. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, Zeist/Zwolle 2001, pp. 98-122, and Janse 2004 (note 25).

60
Vroom 1981 (note 37). These troubles did not have much impact on Haarlem, because the city had already completed much of its building in the 1540s. See W.H. Vroom, 'Financiering van de bouw. De moer de heilige kerc tot hullip (ge)gheven', in: De Boer et al. 1985 (note 26), pp. 59-69. On Delft, see Verhoeven 1992 (note 19).

61
The immediate cause of the bankruptcy was excessive debt in the form of annuities owed. See Vroom 1983 (note 19), pp. 107-109.

62
Adeo perfecto enormi magna pecunia et inopia laborat et opprimitur nostra fabrica, ut coacti sumus singulos operarios nostros predictae fabrice ablegare et remittere ac officinam fabricae claudere et obserare donec tempora receperimus.' W.H. Vroom, 'La construction des cathedrales au moyen âge: une performance économique', in R. Recht, *Les bâtisseurs des cathedrales gothiques*. Strasbourg 1989, p. 90.

63
J. de Vries & A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam 2005 (1st ed., 1995), pp. 764-765.

64
See Rutte 2006 (note 18).

65
With thanks to Gabri van Tussenbroek.

muleerde het stedelijke bewustzijn de ontwikkeling van de openbare ruimte in de steden en daarmee een stedelijk systeem van openbare werken. Werd de kerkfabriek voornamelijk gefinancierd uit collectes, donaties en aflaten, de stedelijke werken werden gefinancierd door belastingen. Het onderhoud van de openbare ruimte viel veelal onder verantwoordelijkheid van de burgers zelf. De stedelijke macht en vrijheid garandeerden aan het eind van de zestiende eeuw, samen met een expansieve economie en bevolkingstoename, de autonome ontwikkeling van de stedelijke openbare werken.

Organisatie van openbare werken

Groeiende welvaart en bevolkingstoename in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd genererden in de Hollandse steden niet alleen een grote algemene bouwactiviteit, maar ook een grotere financiële speelruimte voor de stadsontwikkeling: zowel gebouwen ten behoeve van handel en bestuur, zoals vleeshal, waag en raadhuis, als stadsuitbreidingen in de veertiende en vooral aan het eind van de zestiende eeuw behoorden tot de grote stadswerken die in verschillende steden werden uitgevoerd.⁶⁴ Daarnaast bleef het onderhoud aan de vestingwerken, de havens, grachten, sluisen, bruggen, straten en de reeds bestaande stadsgebouwen een permanente zorg. De stadsregeringen steunden gedurende de hele periode op het particuliere bouwbedrijf, maar bijzondere situaties, zoals langdurige, omvangrijke bouwprojecten en ook grootschalige bouwfraudes, noodzaakten de steden tot een gestructureerde organisatie van deze werken, zowel op bouwtechnisch als op financieel-bestuurlijk gebied.⁶⁵

Er waren geen grote particuliere bouwbedrijven die omvangrijke projecten als raadhuisen en vestingwerken in hun geheel konden aannemen. Bij dergelijke grote projecten diende iemand van stadsweg met grote kennis van het bouwbedrijf deze stadswerken logistiek te organiseren en toezicht te houden op de uitvoering. Afhankelijk van het soort werk kon hiervoor een timmerman of metselaar worden aangesteld, die dan stadsmeester werd genoemd. Uitvoering van de openbare werken werd meestal in daghuur betaald, soms in aanbesteding gegeven. Bij grote werken werden tijdelijk raadsgedelegeerde(n) aangesteld om de bouw als opzichter te begeleiden: voor aankoop van materialen, uitbetaling van lonen en het bijhouden van de boekhouding, die ter verantwoording aan het stadsbestuur moest worden overgelegd. Deze tijdelijke functies konden uiteindelijk resulteren in een blijvende uitbreiding van de ambtelijke organisatie.

Het groeiend zelfbewustzijn van de stad en

de daaruit voortvloeiende wens het aanzien van de stad te verbeteren liepen veelal niet synchroon met de in de inleiding reeds vermelde burgerlijke verantwoordelijkheid voor de openbare ruimte: chronisch achterstallig onderhoud van die ruimte was er vaak de oorzaak van dat deze werken langzaamaan – en in de zestiende eeuw structureel – door de stadsbesturen werden overgenomen. De kosten hiervoor bleven echter ten laste van de burgers vallen: ze werden rechtstreeks omgeslagen over de inwoners en van stadsweg geïnd. Dit bracht een uitvoerige administratie met zich mee en vergrootte de stadstaak met betrekking tot de openbare werken.

Een raadsgedelegeerde werd aangesteld voor het beheer van de uitgaven voor de openbare werken, de controle op de onderhoudsstaat van deze werken en het aansturen van de uitvoerenden. Dit kon de rentmeester of thesaurier zijn die tevens de stadsfinanciën beheerde. Om echter het dagelijks beheer van de uitgaven op de openbare werken en de algemene controle op de stadsfinanciën te scheiden werd veelal een nieuwe functie ingesteld: die van fabrieksmeester.⁶⁶ Anders dan bij eerdere grote bouwprojecten, waarbij tijdelijk een fabrieksmeester werd aangesteld, kreeg deze functie in de loop van de zestiende eeuw een permanent karakter, waarbij de functionaris vaak jaarlijks verkozen werd uit of door het stadsbestuur. Verscheidene steden maakten van deze functie in de loop van de zestiende eeuw een vast ambt: Amsterdam (1524) was vroeg, terwijl het merendeel van de oudere grote steden pas in de tweede helft van de zestiende eeuw een nieuwe vorm gevonden had voor het beheer van de openbare werken.

Ontwerpen van openbare werken

Over de totstandkoming van ontwerpen voor openbare werken in de periode tot de zestiende eeuw in Holland is betrekkelijk weinig bekend.⁶⁷ Zelfs van een goed gedocumenteerde bouw als die van het raadhuis van Gouda (1450, afb. 15) is niet bekend wie het ontwerp heeft geleverd.⁶⁸ Verondersteld mag worden dat voor dergelijke grote, representatieve werken de beste ambachtsmeester binnen de handelsregio van de stad werd aangetrokken om een ontwerp te ontwikkelen en de bouw te leiden. Bovendien werd veelvuldig gebruikgemaakt van de kerkelijke ‘architecten’.⁶⁹

Het oudst bekende aanstellingscontract in Holland van een stadsambachtsmeester dateert uit 1415 voor een stadstimmerman te Gouda. Deze Meeuws Dyrxsoen had een bescheiden jaarsalaris en kledingvergoeding en werd verder per gewerkte dag betaald. Daarvoor zou hij al het

receptum’. W.H. Vroom, ‘La construction des cathédrales au moyen âge: une performance économique’, in: R. Recht, *Les bâtisseurs des cathédrales gothiques*. Straatsburg 1989, p. 90.

63

J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam 2005 (eerste editie 1995), pp. 764-765.

64

Zie Rutte, ‘Groei en krimp in de Hollandse stad’ (noot 18).

65

Met dank aan Gabri van Tussenbroek.

66

Etymologisch is deze benaming afgeleid van het Latijnse *fabrica*, met ‘fabriek’ als middelnederlands equivalent, dat werd gebruikt voor de kerkelijke instelling die in de eerste plaats financieel verantwoordelijk was voor de bouw en het beheer van de kerken; de fabriek werd geleid door een ‘fabrieksmeester’. Zie Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede* (noot 3), p. 58.

67

Zie hiervoor met name: R. Meischke, ‘Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw’, *Bulletin KNOB*, 51 (1952), pp. 161-230, en Janse e.a. (red.), *Keldermans* (noot 35).

68

Pot, ‘De bouwrekening van het Goudse stadhuis van 1450’ (noot 22), pp. 129-145.

69

R. Meischke, ‘De stedelijke bouwopgaven tussen 1450 en 1530’, in: Janse e.a. (red.), *Keldermans* (noot 35), p. 87.

type of work, a carpenter or mason might be appointed, who would hold the title of *stadsmeester* (lit. 'city master'). Payment for the execution of public works sometimes took the form of a daily wage; in other cases, the execution of the project was contracted out. For major projects, the city council would appoint one or more temporary representatives to supervise construction, with responsibility for purchasing materials, paying wages, and keeping accounts that were submitted to the council. Temporary appointments such as these sometimes led to the permanent expansion of the municipal bureaucracy.

The growth in the cities' self-confidence, and the desire to enhance their prestige that resulted from it, generally preceded the above-mentioned upswell of responsibility for public space among the citizenry. In fact, the poorly maintained state of public space was often the reason that the public works were taken over by city governments, in a gradual development that became systematic in the course of the sixteenth century. It was the citizens, however, who paid for these projects; the costs were directly passed on to the city's inhabitants and collected by municipal officials. This led to the creation of a substantial bureaucracy and increased the city's involvement in public works.

The city council appointed a representative to manage expenditure on public works, monitor their state of repair, and supervise the workers who carried out the projects. This could be the treasurer (*rentmeester* or *thesaurier*) who also managed city finances. Often, however, to separate the day-to-day management of public works spending from the general supervision of city finances, a new position was created: that of *fabrieksmeester*.⁶⁶ In a break with earlier major building projects, for which a temporary *fabrieksmeester* had been appointed, the position became a permanent one in the course of the sixteenth century, and the official who held it was often elected for a one-year term by or from the city government. As the century went on, a number of cities turned this position into a permanent office. Amsterdam was one of the first, in 1524, while most of the older cities did not settle on a new form of Public Works management until the second half of the sixteenth century.

The design of public works

Relatively little is known about the design process for public works in Holland in the sixteenth century and earlier.⁶⁷ Even when building projects are well documented, as in the case of Gouda's city hall (constructed in 1450; Fig. 15), the designer is unknown.⁶⁸ It is reasonable to assume that for major projects like these, with a powerful impact

on the image of the city, the most skilled craftsman in the region with which the city did business was asked to produce the design and coordinate the building process. Church 'architects' were frequently appointed to such positions.⁶⁹

The oldest known contract of employment for a municipal master craftsman dates from 1415 and is for a city carpenter in Gouda. This individual, whose name was Meeuws Dyrxsoen, received a modest annual salary and an allowance for clothing, as well as a wage for each day of work. In return, he was required to perform any carpentry needed, whether construction or repair, for the rest of his life.⁷⁰ Some twenty years later, Gouda also had a city stonemason and bricklayer, Wouter Vroesen, who received six Flemish pounds (*pond Vlaams*) for clothing, plus a wage for each day of work, and was responsible for all the city's masonry. Considering that there were plans to build a new town hall, this was a wise decision on the part of the city authorities.⁷¹ In order to develop and carry out large-scale, long-term building projects, they needed the knowledge and organizational skills of experienced, reliable masters of the most important trades, the type of people who could produce designs, organize the building process, and supervise labourers. Such appointments were generally terminated when building projects were completed, because cities then had no more work for the master craftsmen, aside from occasional maintenance.

The expansion and professionalization of Public Works in the sixteenth century

The growth of Public Works in the sixteenth century, as well as the lack of architectural expertise among most of the *fabrieksmeesters* appointed by the city council, led many cities to appoint a highly qualified master craftsman who could provide technical expertise and organizational skills on a reliable, permanent basis. In most of Holland's cities, this was the city carpenter or city mason, who also served the city by practising his own craft. There was one city in sixteenth-century Holland, however, that appointed an official specifically to provide technical advice, to manage and supervise the craftsmen involved in public projects, and to take care of the accompanying paperwork. In 1545, Amsterdam appointed Gheryt Jansz Brouwer *onderfabrieksmeester* (master wright), the technical assistant to the *fabrieksmeester*.⁷² The city had major public works in progress at that time, including the improvement of its fortifications. Both the Italian engineer Ales-

The historical Dutch term *fabriek* (found in compounds such as *kerkfabriek*, *stadsfabriek*, and *fabrieksmeester*) is etymologically derived from the Latin *fabrica*. *Fabrica ecclesiae* (*kerkfabriek*) could refer to the ecclesiastical institution that bore primary financial responsibility for the construction and management of a church; the *fabriek*, in this sense, was headed by a *fabrieksmeester*. See Steenmeijer 2005 (note 3), p. 58. Translator's note: In English, both the Latin term *fabrica ecclesiae* and the English 'church fabric' are used in something like this sense, most commonly to refer to the assets of the church or to the work of church construction and maintenance, but sometimes in reference to the persons or the institution responsible for this work.

67

On this topic, see especially R. Meischke, 'Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw', *Bulletin KNOB*, 51 (1952), pp. 161-230, and Janse *et al.* (eds.), *Keldermans*, 1987 (note 35).

68

Pot 1950 (note 22), pp. 129-145.

69

R. Meischke, 'De stedelijke bouwopgaven tussen 1450 en 1530', in Janse *et al.* (eds.), *Keldermans*, 1987 (note 35), p. 87.

70

R. Meischke, 'Het steenhouwersvak, de mensen achter de gotiek', in Meischke 1988 (note 2), p. 56.

71

Pot 1950 (note 22), pp. 132-133.

72

On Holland's *stadsmeesters* and the various ways in which they were appointed in the sixteenth century, see Van Essen's doctoral thesis to be published in 2009 (note 8), chap. 1 (general) and 10 (Amsterdam).

timmerwerk, oud of nieuw, gedurende zijn hele leven verzorgen.⁷⁰ Gouda had zo'n twintig jaar later ook een stadsmetselaar in dienst: voor 6 pond Vlaams per jaar ten behoeve van kleding en een dagloon voor alle gewerkte dagen was Wouter Vroesen als stadsmetselaar verantwoordelijk voor al het stadsmetselwerk; met de bouw van het nieuwe stadhuis in het verschieft geen onverstendig besluit van het stadsbestuur.⁷¹ Voor de ontwikkeling en uitvoering van grote, langlopende bouwprojecten had een stadsbestuur immers de kennis en het organisatietalent van ervaren, betrouwbare ambachtsmeesters in de belangrijkste ambachten nodig om een ontwerp te ontwikkelen, de bouw te organiseren en de werklieden te leiden. Dergelijke aanstellingen werden veelal beëindigd na het gereedkomen van het bouwproject; de stad had immers geen vervolgwerk voor deze meesters anders dan incidenteel onderhoudswerk.

Uitbreiding en professionalisering van de openbare werken in de zestiende eeuw

De groei van de openbare werken in de zestiende eeuw en het gebrek aan bouwkundige kennis van de meeste raadsgedelegeerde fabrieksmeesters maakten dat vele steden zich verzekerden van de permanente technische kennis en het organiserend vermogen van een zeer bekwaam ambachtsmeester. In de meeste Hollandse steden werd deze functie uitgeoefend door een stadstimmerman of stadsmetselaar, die tevens in zijn eigen ambacht de stad ten dienste stond. In de zestiende eeuw was er echter één stad die voor technisch advies, aansturing en controle van de ambachtslieden en de bijbehorende administratie een specifieke functionaris aanstelde: Amsterdam benoemde in 1545 Gheryt Jansz Brouwer als onderfabrieksmeester, als technisch assistent van de fabrieksmeester.⁷² Amsterdam had op dat moment grote werken onder handen, zoals de verbetering van de vestingwerken. De Italiaanse vestingbouwkundige Alessandro Pasqualini had hiervoor, evenals de Amsterdamse stadsmetselaar Willem Dircxz, ontwerpen geleverd.⁷³

Vestingbouw was een specialisme waarvoor in de zestiende eeuw met name Italiaanse vestingbouwkundigen naar Holland kwamen.⁷⁴ De reguliere openbare werken, zoals bruggen, sluizen, huizen en loodsen, werden door de stadsmesters zelf ontworpen. Voor de representatieve gebouwen was dit niet vanzelfsprekend: niet iedere stad beschikte over een stadsmeeester die capabel was een representatief raadhuis te ontwerpen (afb. 16). In dat geval kon een stadsbestuur besluiten om een ontwerp met een moderne natuurstenen

gevel elders te bestellen. Dordrecht was halverwege de zestiende eeuw een belangrijke leverancier van natuurstenen gevelelementen: de – niet in stadsdienst gebonden – Dordtse steenhouwer en schrijnwerker Jan Pietersz had niet alleen de 'hal der Vlaamse kooplieden' tot raadhuis van Dordrecht (1544) verbouwd, hij was tevens de mogelijke ontwerper van het raadhuis van Den Haag (1564, afb. 17). Zo worden vanwege hun specifieke vormgeving ook de Delftse Poort (1542) te Rotterdam (afb. 18) en het stadskorenpakhuys (1565) te Schoonhoven beschouwd als Dordts atelierwerk.⁷⁵

Grote steden als Leiden, Haarlem, Utrecht en Amsterdam hadden echter voldoende capaciteit in huis om niet buiten hun stadsgrenzen te hoeven kijken voor goede ontwerpen. In Utrecht leverde halverwege de zestiende eeuw de stadsmetselaar Willem van Noort de ontwerpen voor het stadswerk.⁷⁶ Ook in Amsterdam waren het de stadsmetselaars die in de zestiende eeuw de belangrijkste ontwerpen leverden voor de stadsgebouwen: het Oude Bushuis (1550-1555), de Waag (1563, afb. 19) en de poorten van de stadstimmertuin (1571).⁷⁷ Aan het eind van de zestiende eeuw benoemde de stad Amsterdam, net als Haarlem, een steenhouwer tot stadsmeeester en versterkte daarmee de basis van het stadsfabrieksambt: beide steden verzekerden zich van de diensten van een bijzonder vakkundig ambachtsman en kunstenaar, namelijk Lieven de Key in Haarlem en Hendrick de Keyser in Amsterdam. Zij zouden de belangrijkste ontwerpers van stadswerken uit hun aanstellingsperiode worden.

De Hollandse stadsmesters in de zestiende eeuw waren allen traditioneel geschoold in hun ambacht, zij hadden het vak geleerd van hun leermeesters en waren zeer ervaren ambachtsmeesters met een eigen bedrijf voordat zij in stadsdienst traden. De stadsdienst ontsloeg deze meesters van de belangrijkste gildevoorschriften met betrekking tot de omvang van hun bedrijf: waar een particulier werkend meester veelal een beperkt aantal knechten in dienst mocht hebben, was een stadsmeeester vrij om alle werklieden die nodig waren voor een stadswerk aan te nemen.⁷⁸ Daardoor kon het stadsfabrieksambt in het bijzonder in de zeventiende eeuw uitgroeien tot een omvangrijk stedelijk bouwbedrijf.

Besluit

Voor de grote Hollandse openbare werken tot in de zestiende eeuw, of het nu de kerken of de grote raadhuisen betrof, bestond een bovenregionaal systeem voor ontwerp en bouwleiding. Het aandeel van de steenhouwers en de Brabantse natuursteenhandel waren daarin bepalend, vooral

⁷⁰ R. Meischke, 'Het steenhouwersvak, de mensen achter de gotiek', in: Meischke, *De gotische bouwtraditie* (noot 2), p. 56.

⁷¹ Pot, 'De bouwrekening van het Goudse stadhuis van 1450' (noot 22), pp. 132-133.

⁷² Voor de Hollandse stadsmesters en de verschillende aanstellingsmethoden in de zestiende eeuw zij verwezen naar de in 2009 te verwachten dissertatie (Van Essen, *Het stadsfabrieksambt*, zie noot 8): hoofdstuk 1 (algemeen) en hoofdstuk 10 (Amsterdam).

⁷³ Meischke e.a., *Huizen in Nederland* (noot 2), deel *Amsterdam* (1995), p. 32.

⁷⁴ C.M.J.M. van den Heuvel, 'Papiere bolwercken'. *De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, Alphen aan den Rijn 1991. Zie ook B. Roosens, *Habsburgse defensiepolitiek en vestingbouw in de Nederlanden (1520-1560)*. Dissertatie Universiteit Leiden, twee delen, 2005.

⁷⁵ Meischke e.a., *Huizen in Nederland* (noot 2), deel *Zeeland en Zuid-Holland* (1997), pp. 61-65.

⁷⁶ Meischke e.a., *Huizen in Nederland* (noot 2), deel *Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies* (2000), pp. 91-94.

⁷⁷ Meischke e.a., *Huizen in Nederland* (noot 2), deel *Amsterdam* (1995), pp. 32-35. G. van Tussenbroek veronderstelt op grond van de vormtentaal dat de Waag door Joost Jansz Bilhamer is ontworpen, zie diens 'Joost Jansz Bilhamer (1521-1590). Landmeter en ingenieur; aannemer en beeldhouwer', *Jaarboek Amstelodamum*, 99 (2007), pp. 55-56.

⁷⁸ Zie het in 2009 te verschij-

nen artikel van G. van Essen (noot 11).

sandro Pasqualini and the Amsterdam city mason Willem Dircxz had produced designs for the project.⁷³

Many fortifications experts, most of them Italian, brought their special skills to Holland in the sixteenth century.⁷⁴ Other public works, such as bridges, locks, sluices, houses, and warehouses, were designed by the *stadsmeester*. This system did not always work, however, since some cities did not have a *stadsmeester* capable of designing a suitably impressive city hall (Fig. 16). In such cases, the city government could decide to order a design with a modern stone front from somewhere else. In the mid-sixteenth century, Dordrecht was a major supplier of stone façade elements; the Dordrecht stonemason and cabinet-maker Jan Pietersz (who had no municipal appointment) not only changed the so-called Flemish merchants' hall into Dordrecht's new town hall (1544), but may also have been the designer of the city hall in The Hague (1564; Fig. 17). Other structures thought to have been designed in Dordrecht, because of their formal qualities, include the Delftse Poort (1542), which was a city gate in Rotterdam (Fig. 18), and the municipal corn warehouse in Schoonhoven (1565).⁷⁵

But major cities like Leiden, Haarlem, Utrecht, and Amsterdam were home to enough skilled craftsmen that city counsels did not have to look elsewhere for good designs. In mid-sixteenth century Utrecht, the city mason Willem van Noort produced designs for public works.⁷⁶ Likewise, in sixteenth-century Amsterdam, the city masons supplied the chief designs for municipal buildings such as the Oude Bushuis (the armoury, 1550-1555), the Waag (the weigh-house, 1563; Fig. 19), and the gates of the municipal carpentry yard (1571).⁷⁷ In the late sixteenth century, the cities of Amsterdam and Haarlem appointed not only a master bricklayer but a master stonemason as well as their *stadsmeesters*, since new expertise was needed because of the abundant use of sculptural ornaments in contemporary public buildings. Each of the two cities laid its hands on an exceptionally talented craftsman and artist, Lieven de Key in Haarlem and Hendrick de Keyser in Amsterdam. During their terms of office, they became the leading designers of municipal works.

Sixteenth-century *stadsmeesters* in Holland had received only the traditional form of training, learning their crafts from their masters, becoming master craftsmen in their turn, and running businesses of their own until they entered into the service of their cities. Thanks to their municipal appointments, they were discharged from most guild regulations concerning the size of their businesses; while a master with his own private business could only take on a certain number of

apprentices, a *stadsmeester* was free to hire all the workers needed to carry out a public project.⁷⁸ This made it possible for the office of the *stadsfabriek* to expand, particularly in the seventeenth century, eventually becoming a large-scale municipal construction company.

Conclusions

Until the early sixteenth century, major civic buildings in Holland, from churches to large city halls, were the product of a supraregional system for design and construction management. Stonemasons and the Brabant-based stone industry played a crucial role in this system, chiefly by developing a commercial trade in prefabricated parts. This preparatory work reduced the costs of transport and of assembly on the building site, and eliminated the need for the architect to be permanently present on the building site to supervise assembly. This made it possible for the same person to coordinate several major projects. This supraregional organizational structure led to the spread of architectural forms over a large area.

Starting around 1530, a shift took place in the organization of building practice. This shift was related to changes in the demand for building work; church building largely collapsed, and the growing cities carried out more and more public works under their own management. The expanding set of municipal structures requiring permanent maintenance, along with a sense of civic pride that raised standards for the prestige of public spaces, resulted in the steady growth of an organizational structure that could manage and execute such projects and their financing. Sixteenth-century urban expansion, and the surge of private building activity that accompanied it, drew the most skilled and best trained craftsmen to the major cities, bringing these cities all the resources they needed for the design and implementation of public works. By the end of the sixteenth century, the office of the *stadsfabriek* had become more or less permanent in most of Holland's cities.

In the seventeenth century, this office further developed into a large municipal service, with *stadsmeesters* for various crafts, a municipal workshop, and a thoroughgoing bureaucratic control mechanism. Because this service was municipal in nature, it developed differently in each of Holland's cities, shaped by the local system of public administration and the local economy. The contrasts and the many parallels that marked the development of municipal Public Works in the seventeenth and eighteenth centuries will be discussed in part II of this article, in the next issue of *OverHolland*.

⁷³ Meischke *et al.*, *Huizen in Nederland* (note 2), in the volume *Amsterdam* (1995), p. 32.

⁷⁴ C.M.J.M. van den Heuvel, *'Papiere bolwercken': de introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*. Groningen University, Alphen aan den Rijn 1991. See also B. Roosens, *Habsburgse defensiepolitiek en vestingbouw in de Nederlanden (1520-1560)*. Doctoral thesis, Leiden University, 2005, 2 vols.

⁷⁵ Meischke *et al.*, *Huizen in Nederland* (note 2), in the volume *Zeeland en Zuid-Holland* (1997), pp. 61-65.

⁷⁶ Meischke *et al.*, *Huizen in Nederland* (note 2), in the volume *Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies* (2000), pp. 91-94.

⁷⁷ Meischke *et al.*, *Huizen in Nederland* (note 2), in the volume *Amsterdam* (1995), pp. 32-35. G. van Tussenbroek hypothesizes on the basis of the formal vocabulary used that the Waag was designed by Joost Jansz Bilhamer; see that author's article 'Joost Jansz Bilhamer (1521-1590). Landmeter en ingenieur; aannemer en beeldhouwer', *Jaarboek Amstelodamum*, 99 (2007), pp. 55-56.

⁷⁸ See the article by G. van Essen. to be published in 2009 (note 11).

door de ontwikkeling van de commerciële handel in prefabonderdelen. Dit atelierwerk resulteerde in lagere transportkosten en in eenvoudige assemblage op de bouwplaats. Bovendien was het door het assemblagewerk niet noodzakelijk dat de ‘architect’ permanent op de bouwplaats aanwezig was. Daardoor kon hij aan verschillende grote projecten tegelijk verbonden zijn. Door deze bovenregionale organisatiestructuren werden architectuurvormen over een groot gebied verspreid.

Vanaf ca. 1530 trad er een verschuiving op in de structuur van de bouwpraktijk. Deze verschuiving had te maken met de verandering in de bouwopgave: de kerkenbouw stortte grotendeels in, terwijl de groeiende steden steeds meer publieke werken in eigen beheer uitvoerden. Het uitdijende areaal stedelijke eigendommen die permanent onderhoud behoefden, en de stedelijke trots die steeds hogere eisen stelde aan het aanzien van de openbare ruimte, resulteerden in een gestage ontwikkeling van een organisatievorm om dit werk en de financiering daarvan te begeleiden en uit te voeren. De grote steden oefenden door de zestiende-eeuwse stadsvergrotingen en de daarmee gepaard gaande grote private bouwactiviteiten sterke aantrekkingskracht uit op de betere ambachtsmeesters, die zich in deze steden gingen vestigen. Steden werden door de komst van deze goed geschoolde en ervaren ambachtsmeesters zelfvoorzienend in ontwerp en uitvoering van de openbare werken. Aan het eind van de zestiende eeuw kreeg het stadsfabrieksambt in de meeste steden een min of meer permanente vorm.

In de zeventiende eeuw zou het stadsfabrieksambt zich verder ontwikkelen tot een omvangrijke stedelijke dienst, met stadsmeesters in verschillende ambachten, een stadswerkplaats en een gedegen bureaucratisch controleapparaat. Doordat het stedelijke systemen betrof, ontwikkelde iedere Hollandse stad deze dienst op een eigen manier, passend in het eigen bestuurlijke systeem en geleid door de eigen lokale economie. De verschillen en de vele parallellen die gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw de ontwikkeling van de stedelijke openbare werken kenmerken, zullen in deel II van dit artikel in het volgende cahier van *OverHolland* uitvoerig worden besproken.

Een leeg geheel: het ontwerp van het pakhuisdistrict van de stad

Tekst: Filip Geerts, Stefano Milani
Ontwerp: Stefano Milani i.s.m. Filip Geerts, Arek Seredyn, Radek Brunecky en Elvio Chiricozzi (beeldend kunstenaar) onder auspiciën van de Faculteit Bouwkunde, TU Delft

Ideale stad / Reële stad: inleiding

Op de tiende Architectuurbiënnale van Venetië (2006) was in het destijds nieuw geopende Italiaanse paviljoen in de *Arsenale* het resultaat te zien van een ambitieus initiatief van Franco Purini: het voorstel voor de nieuwe stad VeMa, volgens planning gereed in 2026. 'VeMa' klinkt misschien als de naam van een apocriefe stad ontsproten aan het brein van Italo Calvino, maar staat in werkelijkheid voor de locatie waar deze hedendaagse nieuwe stad is gepland, halverwege tussen Verona en Mantua, vandaar de naam VeMa (afb. 1).¹

De onvoorziene kansen die in onze tijd als luchtspiegelingen opduiken in de woestijnen van het Midden- en Verre Oosten, maken de kloof tussen de architectuurpraktijk en het verlangen naar de stad pijnlijk zichtbaar. Met VeMa wordt deze kwestie in de context van een specifieke Europese stadsregio aan de orde gesteld.

Het voorstel voor een nieuwe stad (*città di fondazione*) als een eigentijdse ideale stad binnen de context van de vaak betreunde, soms geprezen uitdijende verstedelijkte regio in het noorden van Italië (*città diffusa* genoemd) was een radicaal alternatief voor de realiteit. In de inleiding van de catalogus van het Italiaanse paviljoen wordt uitgelegd dat VeMa als tendens ook een tegenhanger vormt van de hoofdtentoonstelling *Cities. Architecture and society*, samengesteld door Ricky Burdett.² De algemene tentoonstelling toont door middel van foto's, kaarten en reusachtige histogrammen de ongekende demografische groei die zich in de uitdijende wereldsteden voordoet, maar het VeMa-project heeft er geen behoefte aan deze werkelijkheid te analyseren of te vieren en stelt liever een ander territoriaal scenario voor: een vestigingsparadigma voor een stad met niet meer dan dertigduizend inwoners. Het accepteert het 'krimpen' van de grote stedelijke centra dat zich in heel Europa voordoet; het accepteert in plaats daarvan echter niet de uitdijng, maar stelt

¹
Italo Calvino, *Le città invisibili*. Turijn (Einaudi) 1972. Nederlandse vertaling door Henny Vlot, *Onzichtbare steden*. Amsterdam (Atlas) 2003. In Italië worden delen van snelwegen vaak aangeduid met uit lettergrepen bestaande afkortingen, zoals TO-VE (Torino-Venezia), MI-TO (Milano-Torino) en zelfs FI-PI-LI (Firenze-Pisa-Livorno).

²
De Tiende Internationale Architectuurtentoonstelling in Venetië, onder leiding van Richard Burdett. De tentoonstelling was getiteld *Città. Architettura e Società* en liep van 10 september tot en met 19 november 2006.

Empty Whole: the design of the warehouse district of the city

Text: Filip Geerts, Stefano Milani
Design: Stefano Milani in cooperation with Filip Geerts, Arek Seredyn, Radek Brunecky and Elvio Chiricozzi (invited artist) under the patronage of the Faculty of Architecture of Delft University of Technology

Ideal City / Real City: introduction

The X. Edition of the Venice Architecture Biennale (2006) showcased in the then newly inaugurated Italian pavilion at the Arsenale the results of an ambitious initiative by Franco Purini: the proposal for the new city of VeMa, scheduled for completion in 2026. 'VeMa' may sound like the name of an apocryphal city envisaged by Italo Calvino, but in fact it stands for the location intended for this contemporary 'foundation town' (*città di fondazione*), halfway between Verona and Mantova (Fig. 1).¹

Nowadays unanticipated *ex-novo* opportunities emerging as mirages from the desert in the Middle East and the Far East make the schism between acts of architecture and the desire for the city painfully clear. VeMa addressed this issue in the context of a particular European city-region.

The proposal for a *città di fondazione* as a contemporary ideal city in the context of the often lamented, sometimes celebrated, sprawling urbanised region in the north of Italy (coined *città diffusa*) was a radical alternative to reality. The introduction to the catalogue for the Italian pavilion points out that VeMa also represents an alternative tendency to the main exhibition 'Cities, architecture and society', curated by Ricky Burdett.² Whereas the general exhibition showed through photography, maps and giant histograms the unprecedented demographic growth witnessed in sprawling global cities, VeMa is not interested in either diagnosing or celebrating this reality but in proposing a different territorial scenario: a settlement paradigm for a town of no more than 30,000 inhabitants. It accepts the 'shrinking' of the large metropolitan centres witnessed throughout Europe – not in favour of sprawl, but by proposing an *ex-novo* town centre, presumably one of many.

From its first public display at the Venice Biennale the idea of VeMa generated consistent interest in both the local and national press in

¹
Italo Calvino, *Le città invisibili*. Turin (Einaudi) 1972. English translation by William Weaver: *Invisible Cities*. San Diego (Harcourt Brace Jovanovich) 1974. In Italy, sections of highways are often designated by abbreviations made up of syllables from the names of cities, such as TO-VE (Torino-Venezia), MI-TO (Milano-Torino), and even FI-PI-LI (Firenze-Pisa-Livorno).

²
The Tenth International Architecture Exhibition in Venice, directed by Richard Burdett. The Italian title of the exhibition was *Città. Architettura e Società*, and it ran from 10 September to 19 November 2006.

een stadscentrum vanuit het niets voor, vermoedelijk een van vele.

Vanaf het moment dat het op de Biennale van Venetië voor het eerst in het openbaar werd getoond, is het idee van VeMa in zowel de lokale als de landelijke pers in Italië met belangstelling gevolgd. Wat bij de besprekingen direct duidelijk wordt, is het strategische potentieel van dit abstracte voorstel, dat een dialoog op gang kan brengen met de lokale politiek, initiatieven van projectontwikkelaars en de verwachtingen van de samenleving als geheel. In feite is deze radicale en utopische interpretatie zelfs het wezenskenmerk gebleken van het initiatief, dat tot doel had met de ontwerpen van twintig jonge architecten een alomvattende visie te produceren van een territoriaal potentieel, in de hoop dat er uit de 'echte wereld' onverwachte en onvoorspelbare reacties zouden komen, misschien zelfs nieuwe kansen.

Purini ontwierp een plan voor de stad VeMa en vroeg in totaal twintig architectenteams om ontwerpen voor de architectuur van deze stad: elk team kreeg binnen het stedenbouwkundige plan een specifieke locatie toegewezen met een gegeven programma in combinatie met woningen (afb. 2, 3).

Leeg geheel: projectbeschrijving

Zich een nieuw beeld vormen van de rol van opslag in de stad als geheel is meer dan een provocatief statement in de huidige wereld van *outsourcing* en levering *just-in-time*. Het *fysieke internet*, zoals de logistiek in een onderzoek in juni 2006 door de *Economist* werd genoemd,³ is juist een zeer reële plek, de sine qua non van de extravaganza die het gevolg is van de instantdistributie van dingen op wereldschaal. Opslag – als ruimte, en uiteindelijk als lege ruimte – wordt bewust opgevat als onderdeel van de nieuwe stad die tussen Verona en Mantua is ontworpen. Niet als cynisch commentaar op de stedelijke uitdijning in de regio, maar als een activering van architectuur in haar oervorm: het omvatten van leegte.

In een door netwerken verbonden wereld, die steeds afhankelijker is van de mogelijkheden van directe toegang tot zowat alles overal, gaat een definitie van wat een stad is of kan zijn vaak voorbij aan de concrete terreinen waar de distributie plaatsvindt en die in de vorm van graanschuren en pakhuizen al bekend waren bij de oude beschavingen. De 'grote dozen' aan de rand van veel hedendaagse steden worden beschouwd als *extra-muros* en *Fremdkörper*. De definitie van stedelijkheid wordt niet geactualiseerd door de centrale rol die de ontwikkeling van die grote dozen in de meeste levens en in het gebied als geheel speelt, erin te verdisconteren. Integendeel, de

grote dozen worden vaak juist aangehaald als symbool van wat niet tot 'de stad' behoort: de marge, de periferie. Theaters, bibliotheken en concertzalen, die bepalen het beeld dat men van een stad heeft. Wat hier van belang is, voor de architectuur en voor dit specifieke project, is niet het tot vervelens toe in kaart brengen en aanprijzen van de *stromen* tussen distributieknooppunten, maar het concrete feit van de distributie, voorgesteld als architectonische opgave en tot architectuur gemaakt in de voorwerpen en opslagruimtes – als deel van de stad, al direct vanaf het ogenblik van haar stichting. De alomtegenwoordige typologie van de grote doos heeft een van de weinige duurzame architectonische paradigma's opgeleverd: dat van horizontaliteit in de schaduw van een naaste verwant, de wolkenkrabber.⁴ Met de doos, hetzij liggend, hetzij staand, wordt de architectuur primair zichtbaar gemaakt als iets dat ruimte omvat: technisch en programmatisch, maar in wezen leeg.

Het voorstel wilde zich niet inlaten met de inhoud die wordt omvat, maar met de vraag hoe de geproduceerde leegte met behulp van architectuur tot stand komt. Vaak verwijzen grote dozen naar en maken gebruik van stedelijke functies – als waren ze simpelweg verplaatst naar een buitenstedelijk gebied – om hun aanwezigheid te rechtvaardigen: megabioscopen, grote winkelcentra, luchthaventerminals, logistieke centra hebben een zuiver metaforische relatie met de stad en blijven buiten haar culturele inhoud, terwijl ze tegelijkertijd stevig geworteld zijn in de aanvoerketen. De grote dozen zijn commentaren op de stad, buiten de stad, en krijgen geen plaats in een bredere definitie van de stad. Met de stichting van een nieuwe stad, gebaseerd op een idee van de stad, rijst een horizon op waarbinnen het totale territorium bestaat uit afzonderlijke elementen, die verschillende steden en verschillende ideeën van de stad onderling verbinden, waardoor het ritueel van de fysieke en conceptuele drempel tussen wat zich *intra muros* bevindt en wat *extra muros*, zich vaker voordoet. In een gebied waar de idee van de *città diffusa* en de *sprawl* geldt voor een onbetwiste territoriale realiteit, zou het architectonische object zo een relevantie kunnen veroveren, gebaseerd op de essentie van het geheel waar het deel van uitmaakt. In dit project wordt gesteld dat de architectonische grote dozen *fenomenen* zijn van dit territorium en, paradoxaal genoeg, meer in het algemeen dat elk ervan het *ding op zich* is van de algemenere territoriale dimensie.

Leegte staat centraal in het voorstel, echter niet langer enkel de gemonumentaliseerde metafysische leegte die we kennen uit de schilderijen van De Chirico. Leegte is wat architectuur kan omvat

³ Zie 'The Physical Internet. A Survey of Logistics', *The Economist*, 17 juni 2006.

⁴ Het idee van de monoliet als architectonisch paradigma is ontwikkeld door Carlo Giulio Argan in zijn voorwoord bij de Italiaanse vertaling van Konrad Wachsmans *The Turning Point of Building. Structure and Design*. Zie C.G. Argan, 'Prefazione', in: Konrad Wachsmans, *Una svolta nelle costruzione*. Milaan (Il Saggiatore) 1965.

001

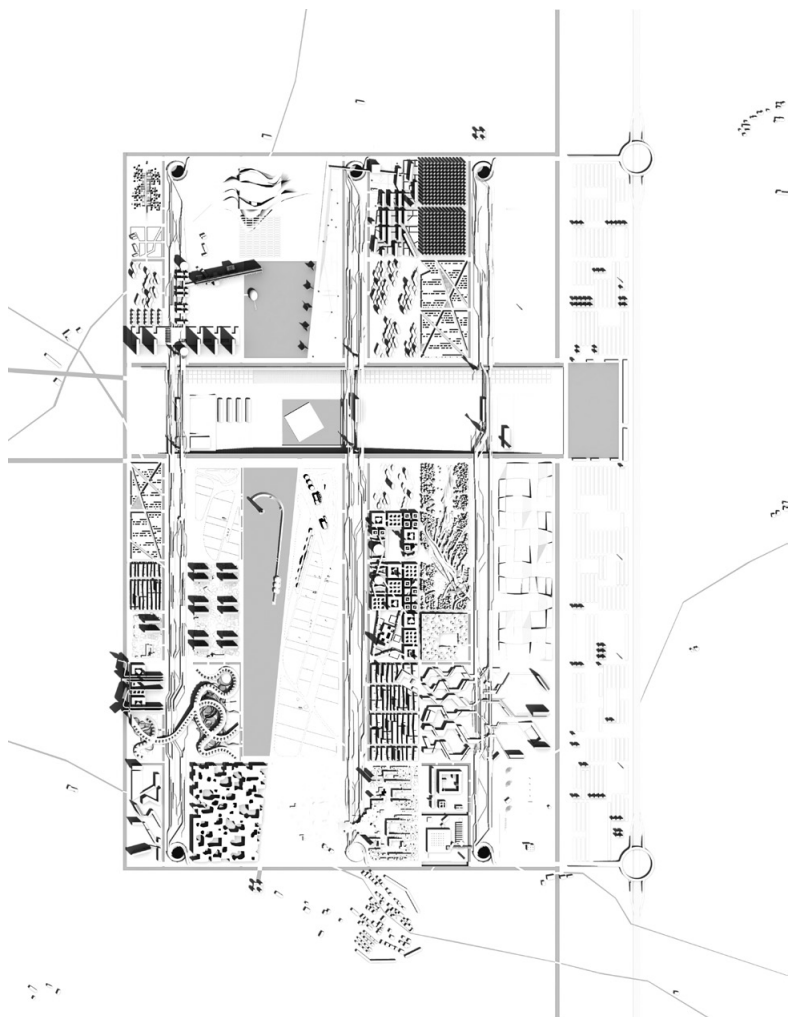
De nieuwe stad VeMa, tussen Verona en Mantua, als realiteit weergegeven op een Italiaanse wegenkaart. Deze 'ideale' nieuwe stad, te bouwen op de grens tussen de regio's Veneto (in het noorden) en Lombardije (in het zuiden) en aan de hoofdverkeersader naar de Brennerpas, werd bedacht door Franco Purini voor de tiende Architectuuri Biennale van Venetië in 2006.

001

The new city of VeMa, between Verona and Mantova, represented as reality on an Italian road-map. Straddling the border between the Veneto (in the north) and the Lombardy (in the south) regions of Italy and sited on the main transport axis towards the Brenner, this 'ideal' foundation city was conceived by Franco Purini for the X. Edition of the Venice Architecture Biennale (2006).

002

002

Bovenaanzicht van VeMa met de ontwerpen van twintig architecten die door Purini waren uitgenodigd invulling te geven aan de architectuur van de stad: elk team kreeg in het plan een specifieke locatie toegewezen, gebonden aan een programmatisch thema en in combinatie met huisvesting.

003

Gezicht op VeMa in oostelijke richting, met de snelweg op de achtergrond, een open parkgebied in het midden, de twee zones met programma aan weerskanten van een bestuurlijke zone loodrecht op de parallelle stroken nieuwe bebouwing.

004

Overzicht van het ontwerp 'Empty Whole' [leeg geheel] in de zuidoosthoek van de stad, met in het oosten de snelweg: de verbeelding van de rol die opslag in de stad kan spelen.

002

Top view of VeMa, with the projects of twenty architect teams invited by Franco Purini to conceive the architecture of this city: each team was allotted a specific site in the plan connected to a programmatic theme and in combination with housing.

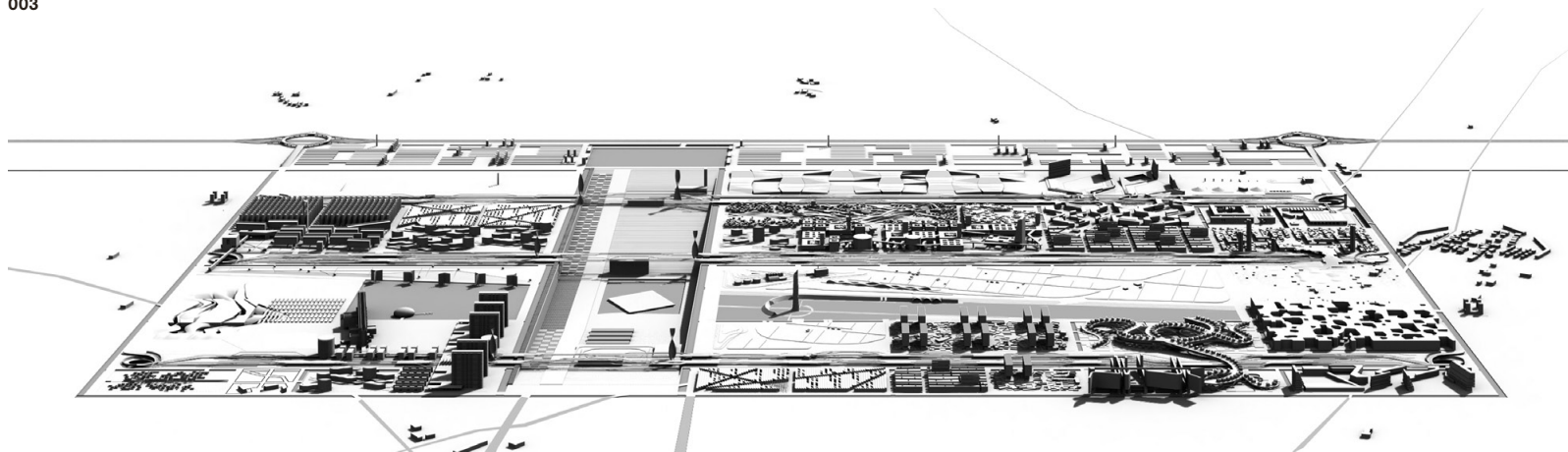
003

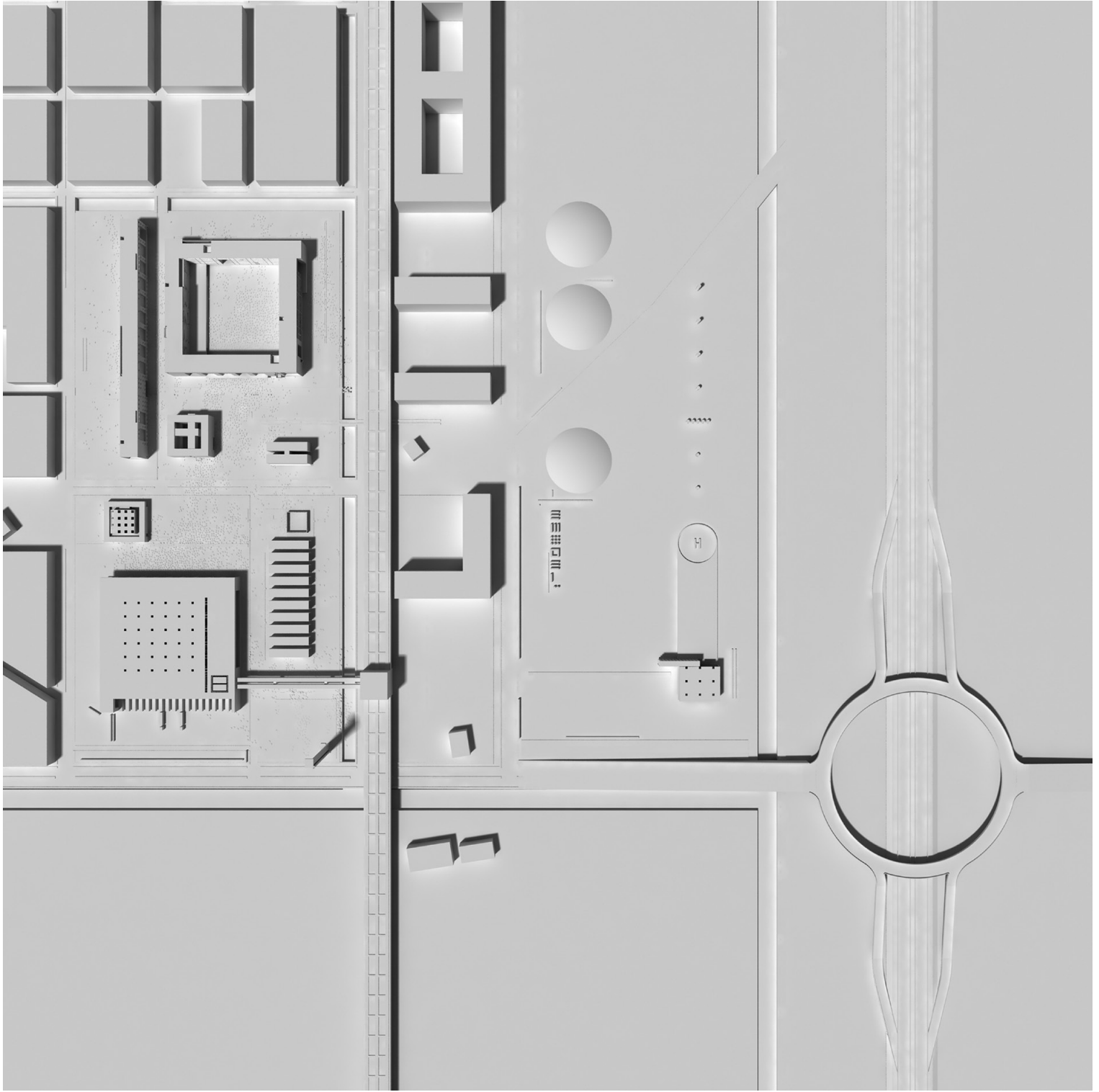
A view of VeMa towards the east, with the highway in the back, an open park-zone in the middle, with the two zones of programme on both sides, intersected by a civic zone perpendicular to the parallel bands of development.

004

Top view of the project 'Empty Whole', in the south-eastern corner of the city, with the highway to the east: imagining a role for storage as a part of the city.

003

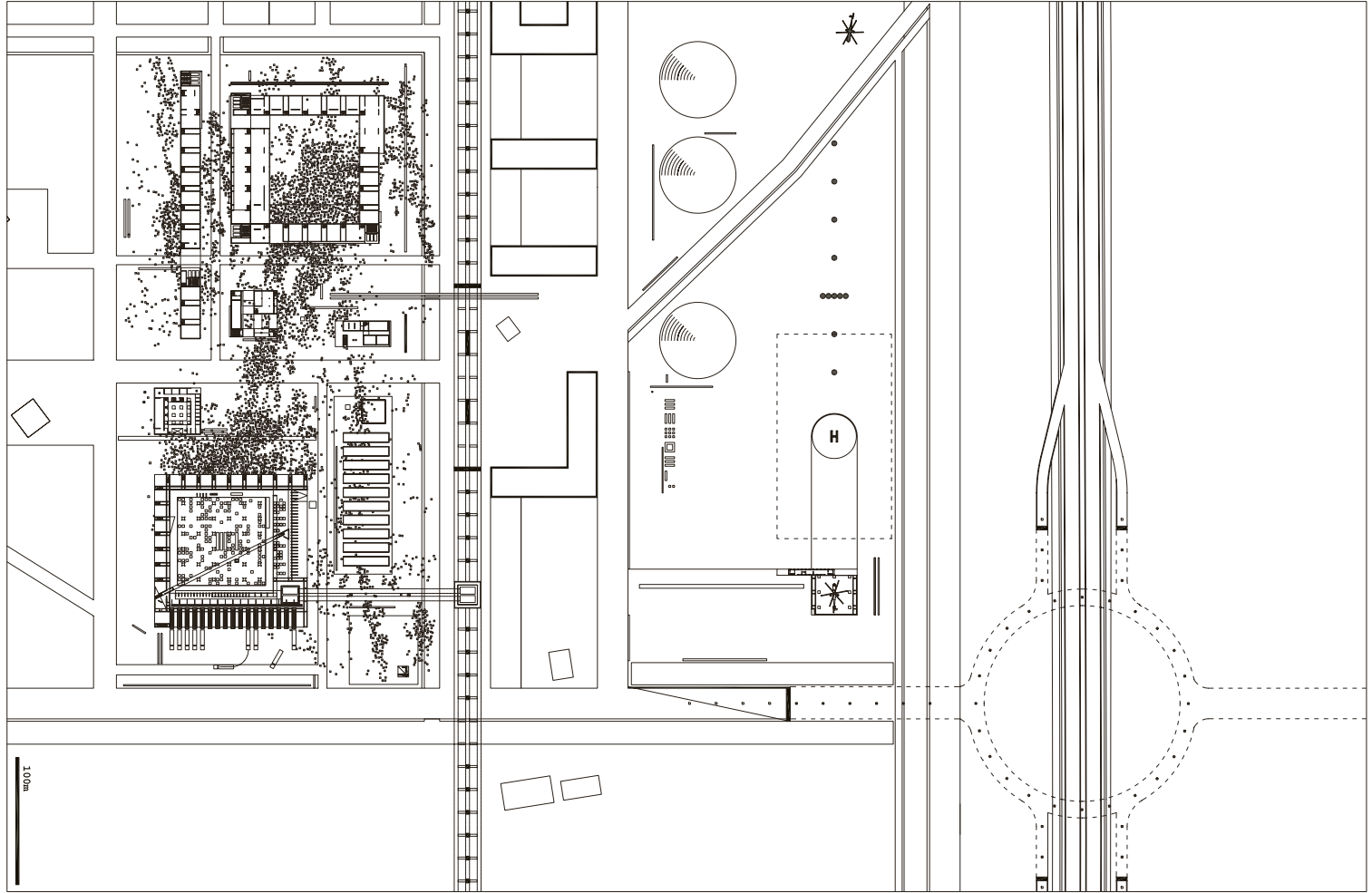

005

Plattegrond van de locatie met het opslagterrein links en rechts de toegang naar de stad en het (lege) open terrein dat deel uitmaakt van het plan.

005

Site plan with the warehouse district left and on the right the access to the city and the open (empty) space that is part of the project.

Italy. Immediately evident in the discussion is the strategic potential of this abstract proposal – to establish a dialogue embracing local politics, initiatives of developers and the expectations of society at large. In fact this radical and utopian interpretation has proved to be the crucial characteristic of the initiative: the goal was to produce with the designs of twenty young architects an overall vision of a territorial potential, in order to trigger unexpected and unpredictable reactions, even opportunities, from the 'real world'.

Purini conceived a plan for the city of VeMa and invited a total of twenty teams to submit proposals for its architecture: each team was allotted a specific site in the plan connected to a given programme which included housing (Figs. 2, 3).

Empty Whole: project description

Envisaging a role for storage as a part of the city is more than a provocative statement in today's world of outsourcing and just-in-time delivery. The *physical internet*, as it was called by the *Economist* in a survey of June 2006,³ is instead a very real place, the sine qua non of the extravaganza created by the instant distribution of things on a global scale. Storage – as space, and eventually as empty space – is consciously envisaged as being part of the city conceived *ex novo* between Verona and Mantua. Not as a cynical commentary on sprawl in the region, but as an activation of architecture in its most primordial form: containing emptiness.

In a networked world increasingly dependent on the possibilities of instant access to almost everything everywhere, the definition of what a city is or can be tends to ignore rather than include the concrete areas where distribution is made possible – known already to ancient civilizations in the form of granaries and warehouses. The 'big boxes' on the outskirts of many cities today are considered *extra-muros* and 'other' things. The definition of what is urban is not up-to-date, taking into account the central role such big box development plays in most lives and in the territory as a whole. Instead the big boxes are often seen to represent exactly what is not considered the city – the margins or periphery. Just as theatres, libraries and concert halls do represent the idea of what a city is. What is of interest here, to architecture and to this particular project, is not mapping and celebrating *ad nauseam* the flows between the nodes of distribution, but the concrete fact of distribution, intended as an architectural problem and rendered architectural in the objects and spaces of storage – as a part of the city, from the moment of its foundation. The omnipresent typology of the big box has produced one of the few

lasting architectural paradigms: that of horizontality in the shadow of a close relative – the skyscraper.⁴ With the box, vertically or horizontally inclined, architecture is exposed primarily as something containing space: technical and programmatic, but essentially empty.

The proposal did not wish to concern itself with what is contained, but with how the emptiness that such containment produces is made by means of architecture. Often big boxes refer to and make use of urban functions – as if simply displaced in an extra-urban area – to legitimize their presence: multiplexes, large retail complexes, airport terminals, logistic centres have a purely metaphorical relationship with the city and remain outside its cultural content, while at the same time being engrained in its supply chain. The big boxes are commentaries on the city, outside the city, not allowed to participate in an enlarged definition of the city. With the founding of a new city, based on an idea of city, a horizon emerges where the entire territory consists of discrete elements that connect and interconnect with different cities and different ideas of city, multiplying the ritual of the physical and conceptual threshold between what is *intra muros* and what is *extra muros*. In an area where the idea of the *città diffusa* and *sprawl* pertains to an uncontested territorial reality, the architectural object could thus conquer a relevance based in the very essence of the whole it is part of. The project argues that the architectural big boxes are *phenomena* of this territory and, paradoxically, each of them the *thing-in-itself* of the territorial dimension more in general.

Central to the proposal is emptiness, though it is no longer only that monumentalised metaphysical emptiness we know from the paintings of De Chirico. Emptiness is what architecture is able to contain, precisely by dealing with the how of containing it. Reminiscent of Musil's *Der Mann ohne Eigenschaften*, it is the *possibility* of containing that informs architecture. If the city is to stay the place of possibility and the answer to all questions imaginable, it will be by suspending the final choice for just one possibility, by instead very precisely creating emptiness for all that is possible: for events, but also for things.

Having dealt with the warehouse district of VeMa, with the implicit questions of scale and measure, of aesthetics, if not of monumentality, the possibility is explored for storage not to be only suggestive of urban processes, but to in fact be urban.

3
See: 'The physical Internet. A survey of logistic', *The Economist*, June 17th 2006.

4
The idea of the monolith as architectural paradigm was developed by Carlo Giulio Argan in his preface to the Italian translation of Konrad Wachsmann's *The Turning Point of Building. Structure and Design*. See C.G. Argan, 'Prefazione', in: Konrad Wachsmann, *Una svolta nelle costruzioni*. Milan (Il Saggiatore) 1965.

ten, en het gaat precies om het *hoe* van dat omvatten. Vergelijkbaar met Musils *Der Mann ohne Eigenschaften* berust architectuur op de *mogelijkheid* van het omvatten. Wil de stad de plek van mogelijkheden blijven en het antwoord op alle denkbare vragen, dan alleen door de definitieve keuze voor slechts één mogelijkheid op te schorten en in plaats daarvan heel nauwkeurig leegte te creëren voor alles wat mogelijk is: voor gebeurtenissen, maar ook voor dingen.

Nadat we het pakhuisdistrict van VeMa hebben besproken, met de impliciete vraagstukken van schaal, maat en esthetiek, zo niet van monumentaliteit, wordt de mogelijkheid onderzocht om opslag te zien als iets wat niet alleen stedelijke processen suggereert, maar daadwerkelijk stedelijk is.

Toegang tot de stad en de open ruimte

De zuidelijke toegang tot VeMa vanaf de snelweg krijgt vorm door middel van een verhoogde rotonde, die ook toegang geeft tot het 'landelijke' gebied in het westen (waarmee de mogelijkheid wordt gesuggereerd om VeMa aan de andere kant uit te breiden) (afb. 4, 5, 6). De op- en afritten, de rotonde zelf en de toegangsweg naar VeMa rusten op kolommen. De noordzijde van het afhellende viaduct wordt geflankeerd door een wand, waarvan de bovenrand zich op hetzelfde niveau bevindt als de rotonde: bij nadering van de stad vormt zich geleidelijk een muur, die het zicht beneemt op de bufferzone tussen snelweg en stad en de aandacht verlegt naar de stad zelf. De leegte van de tussenzone, in het oosten begrensd door de snelweg en in het westen door de spoorweginfrastructuur, is weliswaar aanvankelijk aan het zicht onttrokken, maar wordt nuttig gebruikt. Het terrein wordt gedeeltelijk benut als basis voor een vrachthelikopter: een helipad met naderingsverlichting en ILS (een navigatiesysteem) om de immer dreigende mist in deze regio het hoofd te bieden, een taxibaan en een hangar. De ruimte onder de zojuist beschreven toegangsweg naar de snelweg kan als garage dienen voor het onderhoud van de snelweg. Drie kegelvormen nemen de rest van het terrein in beslag: bergen rotsstenen, grind en zand die voor het werk aan de weg worden gebruikt. Het enige echte gebouw is hier de hangar, het essentiële opslaggebouw: constructie en beschutting die een lege ruimte omhullen, tehuis voor een machine. De administratieruimtes bevinden zich in de grote schuifdeur van de hangar: de reusachtige deur wordt een object dat zichzelf losmaakt van de grote lege ruimte als ze wordt geopend en de kantoren tijdelijk een uitzicht van 360 graden biedt (afb. 7).

Pakhuisdistrict

Het grote pakhuis vormt het zwaartepunt van het terrein. Hier worden goederen ofwel aan de oostzijde door middel van een lopende band aangevoerd vanuit het verhoogde spoor, ofwel via een van de laad- en losplatforms in het zuiden. Kleinere bestelwagens kunnen bij de aansluiting op het straatniveau van de stad aan de oostzijde laden en lossen. Rond het grote magazijn liggen diverse kleinere opslagvoorzieningen verspreid in een kermisachtige opstelling: het *hôtel des objets*, een water- en observatietoren en aan de stadskant een markt annex restaurant waar overtollig voedsel en goederen gratis worden aangeboden (afb. 8, 10).

Het pakhuis is een volledig geautomatiseerd logistiek centrum. Het gebouw zelf is constructie en beschutting – niet meer dan een doos, zelfs zonder echte vloeren. Het geautomatiseerde opslagsysteem beslaat een diep ondergronds gewelf: de machine in de buik van het gebouw (afb. 11). De laadnissen voor vrachtwagens worden stuk voor stuk geïdentificeerd als objecten, die functioneel kunnen worden aangepast aan nieuwe vervoerssystemen zonder dat de constructie als geheel verouderd. Het constructieve grid is een dubbel systeem – lucht en licht komen binnen door de opening tussen de viervoudige kolommen, een schouwspel waarvan slechts één menselijke bewoner getuige is: de inspecteur die vanaf een diagonale loopbrug toezicht houdt op het proces (afb. 12).

Het voorstel reflecteert op de door het pakhuis omsloten leegte. De schaal van zo'n object en de relatie tussen het zeer grote en het zeer kleine worden zichtbaar gemaakt om het gebouw een stedelijke rol te geven, en meer in het bijzonder om de rand van VeMa af te bakenen en een stedelijke ruimte te articuleren. Op één hoek van het gebouw is een woning van de inspecteur voorzien. Dit huis is de uitzondering in de context van het pakhuis, maar wordt de regel voor het naastgelegen woningcomplex (afb. 9).

Woningen

Het huis van de inspecteur levert een prototype voor de woonhuizen op deze locatie. De woningen mogen niet worden beschouwd als direct gebaseerd op de idee van opslag – al valt er in ons tijdperk niet te ontkomen aan de associatie tussen wonen en een simpele vorm van opslag –; het verband dat wij voorstellen is minder orthodox. Het huis van de inspecteur wordt ontwikkeld als onderdeel van een in wezen vijandige, uiterst oncomfortabele, zelfs onbewoonbare context. Het mechanistische landschap van het geautomati-

Access to the city and the open space

The southern entry to VeMa from the highway is provided by means of an elevated roundabout, which also serves the 'rural' land to the west (suggesting the possible extension of VeMa on the other side) (Figs. 4, 5, 6). The on and off ramps, the roundabout itself and the access road to VeMa rest on columns. The north side of the downward sloping viaduct is flanked by a barrier, the top edge of which is at grade with the roundabout – gradually, as one approaches the city, a wall takes shape and the view of the interstitial buffer zone between highway and city moves out of sight in order to introduce the city itself. The emptiness of the in-between zone defined in the east by the highway and in the west by the rail infrastructure, though initially hidden from view, is made useful. The land is partly occupied by the area needed for a heavy-lift helicopter to base its operations: a helipad with approach lighting and ILS-guidance to cope with the ever imminent fog in this region, a taxiway and a hangar. The space under the highway-access road described above can serve as garage for highway maintenance. Three conical shapes occupy the rest of the terrain: rock, gravel, and sand, used for roadworks. The only real building here is the hangar: the essential storage building – structure and shelter enveloping an empty space, home to a machine. The support offices are situated inside the large sliding hangar-door: the huge door becomes an object that emancipates itself from the large empty space when opened, giving the offices a temporary 360 degree view (Fig. 7).

Warehouse district

The large warehouse forms the centrepiece of the area. Here goods are received from either the elevated railway by means of a conveyor belt on the east side or in one of the dock shelters on the south side. Smaller urban cargo vehicles can load and unload on the east side, connecting with the city's street-level. Around the large warehouse a fairground type set-up of different smaller storage facilities is arranged: the *hôtel des objets*, a water tower combined with observation platform, and on the city side a market-cum-restaurant where surplus food and goods are offered for free (Figs. 8, 10).

The warehouse is a fully automated logistic centre. The building itself is structure and shelter – a mere container, even without floors as such. The automated storage system occupies a deep underground vault: the machine in the belly of the building (Fig. 11). The loading bays for trucks are

each identified as objects – able to be updated in accordance with new shipping standards without rendering the structure as a whole obsolete. The structural grid is a double system – air and light penetrate through the open centre of the four-fold columns, a spectacle witnessed only by a single human inhabitant: the inspector who uses the diagonal walkway overlooking the process (Fig. 12).

The proposal reflects on the emptiness contained in the warehouse. The scale of such an object and the relationship between the very large and the very small is made evident in order to achieve an urban role for the building, and more specifically to define the edge of VeMa and articulate the urban space. There is a house for the inspector occupying one corner of the building. The house is an anomaly in the context of the warehouse, but becomes the rule for the housing project next door (Fig. 9).

Housing

The inspector's house is a prototype for the residential buildings on the site. It would be wrong to see the housing as being informed directly by the idea of storage, although in our age there is no escaping the conception of housing as just another form of storage. The linkage we propose, however, is more lateral. The inspector's house is part of an essentially hostile, extremely uncomfortable, even uninhabitable context. The mechanistic landscape of the automated warehouse is in a way an exaggerated version of everyday modern city dwelling since *Ulrich*. The resistance needed to inhabit this environment has created a house that is able to digest various confrontations (Figs. 13, 14, 15).

The corner location of the inspector's house generates an L-shaped plan and section surrounding a large empty space. The functional content of the dwelling is reduced to the *poché*: the structure itself is inhabited, framing the empty space. The vertical distribution is situated in the corner, enabling the module to be appropriated as a large single-family house as well as as a set of smaller apartments around a collective space. At the scale of the city block, the houses are combined around a large empty courtyard, a latent space for collective gatherings to occur. Car-lifts located at the corners give access to underground parking (Figs. 16, 17).

Conclusion

'Empty Whole' intends to contribute useful and potentially relevant elements to an 'idea of city' through the elaboration of the warehouse district

seerde pakhuis is in zekere zin een overdreven versie van het alledaagse moderne wonen in de stad sinds *Ulrich*. De weerstand die nodig is om deze omgeving te kunnen bewonen heeft een huis geschapen dat verschillende confrontaties de baas kan (afb. 13, 14, 15).

De hoekoplossing van het huis van de inspecteur brengt een plattegrond en doorsnee in L-vorm met zich mee rond een grote lege ruimte. De functionele inhoud van de woning is gereduceerd tot het *poché*: de constructie zelf wordt bewoond en omlijst de lege ruimte. Het verticale verkeer is in de hoek geplaatst, zodat de module kan worden gebruikt als een grote eengezinswoning, maar evengoed als een groep kleinere appartementen rond een gemeenschappelijke ruimte. Op de schaal van het stedelijke huizenblok worden de huizen gegroepeerd rond een grote lege binnenplaats, een verborgen ontmoetingsruimte. Autoliften op de hoeken geven toegang tot de ondergrondse parkeergarage (afb. 16, 17).

Conclusie

'Leeg geheel' wil door de uitwerking van het pakhuisdistrict als stedelijk thema met louter architectonische instrumenten en materialen nuttige en mogelijk relevante elementen toevoegen aan een 'idee van de stad' (afb. 18). De stedelijke ruimte wordt niet onderzocht als het uitvloeisel van patronen of een weefsel, maar daarentegen als een nevenschikking van gebouwen ontwikkeld vanuit één enkel formeel teken. De architectonische vorm en de stedelijke thema's worden ontwikkeld op basis van technische weerstand en de gegevens van hun functionaliteit (zoals het geval is bij de woningmodule).

Om de taken ervan te vervullen vereiste het project de opstelling van een innerlijke norm, die een bredere horizon mogelijk maakte dan een zuiver narcistische individualiteit. Dit werd nagestreefd met behulp van een diagrammatische helderheid, door de expressie op te schorten, en met behulp van een eenvoudige, formele taal. Het project is een mogelijke werkelijkheid die is gekozen uit pogingen om te kiezen binnen de semantische sfeer van de representatie.

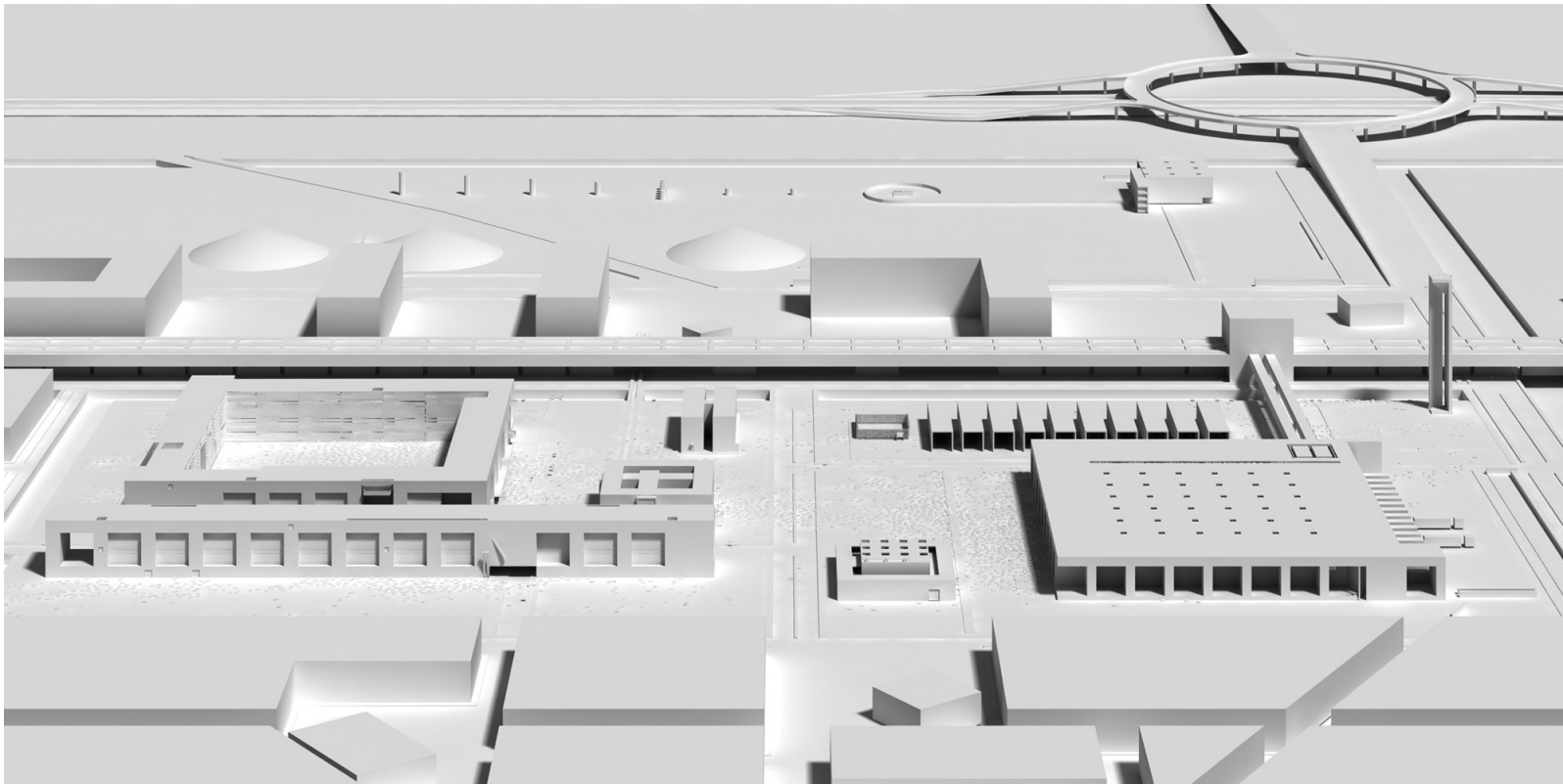
Wat betreft de keuzes van de representatiewijze: het ontwerp wordt geïllustreerd met beelden die geen enkele indicatie geven van de materialen of het tijdsgewricht waarbinnen de gebouwen zouden passen. De beelden zijn afkomstig van een digitale simulatie van een gegoten gipsmodel en zijn als zodanig representaties van een representatie: ze bieden een gezichtspunt om het project te interpreteren. Daarmee wordt het project zelfinterpreterend en dus zelfkritisch en betreedt het met de middelen van de architectuur

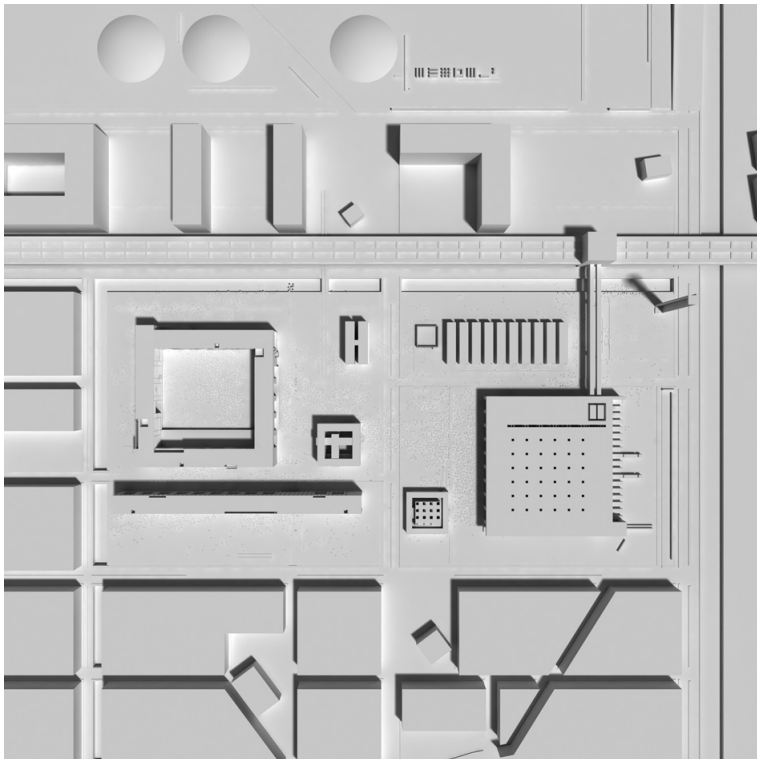
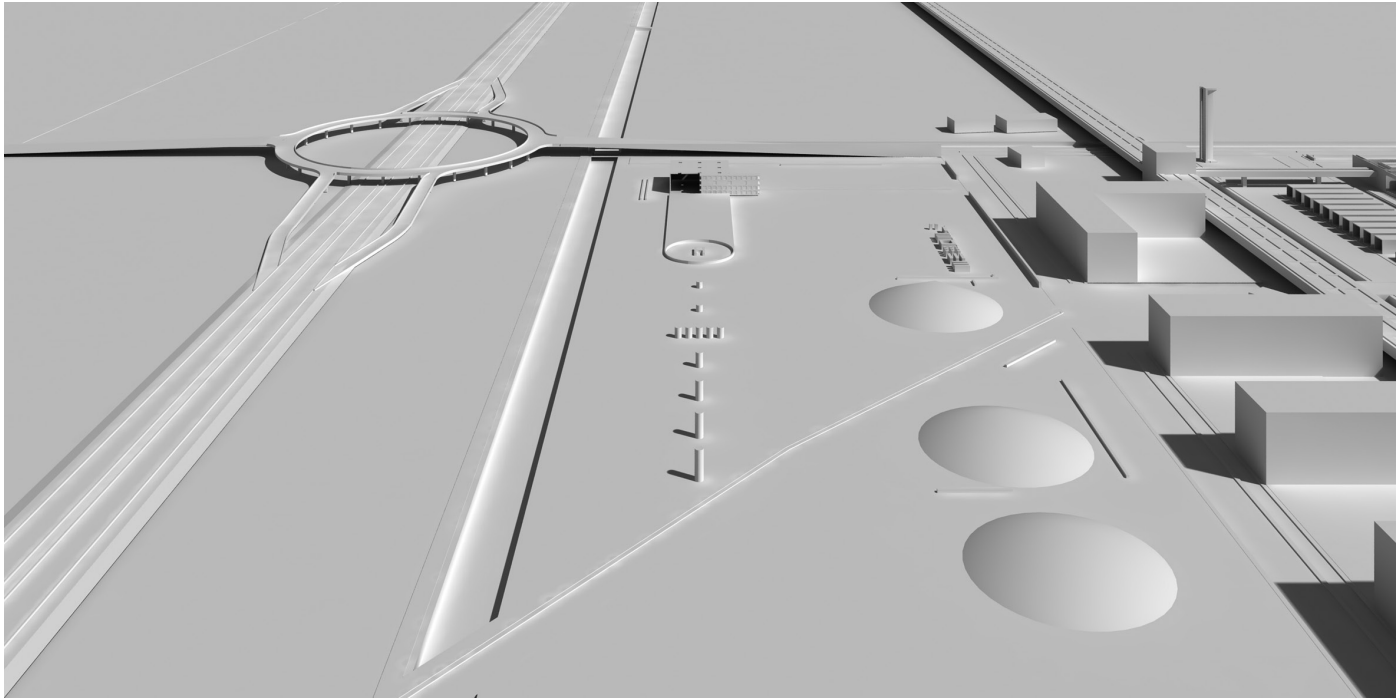
en de representatie een cultureel terrein dat intrinsiek kritisch en antidogmatisch is en voortdurend probeert zijn eigen vooronderstellingen te overstijgen. Vooral één afbeelding vat het hele project samen: een perspectivische kijk op het pakhuisdistrict, waarin is ingezoomd op een van de nissen van het grote pakhuis. Er wordt een stedelijke interpretatie gegeven door een weergave van de genetische code van het project – het vierkant met zijn naar alle kanten gelijke ruimtelijkheid – binnen het afgeronde verhaal (als cliché) van de figuur van een jongere die in de nis zit, waarmee metaforisch de sociale toe-eigening van de ontworpen stedelijke ruimte wordt aangeduid (afb. 19). Wat onbekend blijft is of deze 'reusachtige' jongere de toekomstige inwoner is van de stad VeMa, aan wie een eerlijke en beschaafde samenleving in het vooruitzicht wordt gesteld, of daarentegen een monsterlijk schepsel aan wie we niets te bieden hebben en over wie de antropologie niets te melden heeft. Het beeld toont hoezeer een generatie- en historische kloof ons scheidt, die elke poging om zich voor dit schepsel een toekomst voor te stellen zinloos maakt.

as an urban theme only by means of the tools and materials of architecture (Fig. 18). Urban space is investigated not as the result of patterns or fabric, but rather as a parataxis of buildings generated from a single formal sign. The architectural form and the urban themes are developed from technical resistances and from the accidents of their rationality (as is the case for the housing module).

To accomplish its tasks, the project required the definition of an inner norm that allowed for a wider horizon than mere narcissistic individuality. This was attempted with a diagrammatic clarity, by suspending the act of expression, and with a simple formal language. The project is a possible reality that is singled out within the semantic sphere of representation.

Regarding the representational choices, the design is illustrated by means of images that give no indication of the materiality or the temporality of the buildings. As views from a digital dissimulation of a plaster-cast model, the images are representations of a representation, offering a point of view from which to read the project. In doing so the project becomes self-interpretative and thus auto-critical, entering through architectural and representational means a cultural field that is intrinsically critical, anti-dogmatic and concerned with a continuous overcoming of its own premises. One image in particular summarises the project: it is a foreshortened view of the warehouse district framing one of the niches of the large warehouse. An urban interpretation is given by representing the genetic code of the project – the square and its related isotropic spatiality – within a narrative completed (as cliché) with the figure of a youngster seated in the niche, metaphorically indicating the social appropriation of the designed urban space (Fig. 19). What remains unknown is if this 'giant' youngster is the future inhabitant of the city of VeMa, who is promised a fair and civilized society, or instead a monstrous creature that we cannot offer anything or about which anthropology has nothing to say. The image shows how we are separated by a generational and historical abyss that renders useless and even foolish any attempt to imagine a future for this creature.

006
Gezicht op het plan naar het oosten, met op de voorgrond het opslagterrein en de open ruimte parallel aan de snelweg.

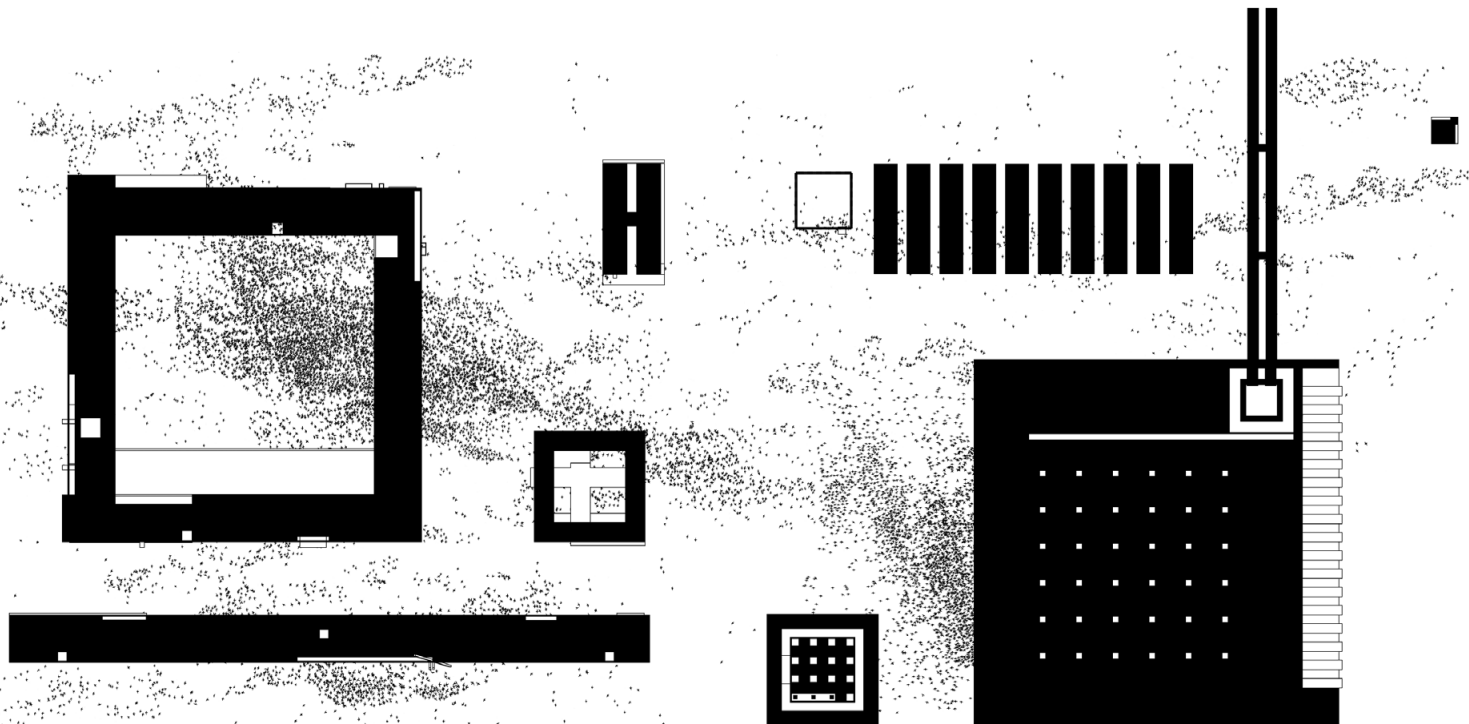
007
Gezicht naar het zuiden, in de richting van de heliport, over de (lege) open ruimte met de hangar in het midden, de toegang naar de stad via een verhoogde rotonde aan de overkant van het kanaal en de drie 'bergen' materiaal voor de aanleg van wegen: rotsstenen, grind en zand.

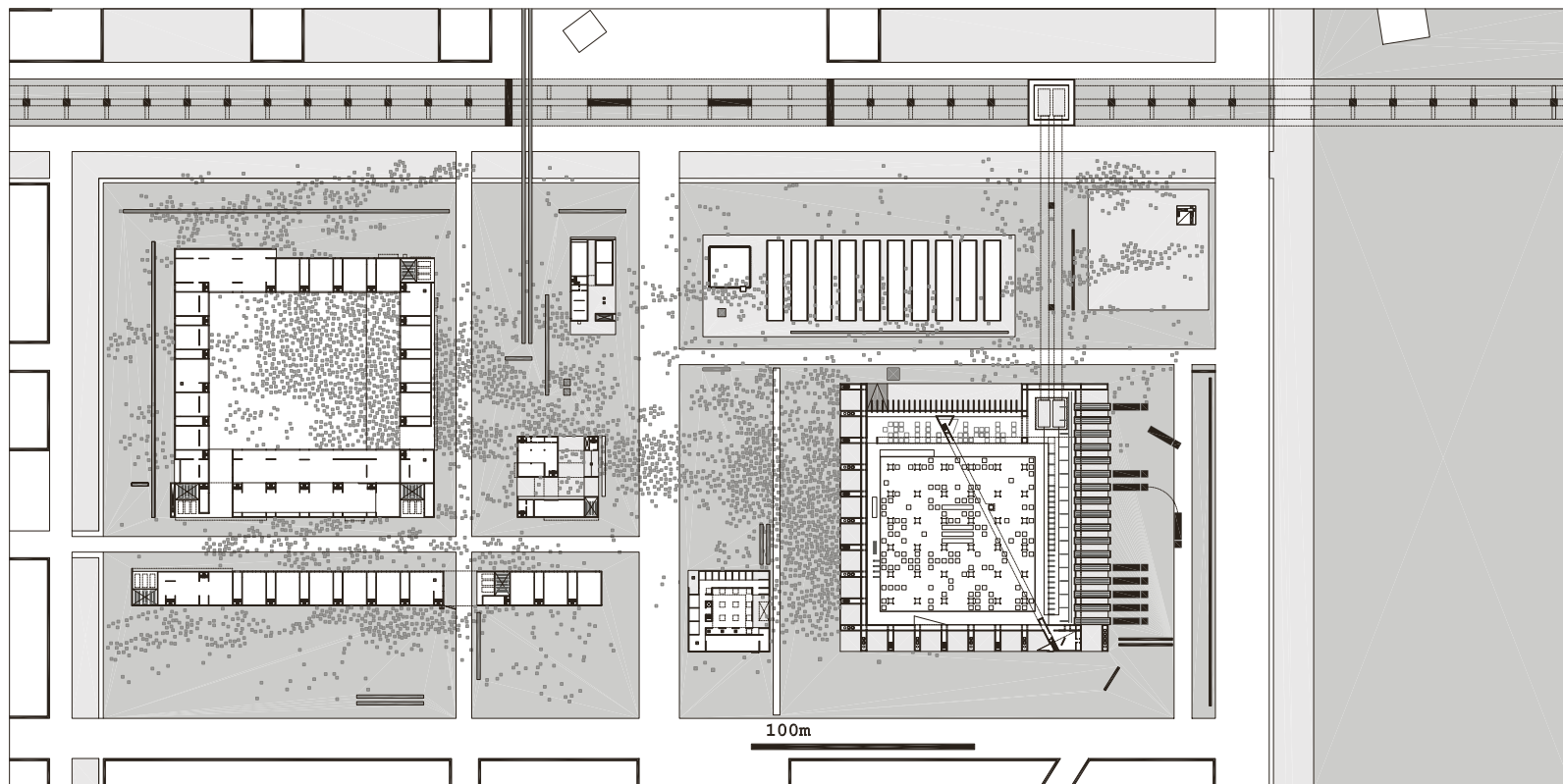
008
Close-up van het opslagterrein, verbonden met de spoorweginfrastructuur langs de rand in het oosten.

006
View of the project to the east, with the warehouse district in front and the open space parallel to the highway.

007
A view to the south 'approaching' the heliport, overlooking the open 'empty space' with the hangar in the centre, the access to the city by means of an elevated roundabout on the other side of the canal, and the three 'mounds' of roadwork material: rock, gravel, and sand.

008
Zooming in on the warehouse district, connected to the rail-infrastructure running along its eastern edge.

009
Een figuur/achtergrond-afbeelding van het opslagterrein met in de lucht een zwerm vogels. Rechts het grote magazijn en links de woongebouwen.

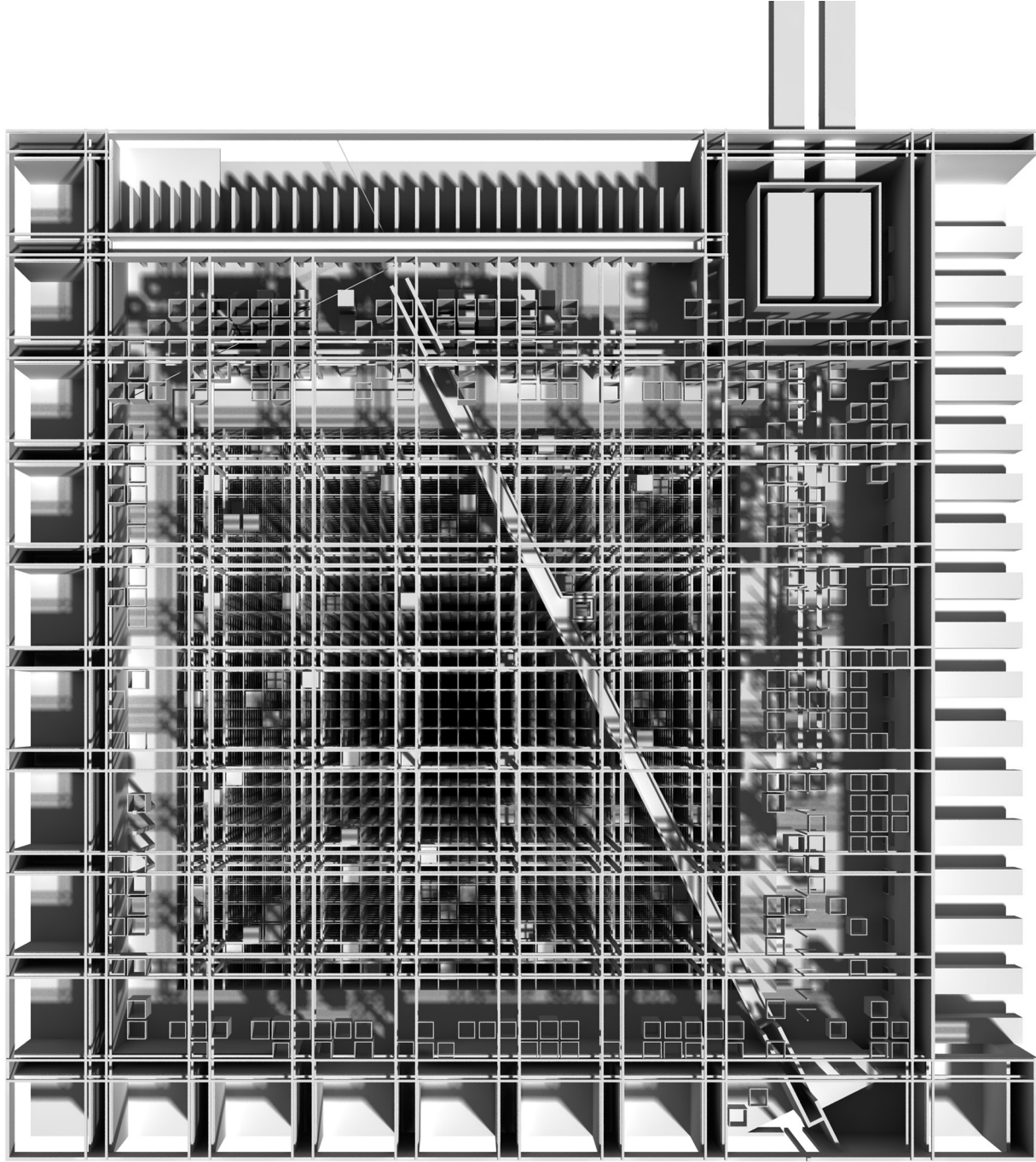
010
Plattegrond/inrichtingsplan van het opslagterrein. Het grote magazijn vormt het zwaartepunt van het terrein; goederen worden ofwel aan de oostzijde via een lopende band aangevoerd vanuit het verhoogde spoor,

ofwel in een van de overdekte laad- en losplatforms in het zuiden. Kleinere bestelwagens kunnen bij de aansluiting op het straatniveau van de stad aan de oostzijde laden en lossen. Rond het grote magazijn liggen diverse kleinere opslagvoorzieningen verspreid in een kermisachtige opstelling: het *hôtel des objets*, een water- en observatietoren en aan de stadskant het marktterrein.

009
A figure/ground of the warehouse district with a flock of birds overhead. The large warehouse is on the right and the housing elements are on the left.

010
Site plan of the warehouse district. The large warehouse forms the centre-piece of the area, receiving goods from either the elevated railway by means of a conveyer-belt on the eastside or in one of the dock

shelters on the south side. Smaller urban cargo vehicles can load and unload on the eastside connecting with the city's street-level. Around the large warehouse a fairground type setup of different smaller storage facilities is arranged: the *hôtel des objets*, a water and observation tower, and towards the city-side the market area.

011

Het interieur van het magazijn van bovenaf gezien. Het magazijn is een volledig geautomatiseerd logistiek centrum dat zich ondergronds in een diepe kelder bevindt.

012

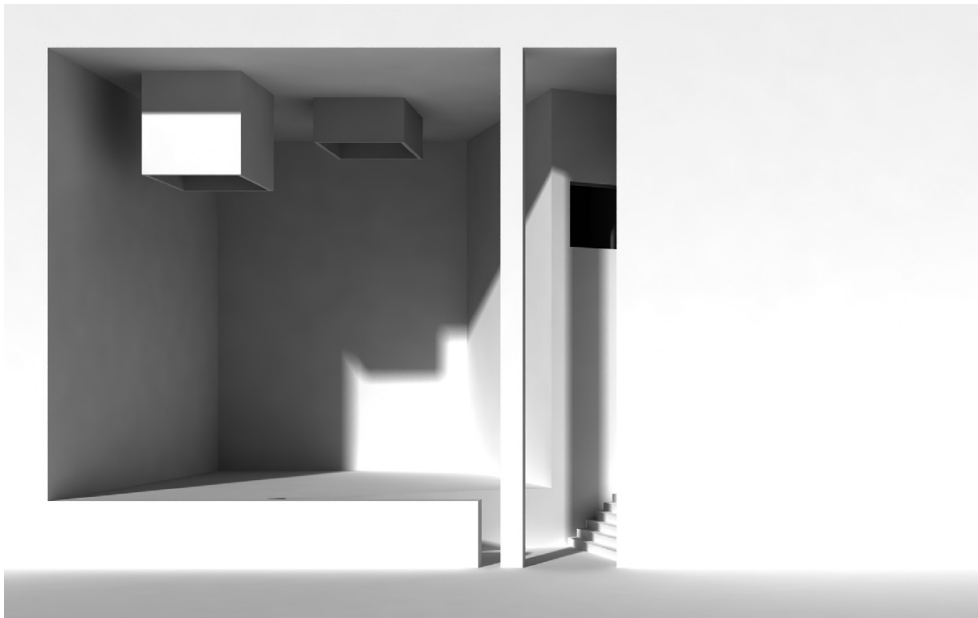
Het interieur van het magazijn. Slechts één menselijke bewoner is getuige van de toetreding van licht en lucht: de inspecteur die toezicht houdt op het proces vanaf een diagonale loopbrug.

011

Looking into the warehouse from above. The warehouse is a logistic centre that is fully automated, occupying a deep underground vault.

012

Interior view of the warehouse. Air and light penetrate to be witnessed only by a single human inhabitant: the inspector who uses the diagonal walkway to oversee the process.

013

De ingang van de woning van de inspecteur. De woning beslaat een hoek van het magazijn.

014

Interieur van de woning van de inspecteur. De ligging in de hoek brengt een plattegrond en doorsnee in L-vorm met zich mee rond een grote open ruimte. Dit wordt ook de norm voor het naastgelegen woningcomplex.

015

Doorsnede van de prototypische woning in het 'Leeg geheel'-ontwerp. De functionele inhoud van de woning is gereduceerd tot het poché: de constructie zelf wordt bewoond en omlijst de lege ruimte. Het verticale verkeer is in de hoek geplaatst, zodat de module gebruikt kan worden als een grote eengezinswoning, maar evengoed als een groep kleinere appartementen rond een gemeenschappelijke ruimte.

013

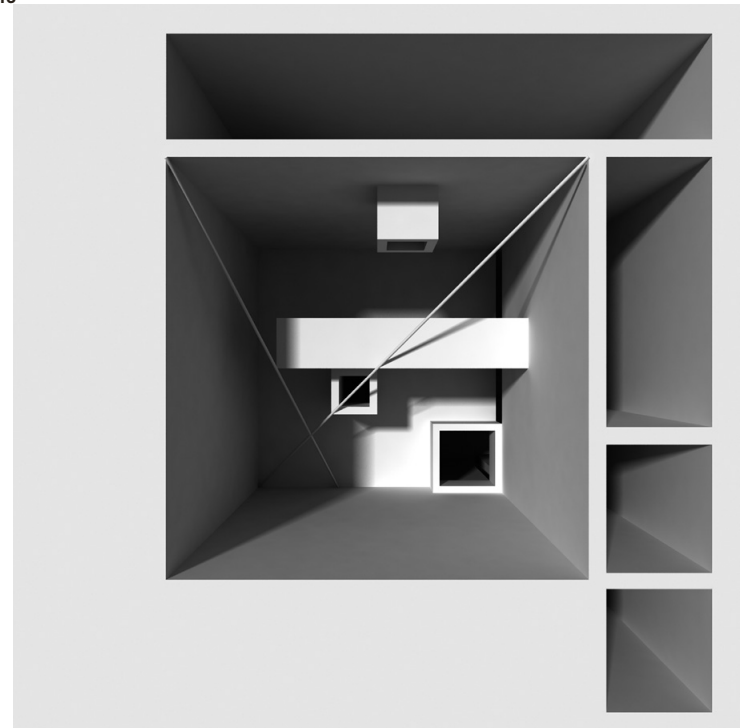
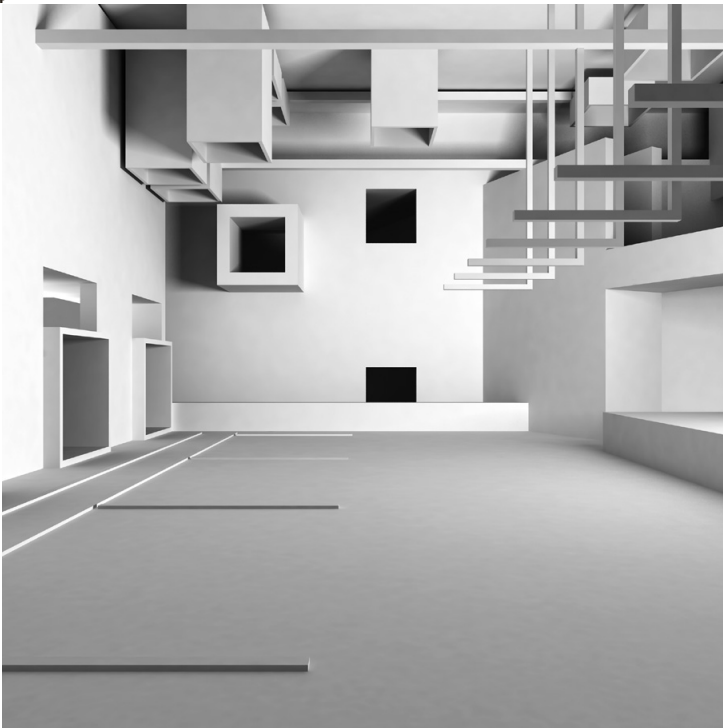
The entrance of the inspector's house. The house occupies one corner of the warehouse.

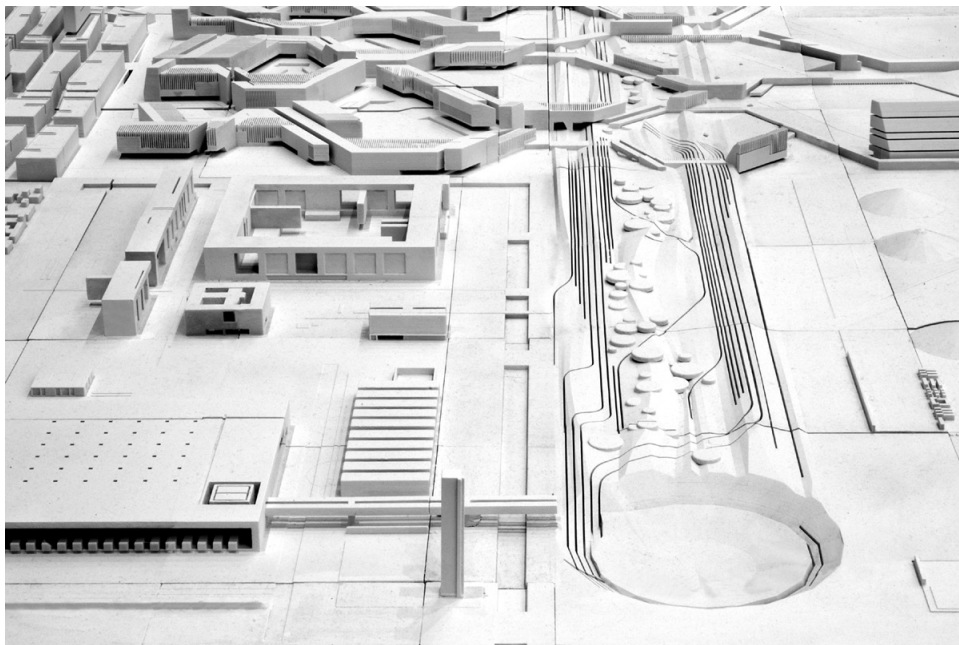
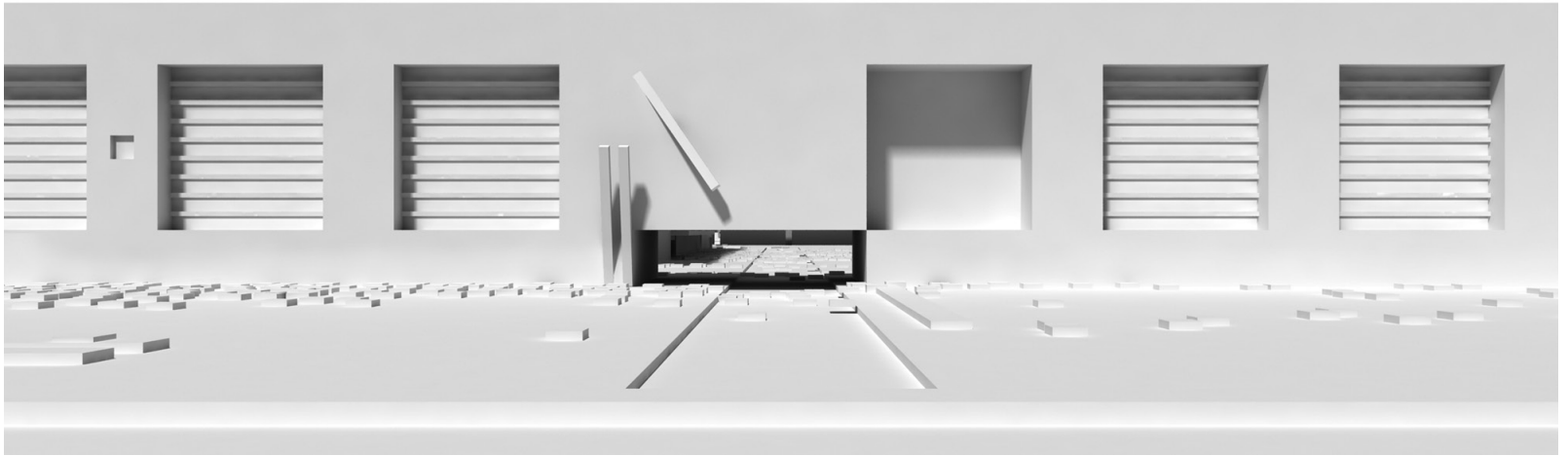
014

Interior view of the inspector's house. The corner solution generates an L-shaped plan and section surrounding a large empty space. This becomes the rule for the housing project next door.

015

Section view of the prototypical house of the 'Empty Whole' project. The functional content of the dwelling is reduced to the poché: the structure itself is inhabited, framing the empty space. The vertical distribution is situated in the corner, enabling the module to be appropriated as a large single-family house just as well as a set of smaller apartments around a collective space.

016

Gevelaanzicht van het langwerpige woonelement, met daar doorheen de toegang tot het vierkante woonblok erachter.

017

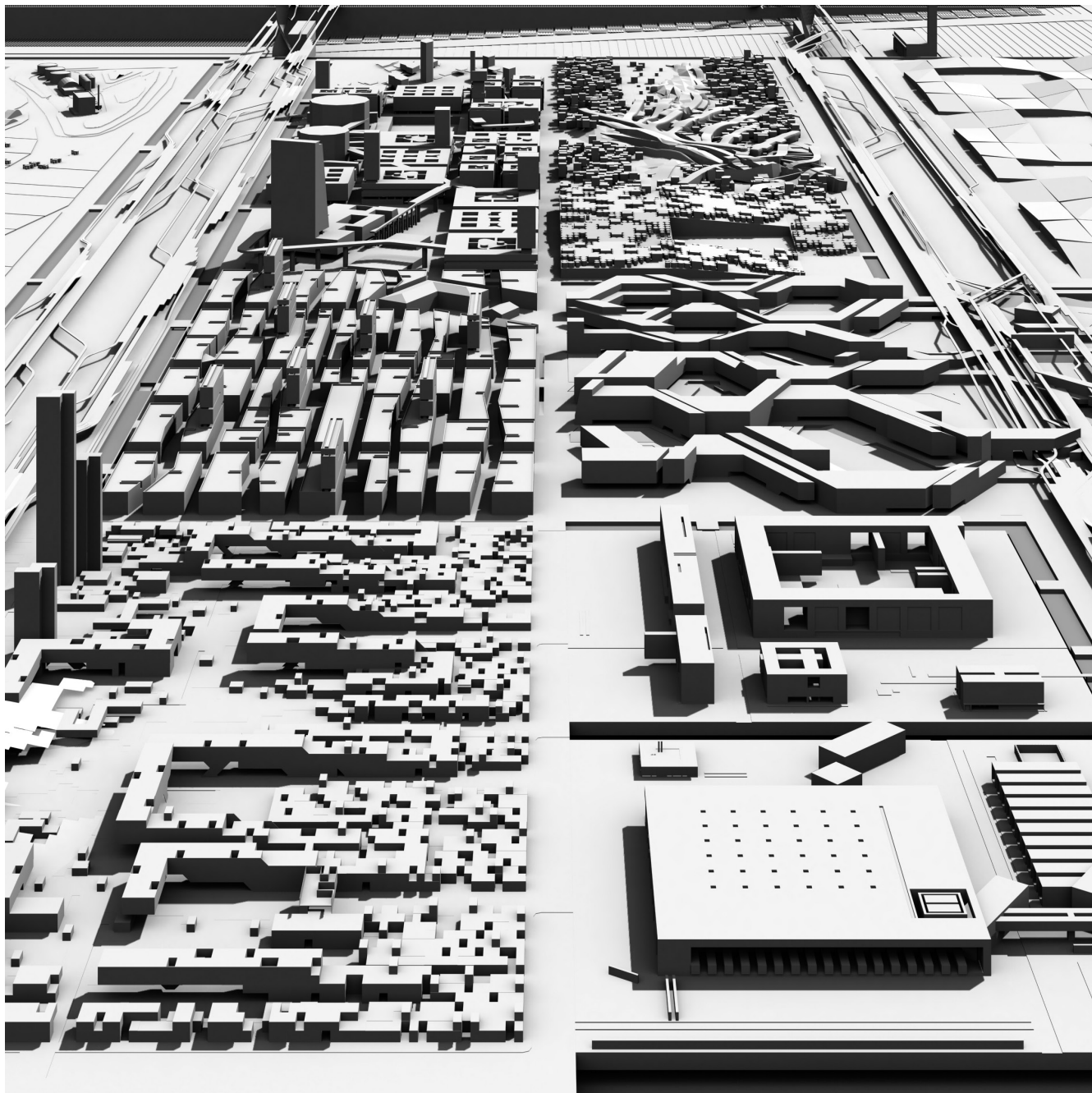
De maquette van de stad die werd gepresenteerd op de tiende Architectuurbiënnale van Venetië in 2006, gezien vanuit het zuiden. Het opslagterrein links is verbonden met het transportemplacement rechts.

016

Facade view of the longitudinal housing element with access to the site of the square housing block behind.

017

View towards the north of the model of the city as shown at the X. Edition of the Venice Architecture Biennale (2006). The warehouse district on the left connected to the transportation yard to the right.

018

Overzicht van de stad vanuit het zuiden, met de twee vierkante vormen van het opslagterrein zichtbaar in de rechterbenedenhoek.

019

Leeg geheel. De figuur van een reusachtige jongere die in een nis zit en zich de stedelijke ruimte toe-eigent.

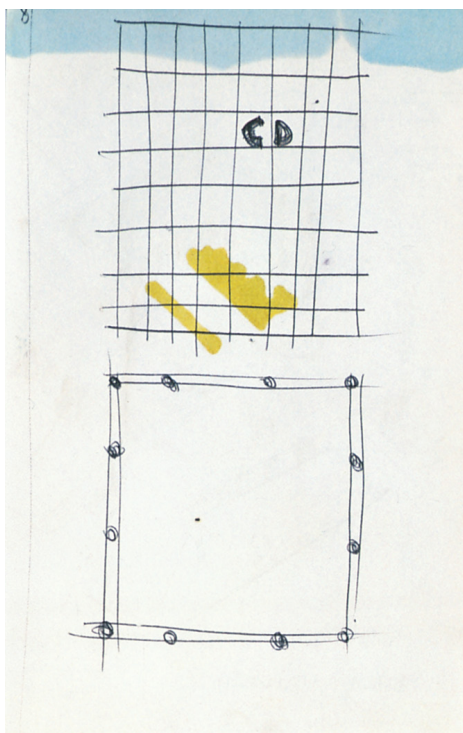
018

Overview of the city towards the north, with the two square forms of the warehouse district visible in the lower right corner.

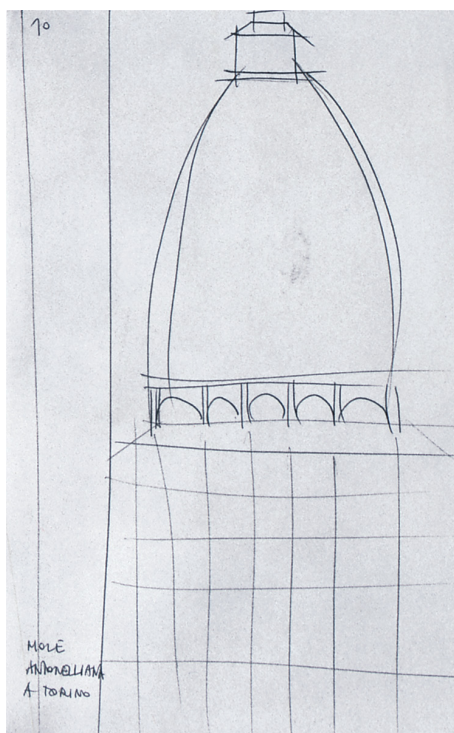
019

Empty Whole. The figure of a giant youngster seated in a niche, appropriating the urban space.

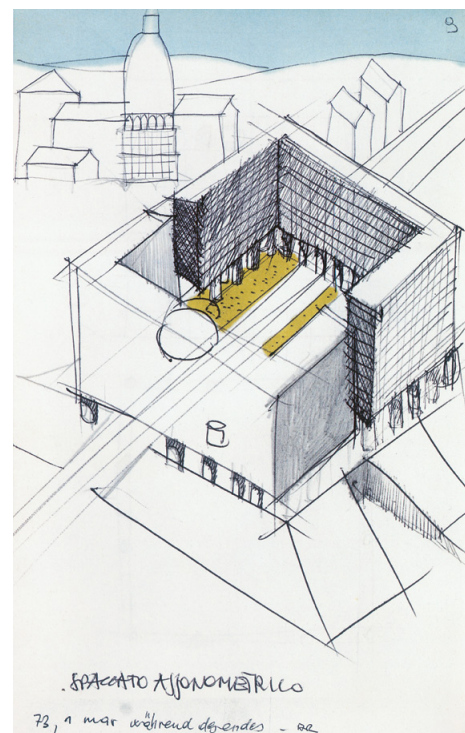
001

002

003

Locomotivo 2, prijsvraaginzending Centro Direzionale, Aldo Rossi, Gianugo Polesello, Luca Meda, 1962. Bron: Aldo Rossi, *Die Suche nach dem Glück. Frühe Zeichnungen und Entwürfe*. München enz. 2003.

001
Romeins grid Turijn en plattegrond Centro Direzionale.

002
Romeins grid Turijn en opstand 'Mole Antonelliana' (1863-1888) in Turijn.

003
Axonometrie Centro Direzionale met op de achtergrond 'Mole Antonelliana'.

Locomotivo 2, competition entry Centro Direzionale, Aldo Rossi, Gianugo Polesello, Luca Meda, 1962. Source: Aldo Rossi, *Die Suche nach dem Glück. Frühe Zeichnungen und Entwürfe*. Munich etc. 2003.

001
Roman grid, Turin, and plan Centro Direzionale.

002
Roman grid, Turin, and elevation of 'Mole Antonelliana' (1863-1888) in Turin.

003
Axonometry Centro Direzionale. In the background: 'Mole Antonelliana'.

Aldo Rossi's begrip *locus* als een politieke categorie van de stad

Pier Vittorio Aureli

Aldo Rossi zocht in de jaren zestig van de vorige eeuw naar een alternatief voor de kapitalistische stad en hield een pleidooi voor een autonome architectonische cultuur. Dat betekende in de allereerste plaats dat er een theorie van de stad moest worden opgesteld. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw ging het in de Italiaanse architectuur hoofdzakelijk om professionalisering, een poging om een nog altijd ambachtelijke dimensie van het ontwerp en de bouwtechnieken te verbinden met de dringende behoefte aan modernisering die voortvloeide uit de snelle kapitalistische ontwikkeling in de jaren na de oorlog. Door de heropleving van de politieke strijd en de nieuwe maatschappelijke conflicten van de jaren zestig werden alle disciplines, ook het vertoog in architectuur en stedenbouw, echter gedwongen een weg te zoeken naar culturele en conceptuele vernieuwing. Simpelweg doorgaan op de koers van verdere modernisering van architectuur en de stad bleek onmogelijk en de behoefte aan een nieuwe theoretische fundering van de architectuur in relatie tot de stad werd zichtbaar.

In de jaren vijftig en begin jaren zestig was het intellectuele debat in de architectuur aangevoerd door Bruno Zevi, architectuurhistoricus en -criticus en de oprichter van de Beweging voor Organische Architectuur (APAO), Giulio Carlo Argan, architectuurhistoricus en schrijver van verschillende belangrijke bijdragen aan de theorie en geschiedschrijving van de moderne architectuur, en Ernesto Nathan Rogers, architect en hoofd van het bureau BBPR en van 1953 tot 1964 hoofdredacteur van het prestigieuze tijdschrift *Casabella continuità*. Hun bijdragen zijn samen te vatten als een kritische redding en culturele heruitvinding van de theoretische doelstellingen van de Moderne Beweging, in het bijzonder waar deze werd vertegenwoordigd door drie verschillende stromingen: de organische architectuur van Frank Lloyd Wright (voorgestaan door Zevi), Walter Gropius' onderwijsprogramma in het Bauhaus (voorgestaan door Argan) en de ethische erfenis van

Rossi's concept of the *locus* as a political category of the city

Pier Vittorio Aureli

In the 1960s, for Aldo Rossi the construction of an alternative to the capitalist city and the proposal of an autonomous architectural culture meant, above all, the constitution of a theory of the city. In the 1950s Italian architecture had been mainly a matter of increasing *professionalismo* (literally, professionalism). It was an attempt to link a still artisanal dimension of design and building techniques with the urgent demands of modernization created by the rapid advance of postwar capitalist development. In the 1960s, however, with the re-emergence of political struggles and new social conflicts, the necessity appeared in all disciplines, including within the internal discourse of architecture and urbanism, to find a way toward cultural and conceptual renewal. Instead of simply advancing in tandem with the further modernization of architecture and the city, the need for a theoretical refoundation of architecture in relation to the city became apparent.

In the 1950s and early 1960s the main protagonists of the intellectual debate in architecture had been Bruno Zevi, an architectural historian, critic, and founder of the Movement for Organic Architecture (APAO); Giulio Carlo Argan, an art historian and author of several important contributions to the theory and historiography of modern architecture; and Ernesto Nathan Rogers, an architect and leader of the BBPR office and director of the prestigious magazine *Casabella continuità* from 1953 to 1964. Their contributions may be summed up as a critical recuperation and cultural reinvention of the theoretical objectives of the Modern Movement, especially as the latter were represented by three different directions: Frank Lloyd Wright's organic architecture (supported by Zevi), Walter Gropius's pedagogical program at the Bauhaus (supported by Argan), and the ethical legacy of CIAM (supported by Rogers).¹ This recuperation was to some degree intended by all three theorists as a political project, aimed at a new cultural and historical legitimization of the liberal trajectory of the Modern Movement as the only

I
The most important written contributions to the Italian theoretical debate on architecture and the city before the 1960s are the following: Bruno Zevi, *Saper vedere l'architettura. Saggio sull'interpretazione spaziale dell'architettura*. Turin (Einaudi) 1948; Giulio Carlo Argan, *Walter Gropius e la Bauhaus*. Turin (Einaudi) 1951; and Ernesto Nathan Rogers, *Esperienza dell'architettura*. Turin (Einaudi) 1958.

de CIAM (voorgestaan door Rogers).¹ Alle drie deze theoretici stelden zich deze redding tot op zekere hoogte voor als een politieke onderneming: het scheppen van een nieuwe culturele en historische legitimatie van het liberale traject van de Moderne Beweging als de enige weg naar een democratische architectuur en stad.

Juist de ideologische pretenties van deze verknoping van liberalisme, democratie en modernisme zouden echter de steen des aanstoets worden waartegen de volgende generatie theoretici zich in de jaren zestig afzette; vooraan stonden architecten als Aldo Rossi en Andrea Branzi, die, beiden geboren in de jaren dertig, in deze tijd tot intellectuele rijping kwamen.² In de ogen van deze nieuwe protagonisten berustten de culturele voorstellen die door intellectuelen als Zevi, Argan en Rogers naar voren werden gebracht, nog altijd op een achterhaalde reformistische opvatting van de relatie tussen politiek en architectonisch denken. Ze zochten een herstel van de moderne stad in aansluiting bij de negatieve politieke, culturele en formele instrumenten en ideologieën die door de kapitalistische ontwikkeling in het leven waren geroepen. Het ging daarbij om, respectievelijk: ruimtelijk humanisme als een manier om nieuwe woonvormen meer aanvaardbaar te maken, nieuwe technologieën als een manier om maatschappelijke gelijkheid te verspreiden, en het naast elkaar bestaan van het oude en het nieuwe als een manier om uiting te geven aan een ethisch pluralisme. Wat de 'oude garde' geëngageerde intellectuelen niet ter discussie stelden, en niet ter discussie konden stellen, was hun eigen onwankelbare vertrouwen in een onafgebroken vooruitgang van de democratie; het kwam niet in hen op de structurele grondslagen van deze vooronderstelling in twijfel te trekken. De grondslag van de naoorlogse democratische stad – zowel de werkelijke als de door deze 'liberale' theoretici verbeelde stad – was echter niet eenvoudigweg de politieke economie van het kapitalisme, maar ook de ideologische voorstellingen ervan. Die laatste namen voornamelijk de vorm aan van een herontdekt 'humanisme' dat de mantra werd van sociaal geëngageerde intellectuelen.

Geconfronteerd met het retorische misbruik en de uitputting van het professionalisme en humanisme in het begin van de jaren zestig en met het voortgaande proces van integratie van de maatschappelijke verhoudingen binnen de kapitalistische ontwikkeling, ontwaarde de nieuwe generatie intellectuelen twee theoretische wegen die zich als potentieel geldige alternatieven in de architectuur voordeden: de eerste was een politieke verdediging van de autonomie van de architectonische *poiesis* in de vorm van de heruitvinding van begrippen als typologie en plaats (Rossi),

en de tweede een kritiek van de ideologie van de kapitalistische stad zoals ze zich had gemanifesteerd in de redding na de oorlog van de Moderne Beweging en in een nieuwe golf van technologisch avant-gardisme in de jaren zestig (Tafari en Branzi). Hoewel ze soms diepgaand van inzicht verschilden, kan men zeggen dat deze twee kampen het eens waren over de noodzaak van een theorie die niet de autonomie van de discipline zou verdedigen, maar de autonomie van een politiek subject dat zich tot taak stelde een cultureel alternatief te formuleren voor de burgerlijke dominantie van de kapitalistische stad. Theorie stond altijd tegenover ideologie, zoals Tronti³ in die tijd stelde. Terwijl ideologie samenviel met het blinde geloof in de vooruitgang, met het vertrouwen dat de maatschappij op weg was naar iets beters, was het de taak van de theorie, zoals Tronti de schilder Paul Klee citeerde, om *sichtbaar te maken*: dat wil zeggen een helder analytisch en politiek gezichtspunt te construeren, solide onderbouwd door concrete begrippen.⁴ Maar om het onzichtbare zichtbaar te maken moest de theorie ook verder gaan dan de ideologiekritiek en volledig in het ontwerp opgaan. In deze geest sprak Rossi in 1966, nadat hij zojuist zijn boek *L'architettura della città* [in het vervolg *De architectuur van de stad*] had voltooid, op een symposium georganiseerd door de faculteit Architectuur in Venetië:

'De opbouw van een theorie is de eerste taak van een architectuuropleiding, vóór alle andere vormen van onderzoek. Een ontwerptheorie is het belangrijkste moment van elke vorm van architectuur, vandaar dat in een architectuuropleiding de leergang theorie de motor van het curriculum behoort te zijn. Het is verwonderlijk hoe zelden we een architectuurtheorie tegenkomen of, met andere woorden, een rationele verklaring hoe architectuur wordt gemaakt. We stuiten op slechte enkele geschriften over dit onderwerp en ze zijn afkomstig van ofwel de meest naïeve, ofwel de meest uitmuntende individuen. Wat ons bovenal opvalt is dat degenen die enkele principes van theoretische aard hanteren zo onzeker over die principes worden, dat ze ze niet proberen te verifiëren, terwijl dat het belangrijkste moment van elke theorie is: het leggen van een verband tussen de theorie zelf en het maken van architectuur. Uiteindelijk kunnen we er alleen dit van zeggen: dat een theorie voor sommigen niet meer is dan een rationalisatie van een voorafgaand handelen, zodat ze dus meer fungeert als een norm dan als een theorie. Op het gevaar af naïef te lijken stel ik voor een ware en adequate architectuurtheorie te formuleren, met andere woorden: een theorie van het ontwerp op te stellen als wezenlijk onderdeel van een theorie van de architectuur.'⁵

1

De belangrijkste schriftelijke bijdragen aan het theoretische debat over architectuur en de stad in Italië zijn: Bruno Zevi, *Saper vedere l'architettura. Saggio sull'interpretazione spaziale dell'architettura*. Turijn (Einaudi) 1948; Giulio Carlo Argan, *Walter Gropius e la Bauhaus*. Turijn (Einaudi) 1951; Ernesto Nathan Rogers, *Esperienza dell'architettura*. Turijn (Einaudi) 1958.

2

Andrea Branzi, architect en designer, geboren in Florence in 1938. Hij maakte van 1964 tot 1974 deel uit van de architectengroep Archizoom Associati. (Noot van de redactie)

3

Mario Tronti, geboren in Rome in 1931, studeerde filosofie bij Galvano della Volpe. Hij was in de jaren vijftig actief in de Italiaanse Communistische Partij (PCI) en behoorde met Raniero Panzieri tot de oprichters van het tijdschrift *Quaderni Rossi*. In 1963 trad hij uit de redactie van het blad om het tijdschrift *Classe Operaia* op te richten, dat hij zou leiden. Hij werd in de jaren zestig het brein van het radicale experiment van de arbeidersautonomie (Operaismo, Autonomia Operaia). Zijn belangrijkste werk *Operai e capitale* [Arbeiders en kapitaal], verschenen in 1966, oefende grote invloed uit op de Italiaanse protestbewegingen van de jaren zestig. Aureli bespreekt deze ontwikkelingen in aan dit fragment voorafgaande hoofdstukken van *The Project of Autonomy*: 'Panzieri: Capitalism and Technological Innovation are one and the same' en 'Tronti: Society is a Factory'. (Noot van de redactie)

4

Mario Tronti, *Operai e capitale*. Turijn (Einaudi) 1966, p. 303: '*Sichtbaar maken* betekent helder en verstaanbaar spreken, zelfs op het gevaar af dat men dingen die nu eenmaal

duister zijn, niet helemaal goed interpreteert.'

5

Gepubliceerd als 'Architettura per i musei', in: Guido Canella e.a., *Teoria della progettazione architettonica*. Bari (Edizioni Dedalo) 1968, p. 123.

path to a democratic architecture and city.

But it was against the ideological pretensions of this nexus of liberalism, democracy, and modernism that the refoundation of architectural theory would take form in the 1960s in the thinking of the next generation, above all architects like Aldo Rossi and Andrea Branzi, both born in the 1930s and reaching intellectual maturity at this moment.² For these new protagonists, the cultural proposals advanced by intellectuals like Zevi, Argan, and Rogers were still bound to a reformist view of the relationship between politics and architectural thought. They aimed at a recovery of the modern city in terms of the negative political, cultural, and formal instrumentalities and ideologies that had been brought into being by capitalist development: respectively, spatial humanism as a way of making the new forms of habitation more acceptable, new technologies as a way of distributing social equality, and coexistence between the old and the new as a way of manifesting an ethical pluralism. What these committed intellectuals did not, and could not, put into question was their own unwavering trust in the continuing progress of democracy; they were unable to question the structural foundations of this assumption. However, the basis of the postwar democratic city – both the real one and the one imagined by these ‘liberal’ architectural thinkers – was not simply the political economy of capitalism, but also its ideological representations. The latter especially took the form of a rediscovered ‘humanism’, which became the mantra of socially *engagé* intellectuals.

With the rhetorical abuse and exhaustion of professionalism and humanism in the early 1960s, and in the face of the advancing process of integration of social relations within the context of contemporary capitalist development, there were, in the view of the new generation of intellectuals, two theoretical paths that appeared as potentially valid alternatives in architecture: on the one hand, a political affirmation of the autonomy of architectural *poiësis* in the form of the reinvention of categories such as typology and place (Rossi); and on the other, a critique of the ideology of the capitalist city as this ideology manifested itself in the postwar recuperation of the Modern Movement and a new wave of technological avant-gardism in the 1960s (Tafari and Branzi). In spite of their sometimes radical differences, these two positions may be said to have converged in the necessity of a theory that consisted not in the autonomy of the discipline, but in the autonomy of a political subject committed to the formulation of a cultural alternative to the bourgeois domination of the capitalist city. Theory was always against ideology, as Tronti³ affirmed in these years. If ideology coin-

ceded with the blind belief in progress, with faith in the evolution of society for the better, theory, as Tronti quoted from Paul Klee, was *sichtbar machen* – making visible, that is, the construction of a clear analytical and political point of view based on the solid ground of concrete conceptual categories.⁴ But in making visible what was invisible, theory was also meant to go beyond the critique of ideology, to resolve itself in the project. It was in this sense that in 1966 Rossi, just after completing his book *L'architettura della città*, declared at a symposium organized by the school of architecture in Venice:

‘The creation of a theory is the first objective of an architectural school, prior to all other types of research. A design theory is the most important moment of every form of architecture; thus, in an architectural school, the course in theory should be the driving force in the curriculum. It is remarkable how rarely one encounters theories of architecture or, in other terms, rational explanations of how to make architecture. One stumbles across only a few writings on this matter, by either the most naive or else the most outstanding individuals. Above all, one notices how those who adopt a few principles of a theoretical type become so uncertain about them as to avoid trying to verify them, which is the most important moment of any theory – in other words, to establish a relationship between the theory and making of architecture. In the end, one can only say this: that for some a theory is only a rationalization of a previous action; therefore, it tends to be a norm rather than a theory. At the risk of appearing naive, my proposal is to outline a true and appropriate theory of architecture, in other words, to form a theory of design as an integral part of a theory of architecture.’⁵

Having been deeply influenced by the writings of Antonio Gramsci, especially Gramsci’s reflections on the role of intellectuals – whom the political philosopher had defined as autonomous yet organically linked to party institutions and thus responsible for the creation of its hegemonic forms of culture – Rossi joined the Italian Communist Party in 1956, at the time of the Twentieth Party Congress in the Soviet Union and the invasion of Hungary, a moment when many leftist intellectuals were in fact leaving the party. His intellectual formation between 1954 and 1964 as a politically engaged architecture student and regular contributor to Rogers’s magazine *Casabella continuità* included the writing of a series of articles in which he came to see architecture no longer as a product of masters but as an integral part of the evolution of urban phenomena.⁶ Carlo

2

Andrea Branzi was an architect and designer. He was born in Florence in 1938 and belonged to the Archizoom Associati group of architects from 1964 to 1974 – Note of the editors.

3

Mario Tronti, born in Rome in 1931, studied philosophy under Galvano della Volpe. In the 1950s he was an active member of the Italian Communist Party (PCI), and launched the journal *Quaderni Rossi*, together with Raniero Panzieri. In 1963 he left the editorial board to found the periodical *Classe Operaia*, of which he became editor-in-chief. In the 1960s he was the brain behind a radical experiment in workers’ autonomy (Operismo, Autonomia Operaia). His magnum opus *Operai e capitale* (‘Workers and capital’), published in 1966, greatly influenced the Italian protest movements of the 1960s. Aureli discusses these developments in the chapters preceding this passage from *The Project of Autonomy*: ‘Panzieri: Capitalism and Technological Innovation are one and the same’ and ‘Tronti: Society is a Factory’ – Note of the editors.

4

Mario Tronti, *Operai e capitale*. Turin (Einaudi) 1966, p. 303: ‘*Sichtbar machen* means to make visible: to say clearly so as to be understood, even at the risk of not interpreting very well things that are intrinsically obscure.’

5

Published as ‘Architettura per I musei,’ in: Guido Canelli *et al.*, *Teoria della progettazione architettonica*. Bari (Edizioni Dedalo) 1968, p. 123.

6

On the political formation of Aldo Rossi and his relationship with Communist culture, see Pier Vittorio Aureli, ‘The Difficult Whole. Typology and Singularity of the Urban Event in Aldo Rossi’s Early Work,

1954-1963’, in: *Log*, 9 (2007), pp. 20-41.

Diepgaand beïnvloed door de geschriften van Antonio Gramsci, en vooral diens gedachten over de rol van de intellectuelen – door de politieke filosoof gedefinieerd als autonoom en toch organisch verbonden met de instellingen van de partij en zo medeverantwoordelijk voor de schepping van haar hegemoniale vormen van cultuur –, trad Rossi in 1956 toe tot de Italiaanse communistische partij (PCI). Het was de tijd van het twintigste partijcongres in de Sovjet-Unie en van de invasie van Hongarije, een moment waarop veel linkse intellectuelen de partij juist verlieten. Zijn intellectuele vorming als politiek geëngageerde architectuurstudent tussen 1954 en 1964 resulteerde in geregelde bijdragen aan Rogers' tijdschrift *Casabella continuità*, waaronder een reeks artikelen waarin hij het standpunt begon in te nemen dat architectuur niet beschouwd moest worden als het product van meesters, maar als een integraal onderdeel van de ontwikkeling van stedelijke verschijnselen.⁶ Wat volgens Carlo Aymonino, een architect die in de jaren zeventig de ontwerpafdeling van het IUAV⁷ leidde en intiem bevriend was met Rossi, hun generatie kenmerkte, was in de eerste plaats dat ze de geschiedenis van de architectuur, geïnterpreteerd vanuit het perspectief van de kunstgeschiedenis, verruilde voor een geschiedenis van de stad, begrepen in relatie tot de politieke ontwikkeling.⁸ Als dat zo is, mogen we zeggen dat Rossi een paradigmatisch voorbeeld van die verschuiving is. Met zijn baanbrekende essays over het Milanese neoclassicisme en de architectuur van de Verlichting, zijn monografieën over architecten als Loos en Behrens en zijn casestudies van steden als Berlijn, Hamburg en Wenen mikte hij op de afbakening van een nieuw, autonoom onderzoeksdomein. De architectonische vorm werd daarin opgevat als het belangrijkste instrument voor de totstandbrenging van de politiek van de moderne stad.

Rossi's hypothese van de autonome architectuur hield meer in dan een verwerping van de naïviteit van het functionalisme, maar ook meer dan een verlangen om het specifieke karakter van de discipline te bepalen. Ze betekende vooral een zoeken naar een rationele taal: een theorie van de vorm bevrijd van de opeenvolging van de formele stijlen in dienst van de heersende burgerlijke instellingen. Met zijn herontdekking van de architectuur van het rationalisme wilde hij de erfenis van de burgerlijke stad terugwinnen en zich die toe-eigenen als de vorm van de socialistische stad. In zijn eerste belangrijke essay, getiteld 'Il concetto di tradizione nel neoclassicismo milanese' [Het begrip traditie in het Milanese neoclassicisme]⁹ analyseerde hij het verband tussen de politiek van het napoleontische bestuur van Milaan en de specifieke architectonische taal die

het daarbij hanteerde. Deze taal vond haar formele uitdrukking in het jakobijnse rationalisme van Luigi Antolini's ontwerp van het Foro Bonaparte. Wat Rossi in deze architectuur opmerkte, en in andere monumentale gebouwen en stedenbouwkundige ingrepen in het napoleontische Milaan, was de wil van de bourgeoisie om zichzelf tegenover de oude aristocratie op te werpen als de nieuwe heersende klasse en zich als zodanig te representeren. Voor Rossi was de architectuur van de neoclassicistische stad dus primair een politieke keuze van de Milanese bourgeoisie ten aanzien van de nieuwe instellingen van de macht, die door haar werden opgevat als instrumenten om haar idee van openbare ruimte te bepalen en te verwezenlijken. De burgerlijke klasse eigende zich dus de klassieke traditie toe en herontdekte die om uitdrukking te geven aan haar eigen bestaan en status. Volgens Rossi was het tijd dat de socialistische stad op vergelijkbare wijze haar eigen traditie construeerde door zich de erfenis van haar voorganger, namelijk de stad van de bourgeoisie, toe te eigenen en opnieuw uit te vinden.

Het was in de context van zijn pogen om het stedelijke realisme van een socialistische architectuur af te bakenen dat Rossi terugkeerde naar de geschiedenis van het Europese burgerlijke rationalisme van de achttiende tot de twintigste eeuw, van Boullée tot Loos. Dit project bereikte zijn theoretisch hoogtepunt in 1973, toen Rossi als curator verantwoordelijk was voor de vijftiende Triënnale van Milaan en haar wijdde aan een overzicht van de 'rationalistische' architectuur in de twintigste eeuw, zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog.¹⁰ In afwijking van de algemene overdaad aan design van de jaren zestig eigende Rossi zich de traditie van het rationalisme niet toe in de geest van de Moderne Beweging, als een normatief en functioneel idioom, maar juist als een bekrachtiging van een potentieel autonome architectuur, die zich plaatste tegenover de hybride en technologisch heteronome vormen die de neokapitalistische stedenbouw in deze tijd uitbraakte. In een toelichting op zijn keuze van referenties en voorbeelden voor de Triënnale schreef Rossi: '[W]e hebben hier enkele teksten van en referenties aan Ludwig Hilberseimer, Adolf Behne en Hans Schmidt opgenomen omdat zij een bijzondere betekenis hebben binnen de erfenis van de Moderne Beweging. Deze teksten zijn relevant omdat ze de tegenspraken van de burgerlijke architectuur vanuit een socialistisch perspectief aan de orde stellen.'¹¹

Rossi vond het belangrijk de moderne traditie van Hilberseimer, Behne en Schmidt voort te zetten, niet als een generieke beweging met een open einde, maar als een politiek en cultureel project, een *tendenza*¹² – een herkenbare architecto-

6

Zie voor Aldo Rossi's politieke vorming en zijn relatie met de communistische cultuur: Pier Vittorio Aureli, 'The Difficult Whole. Typology and Singularity of the Urban Event in Aldo Rossi's Early Work, 1954-1963', in: *Log*, 9 (2007), pp. 20-41.

7

Istituto Universitario di Architettura di Venezia. In de jaren zestig doceerde Carlo Aymonino aan dit instituut. Hij was daartoe in 1963 uitgenodigd door Giuseppe Samonà. Aldo Rossi werd tot assistent van Aymonino aangesteld. Uit de cursus die Aymonino en Rossi in het collegejaar 1965 gaven, kwamen twee boeken voort over de relatie tussen typologie en morfologie. Deze boeken werden de methodologische grondslag van het architectuuronderwijs van het instituut. (Noot van de redactie)

8

Carlo Aymonino, *Il significato della città*. Padua (Marsilio) 2000, p. 4.

9

Aldo Rossi, 'Il concetto di tradizione nel neoclassicismo milanese', *Società*, 3 (1956); later opgenomen in: Aldo Rossi, *Scritti scelti sull'architettura e la città*. Milaan (Città Studi Edizioni) 1975, pp. 1-24.

10

Zie Ezio Bonfanti e.a., *Architettura razionale*. Milaan (Franco Angeli) 1973.

11

Aldo Rossi, 'Inleiding' in: Bonfanti e.a., *Architettura razionale*, p. 16.

12

Tendenza is een term van Gramsci. Hij verwijst naar het vermogen van een culturele beweging de hegemoniale lijn van de heersende klasse uit te drukken.

Aymonino, an architect who directed the design department of the IUAV⁷ in the 1970s and was close to Rossi, has said that what characterized their generation was primarily the replacement of architectural history interpreted within an art-historical perspective by urban history understood in relation to political development.⁸ If this is so, then we may say that Rossi represented a paradigmatic case, and his pioneering essays on Milanese neoclassicism and the architecture of the Enlightenment, his monographic writings on architects like Loos and Behrens, and his case studies of cities like Berlin, Hamburg, and Vienna aimed to establish a new, autonomous field of research in which architectural form was conceived as the primary means of constituting the politics of the modern city.

Rossi's hypothesis of autonomous architecture involved more than the rejection of the naiveté of functionalism, nor was it just a call for disciplinary specificity. It was rather a search for a rational language: a theory of form liberated from the sequence of formal styles in the service of the dominant bourgeois institutions. His rediscovery of the architecture of rationalism was an attempt to recuperate and reappropriate the legacy of the bourgeois city as the form of the socialist city. In his first important essay, entitled 'Il concetto di tradizione nel neoclassicismo milanese' (The concept of tradition in the architecture of Milanese neoclassicism),⁹ he analyzed the relationship between the politics of the Napoleonic government of Milan and its specific architectural language. This language had its formal expression in the Jacobin rationalism of Luigi Antolini's design for the Foro Bonaparte. What Rossi saw in this architecture, and in other monumental buildings and urban interventions of Napoleonic Milan, was the will of the bourgeoisie to assert and represent itself as the dominant new class vis-à-vis the old aristocracy. The architecture of the neoclassical city was thus for Rossi primarily a political choice by the Milanese bourgeoisie concerning the new institutions of power, who understood them as a means to define and realize its idea of public space. The bourgeois class thus gave expression to its existence and status through its appropriation and reinvention of the classical tradition. In Rossi's view, it was time for the socialist city to likewise construct its own tradition by appropriating and reinventing the legacy of its predecessor, namely the city of the bourgeoisie.

It was in the context of his effort to define the civic realism of a socialist architecture that Rossi revisited the history of European bourgeois rationalism from the eighteenth to the twentieth century – from Boullée to Loos. This project reached its theoretical culmination in 1973 with

Rossi's organization and curatorship of the Fifteenth Triennale in Milan, which Rossi devoted to a survey on 'rationalist' architecture in the twentieth century, both before and after World War II.¹⁰ In contrast to the general design exuberance of the 1960s, Rossi reappropriated the tradition of rationalism not in the fashion of the Modern Movement, as a normative and functional language, but rather as an affirmation of a potentially autonomous architecture opposed to the hybrid and technologically heteronomous forms being churned out by neo-capitalist urbanism at this time. As a comment on his choice of references and examples for the Triennale, Rossi wrote: '[W]e have here incorporated some texts by and references to Ludwig Hilberseimer, Adolf Behne, and Hans Schmidt, because they have a particular meaning within the legacy of the Modern Movement. These texts are valid because they have confronted the contradictions of bourgeois architecture from a socialist perspective.'¹¹

For Rossi it was important to continue the modern tradition of Hilberseimer, Behne, and Schmidt not as a generic and open-ended movement, but as a political and cultural project, a *tendenza*¹² – a recognizable architectural development aiming to establish an alternative to the capitalist city. Within this framework, what was needed, according to Rossi, was not a change of architectural style or urban form, but the elaboration of a new theoretical point of view on the city and architecture. Its aim should be the primacy of political choices over technocratic ones. In this sense, Rossi's elaboration of an autonomous architecture coincided with his proposal of a theory of the city capable of challenging what he saw in the early 1960s as capitalism's new form of urban project: its totalistic planning of the city, with its concomitant celebration of technology. For Rossi, the premise of a contemporary theory of the city should be the city as a site of political choices – as a concrete geography of places irreducible to the totality and continuity of urbanization.

A fundamental testing ground for Rossi's theoretical challenge to late-capitalist urbanity was his first teaching experience as a tutor in the advanced course of urbanism organized by the Olivetti Foundation in Arezzo in 1963. Conceived as a specialized program for postgraduate students, the Arezzo advanced course was conducted by important figures within the Italian urban debate such as Ludovico Quaroni and Giancarlo de Carlo. Among the younger tutors, besides Rossi himself, it included the participation of Paolo Ceccarelli – an urbanist and the translator of Kevin Lynch's *The Image of the City* – and Tafuri, at that time a militant young historian and

7
Istituto Universitario di Architettura di Venezia (Venice University Institute of Architecture). Carlo Aymonino lectured at this institute in the 1960s, having been invited to join the staff by Giuseppe Samonà in 1963. Aldo Rossi was appointed as Aymonino's assistant. The course taught by Aymonino and Rossi in 1965 culminated in the publication of two books on the relationship between typology and morphology. The institute subsequently based its teaching of architecture on the methodological principles expounded in these volumes – Note of the editors.

8
Carlo Aymonino, *Il significato della città*. Padua (Marsilio) 2000, p. 4.

9
Aldo Rossi, 'Il concetto di tradizione nel neoclassicismo milanese', *Società*, 3 (1956). Reprinted in: A. Rossi, *Scritti scelti sull'architettura e la città*. Milan (Città Studi Edizioni) 1975, pp. 1-24.

10
See Ezio Bonfanti *et al.*, *Architettura razionale*. Milan (Franco Angeli) 1973.

11
Aldo Rossi, Introduction in Bonfanti *et al.*, *Architettura razionale*, p. 16.

12
'Tendenza' is a Gramscian term. It refers to the potential of a cultural movement to express the hegemonic line of the dominant class.

nische ontwikkeling gericht op het scheppen van een alternatief voor de kapitalistische stad. Wat in dit kader nodig was, aldus Rossi, was niet een verandering van architectonische stijl of stedelijke vorm, maar de formulering van een nieuw theoretisch perspectief op de stad en de architectuur. Het doel daarvan moest zijn het primaat van politieke over technocratische keuzes. In dat opzicht viel Rossi's formulering van een autonome architectuur samen met zijn voorstel van een theorie van de stad die opgewassen moest zijn tegen wat hij begin jaren zestig beschouwde als de nieuwe vorm van het stedelijke project van het kapitalisme: een totalitaire stadsplanning en een bijpassende verheerlijking van de technologie. Een hedendaagse theorie van de stad moest volgens Rossi uitgaan van de premisse van de stad als een plek van politieke keuzes, een concrete geografie van plaatsen, die niet te herleiden zijn tot de totaliteit en continuïteit van de verstedelijking.

De arena waarin Rossi's theoretische uitdaging aan de laatkapitalistische stedelijkheid fundamenteel werd getoetst, was zijn eerste onderwijservaring, als *tutor* in de postacademische cursus stedenbouwkunde die de Olivetti-stichting in 1963 in Arezzo organiseerde. De cursus in Arezzo was bedoeld als een specialisatie voor afgestudeerden en werd gegeven door vooraanstaande figuren in het Italiaanse debat over de stad, zoals Ludovico Quaroni en Giancarlo de Carlo. Andere jongere tutors, naast Rossi zelf, waren Paolo Carelli, een stedenbouwkundige en vertaler van *The Image of the City* van Kevin Lynch, en Manfredo Tafuri. Tafuri, destijds een strijdbare jonge historicus en architect, was betrokken bij een pas opgericht collectief van architecten en stedenbouwkundigen genaamd AUA (Architetti Urbanisti Associati), dat inspiratie putte uit de professionele *modus operandi* van Amerikaanse bureaus als Gropius' TAC en Skidmore, Owings & Merrill. Het onderwerp van de specialisatiecursus was de vernieuwing van de discipline tegen de achtergrond van de veranderingen die zich in de Italiaanse steden en hun omgeving hadden voorgedaan onder druk van de economische *boom* van de jaren vijftig en vroege jaren zestig en de massale instroom van immigranten uit het arme zuiden naar het geïndustrialiseerde noorden die er het gevolg van was. Deze vernieuwing van de discipline, gesteund door de Olivetti-Stichting, stond in de politieke context van een pas gevormde centrumlinkse coalitie, die sterk de nadruk legde op economische en stedelijke planning en andere nieuwe stedelijke initiatieven.¹³

In dit perspectief, waarin stedenbouw werd opgevat als de horizon waar alle ontwerpdisciplines samenkwamen, had de cursus in Arezzo twee doelen: ten eerste het uitwerken en bespreken

van nieuwe technieken geïnspireerd door de traditie van de stadsplanning, en ten tweede, het op begrip brengen van een 'nieuwe stedelijke dimensie' die de traditionele vorm en begrenzingen van de historische stad te boven ging. Net één jaar daarvoor, in 1962, hadden Tafuri en Giorgio Piccinato een belangrijk essay gepubliceerd in *Casabella continuità*, waarin ze het begrip 'territoriumstad' [città-territorio] hadden voorgesteld als een nieuw interpretatiekader voor de analyse van de recente transformaties van het stedelijke landschap.¹⁴ Zowel in hun essay als in hun bijdrage aan de cursus legden ze de nadruk op het paradigma van het territorium als een open vorm, gecreëerd door het complexe nieuwe netwerk van verkeer en vervoer en andere economische stromen. Volgens Tafuri en Piccinato was het belangrijkste gevolg van de nieuwe industriële productiewijzen dat stad en platteland steeds meer smolten tot een enkele nieuwe eenheid, waarmee een nieuwe territoriale schaal en rol werden geschapen.

De positie die Tafuri en Piccinato tijdens de cursus in Arezzo innamen, moet worden geplaatst binnen het besef dat bij geïnstitutionaliseerd links ontstond van het toenemende belang van de nieuwe planningsinstrumenten, opgevat als streng 'wetenschappelijke' methoden voor de integratie van economische en ruimtelijke planning. Een van de politieke doelen van de centrumlinkse coalitie, en in het bijzonder van de Socialistische Partij, was immers de rationalisatie van de kapitalistische productie- en distributiemiddelen als een stap op weg naar een evenwichtiger maatschappelijk systeem. Dit in evenwicht gebrachte kapitalisme werd nu precies en formeel begrippelijk omschreven: de 'territoriumstad'.¹⁵ Gezien binnen het politieke kader van het kapitalisme dat zich in toenemende mate verbreidde over het gehele sociale spectrum, was dit begrip 'territoriumstad' – dat door vele linkse planners en architecten (Tafuri en Piccinato inclusief) werd voorgesteld als het uiteindelijke lot van de ontwikkeling van de stad – politiek niet neutraal. De onderliggende aanname was dat de productiewijzen waren geëvolueerd door de overgang van een zuiver op concurrentie gebaseerd kapitalisme naar een meer georganiseerde, oligarchische of monopolistische vorm van kapitalisme. Dit nieuwe kapitalisme vergde een grotere logistieke coördinatie tussen de steden, de industriële productiecentra en het stedelijke territorium ertussenin.

Rossi polemiseerde tegen dit begrip territoriumstad, zowel in de cursus in Arezzo als in *De architectuur van de stad*, en legde daarmee de basis voor een alternatieve theorie van de stad die vertrekt vanuit de idee *locus*. In de culturele en politieke context waarin hij schreef, moet de *locus*

13

Bruno Gabrielli, 'Una esperienza con Aldo Rossi', in: Salvatore Farinato (red.), *Per Aldo Rossi*. Venetië (Marsilio) 1997, p. 34.

14

Giorgio Piccinato, Vieri Quilici en Manfredo Tafuri, 'La città-territorio verso una nuova dimensione', in: *Casabella continuità*, 270 (1963), pp. 16-25.

15

Het begrip territoriumstad werd voor het eerst 'geïnstitutionaliseerd' in het stedenbouwkundige debat in Italië tijdens een belangrijke conferentie onder de titel *De nieuwe dimensie van de stad*, die Giancarlo de Carlo en het Istituto Lombardo per gli Studi Economici e Sociali (ILSES) in januari 1962 hadden georganiseerd in het stadje Stresa aan het Lago Maggiore. De cursus in Arezzo het jaar daarop was bedoeld als *follow-up* van die conferentie en van de hoofdrolspelers in Arezzo had een groot deel, onder wie Rossi, ook aan de conferentie van Stresa deelgenomen. Zie Giancarlo de Carlo e.a., *La nuova dimensione della città. La città-regione*. Milaan (ILSES) 1962.

architect involved in a newly established collaborative of architects and planners called AUA (Architetti Urbanisti Associati), which was inspired by the professional *modus operandi* of American practices like Gropius's TAC and Skidmore, Owings & Merrill. The theme of the advanced course was the updating of the discipline in the face of the changes that had occurred within Italian cities and their surrounding territory under the pressure of the economic boom of the 1950s and early 1960s and the accompanying massive immigration from the poor south to the industrialized north. This disciplinary updating, underwritten by the Olivetti Foundation, was carried out in the context of a newly formed Center-Left national coalition strongly focused on economic programming, urban planning, and other new urban initiatives.¹³

Within this perspective, in which urbanism was understood to be the horizon where all the design disciplines converged, the two goals of the Arezzo course were, first, an elaboration and discussion of new techniques inspired by the tradition of town planning and, second, the conceptualization of a 'new urban dimension' beyond the traditional form and confines of the historical city. Just one year before, in 1962, Tafuri and Giorgio Piccinato, in an important essay published in *Casabella continuità*, had proposed the concept of the 'city-territory' as an innovative framework within which to study the recent transformations of the urban landscape.¹⁴ The main emphasis of their contribution, in both their essay and the course, was the paradigm of the territory as an open form created by the complex new network of transportation and other economic flows. According to Tafuri and Piccinato, the primary consequence of the new modes of industrial production was the increasing integration of the city and countryside into a single entity, creating a new territorial scale and role.

Tafari's and Piccinato's position in the Arezzo course therefore emerged within the institutional Left's consciousness of the increasing importance of new planning devices, understood as rigorously 'scientific' methods for integrating economic programming and territorial planning. Indeed, one of the political objectives of this Center-Left coalition, and especially of the Socialist Party, was the rationalization of the means of capitalist production and distribution in the interests of attaining a more balanced social system. This balanced capitalism received a precise and categorical formal definition: that of the 'city-territory'.¹⁵ Viewed within the political framework of the increasing expansion of capitalism to the entire social spectrum, this category of the city-territory – presented by many leftist planners and

architects (including Tafuri and Piccinato) as the ultimate destiny of urban evolution – was not politically neutral. Underlying it was an affirmation of the mutated modes of production created by the transition from a purely competitive to a more organized – oligarchic or monopolistic – form of capitalism. This new capitalism imposed the need for greater logistical coordination among cities, centers of industrial production, and the urban territory lying between them.

Rossi's polemical stance against the category of the city-territory in both the Arezzo course and *L'architettura della città* became the basis of his proposal for an alternative urban theory founded on the idea of the *locus*. Interpreted in the cultural and political context in which he was writing, the *locus* must be understood as a concept aimed directly at countering the processes of capitalist integration. But before further analyzing Rossi's position, let us see how the radical Left reacted to theoretical proposals such as the city-territory as presented in the Arezzo course. A very interesting reaction was that of Claudio Greppi and Alberto Pedrolli in an article entitled 'Produzione e programmazione territoriale' (Production and territorial planning), published in the third issue of *Quaderni Rossi*.¹⁶ Militants of Operaism and students at the school of architecture in Florence, Greppi and Pedrolli emphasized how the new concept of the city-territory represented a qualitative leap in capitalism's strategic process of appropriation of the city. According to the authors, the capitalist instrumentalization of urban design had had the effect during the first half of the twentieth century of fragmenting and dispersing the labor force throughout the territory, favoring regressive forms like the Garden City and the rural neighborhood. After World War II, the typical examples of Italian social housing included the many complexes built under the auspices of INA-Casa, an institution established by the Christian Democrats to shelter 'those who work'.¹⁷ The plans of INA-Casa and other housing organizations were likewise fragmentary and incremental, and they continued to be based on the notion of the self-sufficient, decentralized neighborhood unit. With the advent of neocapitalism, however, according to Greppi and Pedrolli, the need to better integrate the workers – who were being transformed from a simple industrial force into a social one – with the forces of production, caused the strategies of fragmentation to be supplanted by those of territorial coordination. In this sense, as Greppi and Pedrolli wrote, 'the obsolete concept of the self-sufficient satellite city still reacting to a static relationship between city and countryside is replaced by the city-territory, understood as a structure

13
Bruno Gabrielli, 'Una esperienza con Aldo Rossi', in: Salvatore Farinato (ed.), *Per Aldo Rossi*. Venice (Marsilio) 1997, p. 34.

14
Giorgio Piccinato, Vieri Quilici, and Manfredo Tafuri, 'La città-territorio verso una nuova dimensione', *Casabella continuità* 270 (1963), pp. 16-25.

15
The category of the city-territory was initially 'institutionalized' within the Italian urban debate at an important conference organized by Giancarlo de Carlo and the Istituto Lombardo per gli Studi Economici e Sociali (ILSES) in the town of Stresa on Lago Maggiore in January 1962 under the title 'The New Dimension of the City'. Many protagonists of the Arezzo workshop (which took place the following year) participated, including Rossi. Indeed the Arezzo workshop was conceived as a follow-up to the conference in Stresa. See Giancarlo de Carlo *et al.*, *La nuova dimensione della città. La città-regione*. Milan (ILSES) 1962.

16
Claudio Greppi and Alberto Pedrolli, 'Produzione e programmazione territoriale', *Quaderni Rossi*, 3 (1963), pp. 94-101. [*Quaderni Rossi* was a far-left Italian journal launched in 1961 by Raniero Panzieri (1921-1964), Mario Tronti (1931) and others, six issues of which appeared between 1961 and 1965. The journal published work by intellectuals who were critical of the reformist course pursued by the PCI – Addition by the editors.]

17
'Casa a chi lavora' (housing for those who work) was the main slogan of housing programs such as INA-Casa.

worden geïnterpreteerd als een begrip dat direct tegen het proces van de kapitalistische integratie was gericht. Maar laten we, voordat we verder ingaan op Rossi's positie, nagaan hoe radicaal links reageerde op theoretische proposities als de territoriumstad die op de Arezzo-cursus werden gelanceerd. Een hoogst interessante reactie was die van Claudio Greppi en Alberto Pedrolli, in een artikel getiteld 'Produzione e programmazione territoriale' [Productie en ruimtelijke planning], verschenen in de derde aflevering van de *Quaderni Rossi*.¹⁶ Greppi en Pedrolli, studenten aan de architectuurfaculteit in Florence en militanten van de beweging Operaismo [arbeidersmacht, ook wel Autonomia Operaia genoemd], stelden dat het nieuwe begrip territoriumstad een kwalitatieve sprong betekende in het strategische toe-eigeningsproces van de stad door het kapitalisme. Volgens de auteurs had de kapitalistische instrumentalisering van de stedenbouw gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw, met een voorkeur voor regressieve woonvormen als de tuinstad en de landelijke woonbuurt, geleid tot fragmentatie en verspreiding van de arbeidskracht over het territorium. De meest typerende voorbeelden van volkshuisvesting in het Italië van na de Tweede Wereldoorlog waren de vele complexen gebouwd onder auspiciën van INA-Casa, een door de christendemocraten opgerichte instelling voor de huisvesting van 'werkenden'.¹⁷ De plannen van INA-Casa en andere volkshuisvestingsorganisaties waren even fragmentarisch als ongericht en boduurden nog altijd voort op de notie van de zelfvoorzienende, decentrale woonbuurt. Met de komst van het neokapitalisme daarentegen ontstond volgens Greppi en Pedrolli de behoefte aan een betere integratie van de arbeiders – die werden getransformeerd van een eenvoudige industriële in een maatschappelijke kracht – en de productiekrachten en werd fragmentatie vervangen door een strategie van territoriale coördinatie. In deze zin, zo schreven Greppi en Pedrolli, 'wordt het achterhaalde begrip zelfvoorzienende satellietstad, dat nog altijd reageert op een statische relatie tussen stad en platteland, vervangen door de territoriumstad, opgevat als een structuur die het gehele stedelijke territorium ordent om het productiever te maken'.¹⁸

Greppi en Pedrolli beschuldigen de 'jonge linkse theoretici' van de stedenbouw ervan dat ze het begrip territoriumstad als vanzelfsprekend aanzagen voor een neutrale en progressieve voorstelling van de menselijke habitat. 'Achter de definitie van de territoriumstad', schreven ze, 'ligt slechts de poging de arbeidskracht beter te integreren in de ontwikkeling van het kapitalisme, ditmaal niet met behulp van repressie, maar door middel van democratische instellingen, en zelfs

met behulp van de strijd van links voor meer sociale rechtvaardigheid'.¹⁹ In hun ogen was het enige alternatief voor de idee territoriumstad daarom niet een socialistische her-toe-eigening ervan, maar een autonome toe-eigening van de stad zoals ze was. De auteurs omschreven die autonome toe-eigening niet als een nieuw project van stadsplanning, maar als het overnemen van reeds bestaande typologieën van huisvesting van de arbeidersklasse. De fortachtige gebouwen die het sociaaldemocratische gemeentebestuur van het Rode Wenen²⁰ had laten bouwen om de ongebreidelde uitdijning van de stad tegen te gaan, waren een voorbeeld van die benadering. Typologieën waren volgens Greppi en Pedrolli concrete stedelijke tekens, belichamingen van een concrete en precieze politieke keuze in tegenstelling tot de veronderstelde 'wetenschappelijke' planning. Tegenover de sociale integratie van de kapitalistische stad, democratisch ingelijfd door de zich ontwikkelende productiekrachten, stelden zij een verdeelde stad voor, waarvan de delen samenvielen met een geografie van de weerstand van de arbeidersklasse tegen een dergelijke integratie. Hun voorstel vertoonde veel overeenkomsten met de politieke kritiek van het Operaismo, maar ook met Rossi's architectonische kritiek op het begrip territoriumstad.

Gedurende de cursus in Arezzo verzette Rossi zich krachtig tegen het gebruik van categorieën uit het planningsdiscours van die tijd, die hij zag als producten van een blind overemotivistisch geloof in de stedelijke ontwikkeling. Tegenover de mystificatie van de territoriumstad – die in Arezzo werd verdedigd door Tafuri, met steun van Quaroni en De Carlo – hield Rossi vast aan de concreetheit van het stedelijke feit, van de architectuur van de stad, als het meest relevante en nauwkeurige instrument voor de analyse en het ontwerp van de stad. Tegenover de opvatting van de stad als een onbepaald, neutraal terrein dat uitsluitend vorm krijgt door de categorieën die eraan worden opgelegd door de versnellende krachten van de verstedelijking, stelde Rossi voor de stad te beschouwen als een plek die vorm wordt gegeven door de politiek. Vanuit dit standpunt bezien was alleen een analyse van de architectuur geschikt om de immanente verdeeldheid van de stad aan het licht te brengen, dat wil zeggen, haar samengesteldheid uit delen die niet te herleiden zijn tot de gemeenschappelijke noemer van de technologische ontwikkeling.

De twee begripscategorieën van de analyse die hij voorstelde waren typologie, opgevat als kennis van de wording en ontwikkeling van de vormen van de stad, en de individualiteit van het stedelijke feit, opgevat als de concreetheit van de architectuur in haar feitelijke materiële manifesta-

16

Claudio Greppi en Alberto Pedrolli, 'Produzione e programmazione territoriale', in: *Quaderni Rossi*, 3 (1963) pp. 94-101. [*Quaderni Rossi*, Italiaans radicaal-links tijdschrift, opgericht in 1961 door o.a. Raniero Panzieri (1921-1964) en Mario Tronti (1931), waarvan tussen 1961 en 1965 zes afleveringen verschenen. Het tijdschrift bundelde intellectuelen die de PCI kritiseerde vanwege haar reformistische koers. (Toevoeging van de redactie)

17

'Casa a chi lavora' [Een huis voor wie werkt] was de belangrijkste leuze die voor huisvestingsprogramma's als die van INA-Casa werd gehanteerd.

18

Greppi en Pedrolli (noot 16), p. 95.

19

Ibidem.

20

Rode Wenen, Vienna Rossa, benaming van een volkshuisvestingsprogramma in de jaren twintig en dertig, gerealiseerd door het sociaaldemocratische stadsbestuur van Wenen. Het omvatte 400 woongebouwen met in totaal 64.000 nieuwe woningen. In 1980 publiceerde de architectuurhistoricus Manfredo Tafuri een invloedrijke studie over deze sociaaldemocratische volkshuisvestingspolitiek onder de titel *Vienna Rossa*. (Noot van de redactie)

that organizes the totality of the urban territory in order to make it more productive'.¹⁸

Greppi and Pedrolli accused the 'young leftist theorists' of urbanism of taking for granted the category of the city-territory as a neutral and progressive representation of the human habitat. 'Behind the definition of the city-territory', Greppi and Pedrolli stated, 'there is only the attempt to integrate the labor force more within the development of capitalism, this time not through repression but through democratic institutions and even through the battles of the Left for greater social justice'.¹⁹ As such, the only alternative to the idea of the city-territory, in their view, was not its socialist reappropriation, but rather an autonomous appropriation of the city as it was. This autonomous appropriation was identified by the authors not as a new urban planning project but as the taking over of already established working-class typologies. The fortress-type buildings constructed by the Social Democratic municipality of Red Vienna²⁰ as a counter to the unlimited extension of the city, discussed above, would be one example of this approach. Typologies were concrete urban signs, according to Greppi and Pedrolli, the representation of a concrete and precise political choice in opposition to presumed 'scientific' planning. Against the social integration of the capitalist city, democratically absorbed by the developing forces of production, Greppi and Pedrolli proposed a city of parts identified with a geography of working-class resistance to such integration. Their proposal was very similar to both Operaism's political critique and to Rossi's architectural critique of the urban category of the city-territory.

During the seminar Rossi strongly opposed the use of categories from the contemporary planning discourse that he saw as products of a blind and positivistic faith in urban development. Against the mystification of the city-territory – which was put forward in Arezzo by Tafuri and endorsed by Quaroni and de Carlo – Rossi insisted on the concreteness of the urban artifact, of the architecture of the city, as the most relevant and precise instrument of urban analysis and design. Instead of looking to the city as an undefined, neutral ground shaped only by the categories imposed by the accelerating forces of urbanization, Rossi proposed to see the city as a place formed by politics. From this standpoint, only an analysis of architecture could reveal the city's immanent separateness, that is, its constitution of parts not reducible to the common denominator of technological development.

The two conceptual categories of such an analysis were typology, understood as knowledge concerning the constitution and evolution of urban

forms; and the individuality of the urban artifact, understood as the concreteness of architecture in its actual material manifestation. If typology for Rossi was the 'science' through which it was possible to assess the nature and evolution of the city according to an analysis irreducible to any monolithic idea of urban development, the individuality of the urban artifact was the moment of decision in which typological principles were applied to the real city. The field in which typology met the individuality of the urban artifact was neither urban planning, with its abstract, diagrammatic representations, nor 'townscape', with its iconic representations of urban scenes, but rather urban geography, with its concept of the *locus*. By *locus* Rossi meant the geographic singularity of architecture's constitution, understood not just as empirical evidence but as a universal structural condition.

Greppi has recently recalled that a major appeal of Rossi's position for the radical Left was his strong interest, unusual among architects at the time, in urban geography as a critical framework opposed to townscape.²¹ During these years Rossi was intensely studying the major authors of the French urban geography school, including Marcel Poëte, Maurice Halbwachs, Jean Tricart, Georges Chabot, and Max Sorre. These scholars were interested in reading urban space both as a field of fragmenting forces and as a whole whose evolution still had a discernible structure. With his reference to the studies of Sorre, Rossi construed the idea of *locus* as a manifestation of singular points within the overall framework of the city. As he writes in a crucial passage of *L'architettura della città*, '[A] geographer like Sorre could suggest the possibility of a theory of spatial division and, based on this, postulate the existence of "singular points". The *locus*, so conceived, emphasizes the conditions and qualities within undifferentiated space which are necessary for understanding an urban artifact.'²² In this sense, it is possible to say that for Rossi the *locus* constituted the very limit of any intervention or interpretation of the city.

In his opposition to planning and his defense of the idea of the *locus*, Rossi thus implicitly opposed the techno-capitalist conception of urbanization latent in planning practice. The city was a plurality of parts that did not add up to any totality, especially one imposed by the capitalist forces of integration. In this sense, it was possible to interpret the category of place as a *political* category, which, by virtue of the separateness that it evoked, *de facto* opposed the broad-scale subjugation of the territory to the totalizing forces of capitalist development. The embrace of the *locus* and of other concepts similarly characterized by

18

Greppi and Pedrolli, 'Produzione e programmazione territoriale' (note 13), p. 95.

19

Ibid.

20

Vienna Rossa ('Red Vienna') was a public housing programme implemented by Vienna's social-democrat city council in the 1920s and 1930s. It made 400 residential buildings available, providing a total of 64,000 new homes. In 1980, the architectural historian Manfredo Tafuri published an influential study of this social-democrat public housing policy, under the name of *Vienna Rossa* – Addition by the editors.

21

Greppi made the following observation in an interview with the author in October 2007: 'At the time of the publication of his [early] writings and his major book *L'architettura della città*, Rossi was not yet known for his projects, but more for an idiosyncratic reading of the city based on urban geography. The latter was irreducible to the blind technocratic approaches that were fashionable at that time – those of the city-territory and townscape on the one hand, and the megastructure on the other.'

22

Aldo Rossi, *The Architecture of the City*. Transl. Diane Ghirardo and Joan Ockman, Cambridge, Mass. (MIT Press) 1982, p. 103.

tie. Terwijl typologie voor Rossi de ‘wetenschap’ was waardoor de aard en ontwikkeling van de stad konden worden onderzocht op basis van een analyse die niet te herleiden was tot enig monolithisch idee van de stedelijke ontwikkeling, was de individualiteit van het stedelijke feit het beslissende moment waarop de typologische principes op de werkelijke stad waren toegepast. Het terrein waarop de typologie de individualiteit van het stedelijke feit ontmoette, was niet de stadsplanning met haar abstracte, schematische voorstellingen, en ook niet het ‘stadslandschap’ met zijn iconische voorstellingen van stedelijke tafereelen, maar juist de stedelijke geografie, met haar begrip *locus*. Onder *locus* verstond Rossi de geografische uniciteit van de samenstelling van de architectuur, niet slechts opgevat als empirisch gegeven, maar als een algemene structurele voorwaarde.

Greppi heeft er onlangs aan herinnerd dat wat Rossi's positie zo aantrekkelijk maakte voor radicaal links vooral zijn sterke, en voor architecten in die tijd ongewone, belangstelling was voor de stedelijke geografie als een kritisch kader, gesteld tegenover de ‘townscape’.²¹ Rossi bestudeerde in die jaren intensief de belangrijkste auteurs van de Franse school van de stadsgeografie, onder wie Marcel Poète, Maurice Halbwachs, Jean Tricart, Georges Chabot en Max Sorre. Deze onderzoekers probeerden de stedelijke ruimte te lezen als een veld van fragmenterende krachten, én als een geheel waarvan de ontwikkeling nog een herkenbare structuur vertoonde. Met een beroep op de studies van Sorre construeerde Rossi de idee *locus* als een manifestatie van unieke plekken binnen het kader van de stad als geheel. Zoals hij in een cruciale passage in *De architectuur van de stad* schrijft, ‘kon een geograaf als Sorre de mogelijkheid opperen van een theorie van ruimtelijke differentiatie en op basis hiervan het bestaan postulieren van “unieke punten”, wat erop neerkomt dat hij benadrukt dat er binnen de ongedifferentieerde ruimte ruimtelijke situaties en kwaliteiten bestaan die in aanmerking moeten worden genomen, willen we een bepaald stedelijk feit begrijpen’.²² In deze zin kan men zeggen dat de *locus* voor Rossi precies de grens vormde van elke interventie in of interpretatie van de stad.

In zijn verzet tegen de planning en in zijn verdediging van de idee van de *locus* stelde Rossi zich dus impliciet tweer tegen de technologisch-kapitalistische opvatting van de verstedelijking die latent in de planningspraktijk besloten ligt. De stad was een veelvoud van delen, die zich niet lieten samenvoegen tot een of andere totaliteit, en zeker niet een die was afgedwongen door de krachten van de kapitalistische integratie. In deze zin was het mogelijk het begrip plaats te interpreteren als

een *politieke* categorie die zich, door de differentiatie die ze opriep, *de facto* verzette tegen de grootschalige onderschikking van het territorium aan de totaliserende krachten van de kapitalistische ontwikkeling. Zijn omarming van de *locus* en van andere begrippen die op soortgelijke wijze werden gekenmerkt door hun singuliere karakter – zoals monumentaliteit en collectief geheugen, begrippen die in *De architectuur van de stad* zo alomtegenwoordig zijn – moet dus niet worden begrepen als een poging om een traditionele opvatting van de stad te redden, maar juist als een poging om te komen tot een nieuwe politieke lezing. Met zijn heldere theorie, die de stad immuun maakte voor de vrees voor kapitalistische verandering en vernieuwing, leek Rossi te suggereren dat er een mogelijkheid was om de stad te beschouwen als een arena waarin zich doorslaggevende en unieke gebeurtenissen afspeelden, waarvan de welomschreven vormen een uitdaging kunnen zijn aan de omringende stedelijke verschijnselen en stromen.

Tegelijkertijd was deze theorie bruikbaar om deze singuliere gebeurtenissen te analyseren op hun diepere structurele consequenties, op hun fundamentele rol in de collectieve ervaring van de stad. Wie de stad beschouwt als een manifestatie van een collectief stedelijk geheugen kijkt verder dan wat empirisch zichtbaar is en heeft oog voor het dialectische conflict tussen samenstellende en samengestelde krachten. In deze zin werden sloop, herbouwen en ontwrichting gebeurtenissen aan de hand waarvan de feitelijke geschiedenis van de stad kon worden getraceerd. Volgens Rossi werd de stedelijke ontwikkeling juist door zulke verschijnselen tot stand gebracht. In deze context was het doel van een autonome theorie van de stad de werkelijke dynamiek van discontinue gebeurtenissen bloot te leggen, voorbij hun iconische zichtbaarheid, en het oppervlakkige beeld van de stad. Vandaar ook dat Rossi zijn boek de titel *De architectuur van de stad* meegaf, als echo én kritiek op het boek van Kevin Lynch, *The Image of the City*, dat zes jaar eerder was verschenen.²³ Om een oppervlakkige waarnemingspsychologische lezing van de stad te overstijgen bepleitte Rossi *architectuur* in plaats van het beeld. Uitgaande van empirisch feitenmateriaal – de individualiteit van het stedelijke feit – benadrukte Rossi dat de studie van de stad als architectuur zowel rekening moest houden met de geografische continuïteiten, die als structurerende elementen in de stad functioneren, als met de historische discontinuïteiten die haar ontwikkeling kenmerkten. Binnen zo'n studie voorgeerde de *locus*, begrepen als een algemene voorwaarde van uniciteit, als begripkader.

Rossi formuleerde zijn opvatting van de

21
Greppi maakte in een interview met de auteur in oktober 2007 de volgende opmerking: ‘Toen zijn [vroeg] geschriften en zijn boek *De architectuur van de stad* uitkwamen, stond Rossi nog niet bekend om zijn ontwerpen, maar meer om zijn idiosyncratische lezing van de stad gebaseerd op de stedelijke geografie. Die viel niet te herleiden tot de blinde technocratische benaderingen die in die tijd in zwang waren – die van de territoriumstad en de *townscape* aan de ene kant en die van de megastructuur aan de andere.’

22
Aldo Rossi, *De architectuur van de stad*. Vert. Ernest Kurpershoek en Henk Hoeks, Nijmegen (SUN) 2002, p. 119.

23
Rossi's keuze van de titel, *L'architettura della città*, die de strekking van zijn theoretisch onderzoek aan het einde van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig samenvat, was geïnspireerd door Ceccarelli. Volgens Ceccarelli was Rossi aanvankelijk van plan de colleges over typologie die hij als assistent van Aymonino had gegeven in de cursus ‘Caratteri distributivi degli edifici’ [Compositie van gebouwen] uit te geven onder de titel *La città come fondamento per lo studio degli edifici* [De stad als grondslag voor de studie van gebouwen], wat ook de titel van een van de colleges was geweest. Ceccarelli zelf had in 1963-1964, toen hij aan het MIT studeerde en nauw contact had met Kevin Lynch, diens *The Image of the City* in het Italiaans vertaald en uitgebracht bij Marsilio, de kleine uitgeverij die hij twee jaar daarvoor mede had opgericht. Ceccarelli vertelde Rossi over zijn ontdekking van Lynch en stelde zijn vriend voor een boek met dezelfde ambitieuze reikwijdte voor Marsilio te schrijven. Het is de moeite waard hier de

geschiedenis van Marsilio in herinnering te roepen, omdat de uitgeverij een interessant samengaan vertegenwoordigt van stads cultuur en Operaismo. De naam Marsilio verwijst naar een belangrijke veertiende-eeuwse filosoof en jurist uit Padua, die ook een fel criticus was van de wereldlijke macht van de katholieke kerk. De uitgeverij werd in 1961 opgericht door een groepje jonge intellectuelen uit Padua, van wie, naast Ceccarelli, ook Antonio Negri deel uitmaakte. Deze intellectuelen waren in die tijd betrokken bij de katholieke beweging Intesa, een onderdeel van de Federazione Universitaria Cattolici Italiani (FUCI); hetzelfde tijd werden ze beïnvloed door Panziera's kritiek van het neokapitalisme (en Panziera zou Negri uiteindelijk binnenhalen in de groep rond *Quaderni Rossi*). Marsilio richtte zich op de studie van de industriële transformatie van Italië en wilde vernieuwde theoretische kaders verschaffen voor een kritische interpretatie daarvan. Zowel *The Image of the City* van Lynch als *De architectuur van de stad* van Rossi pasten binnen deze redactionele koers. Maar terwijl de uitgave van het boek van Lynch samenviel met het optimisme van de vroege jaren zestig, was Rossi's boek gekleurd door het begin van de economische en politieke crisis die in Italië in 1964-1965 inzette. Het is interessant op te merken dat Ceccarelli ook voorstelde Rossi's boek uit te geven omdat hij dacht dat Rossi met zijn ‘multidisciplinaire’ benadering geen passend thuis zou kunnen vinden onder de meer traditionele en gespecialiseerde uitgeverij. Interview met Paolo Ceccarelli door de auteur, oktober 2007.

their singular nature – for example, monumentality and collective memory, so pervasive throughout *L'architettura della città* – thus should be understood not as an effort to recuperate a traditional view of the city, but instead to establish a new political reading. By proposing a lucid theory that rendered the city immune to the anxiety of capitalist change and innovation, Rossi seemed to be suggesting that there was a possibility of looking at the city as an arena of decisive and singular events whose defined forms could pose a challenge to the urban phenomena and flux surrounding them.

At the same time, it was possible to use this theory to analyze these singular events in terms of their deeper structural consequences, in terms of their profound role in the collective experience of the city. To look at the city as a manifestation of a collective urban memory was to go beyond what was empirically visible and perceive the dialectical conflict between constituent and constituted forces. In this sense, demolitions, reconstructions, and disruptions became events through which the actual history of the city could be traced. According to Rossi, these phenomena were what really constituted urban development. In this context, the aim of an autonomous theory of the city was to assess the real dynamic of discontinuous events, beyond their iconic visibility, beyond the superficial image of the city. Thus Rossi titled his book *L'architettura della città*. Both inspired by and critical of Kevin Lynch's book *The Image of the City*, published six years earlier,²³ Rossi proposed *architecture* instead of *image* as a way to go beyond a thin perceptual-psychological reading of the city. While taking empirical evidence – the individuality of the urban fact – as his point of departure, Rossi insisted that the architectural study of the city should emphasize both the geographic continuities that functioned as structuring elements within the city and the historical discontinuities that characterized the city's evolution. Within such a study, the *locus*, understood as a universal condition of singularity, functioned as the conceptual framework.

Rossi first articulated his conception of the *locus*, which, as we have just suggested, became one of the bases of his rejection of the category of the city-territory and of the uncritical affiliation of the urban structure with the forces of capitalist production, in a text co-written with some colleagues at the school in Venice and presented in 1965 at the nineteenth congress of the Istituto Nazionale Urbanistica (INU).²⁴ It may be read as one of the Venice Group's most important early collective efforts. It was Rossi's insistence on the anti-technocratic categories of place, typology, and urban artifact that would later constitute the

Scuola di Venezia's main methodological axis. Among the specific polemical targets of the group led by Rossi were such *au courant* concepts as the 'open project' and the 'network' as well as the preoccupation among urbanists and architects with informational technologies and cybernetics. Against the uncritical use of these concepts, the Venice group wrote,

'It is difficult, if not impossible, to define the formal and spatial terms of urban transformation within the presumed global vision of planning, because planning often presumes a demiurgic design of the entire territory... From the point of view of the design of the city it is difficult to understand the exact meaning of expressions such as "open project". These expressions are similar to such very fashionable aesthetic categories as "open form", and they are mystifications in view of the fact that any design intervention addresses a problem by means of a form. It is only the possibility of a closed, defined form that permits other forms to emerge.'²⁵

Against the presumed open-ended form of city-territory planning, then, Rossi's group opposed an urban space of finite, juxtaposed parts. The limitation implied by the circumscribed form of the urban artifact was seen as the foundation of the architecture of the city. Within this theoretical position, the architectural project was understood as autonomous vis-à-vis the city, yet not detached from it; on the contrary, the singular intervention had a clearly articulated relationship to the overall social and political context. This mode of thinking was counterposed by Rossi and his colleagues to the so-called organic tradition of planning, represented by the work and theories of figures like Patrick Geddes, Gaston Bardet, Lewis Mumford, and Victor Gruen. Within this tradition, the urban territory was regarded as constituted by the organic growth of flexible organisms evolving in relation to the technological development of the infrastructure. The determinism implied in this model made it a natural representation of bourgeois class values and ideology. What Rossi and his colleagues polemically attacked was the acceptance of such politically ambiguous notions as mobility and network as the fundamental diagram of the city, and at the same time the appropriation of such socially regressive models as the neighbourhood, the village, and the community as idealized and falsified representations of the city. In this sense, the group wrote, 'The present historical condition of the decadence of the bourgeois pattern of settlement, its emergence out of the obscurity of pre-modern civilization with its rural, picturesque imagery into a generic eco-

²³ Rossi's idea to title his book *L'architettura della città*, which summarizes the thrust of his theoretical investigations at the end of the 1950s and especially in the early 1960s, was inspired by Ceccarelli. According to Ceccarelli, Rossi's initial idea was to publish the lectures on typology he had given as Aymonino's assistant in the course 'Caratteri distributivi degli edifici' (Organizational characteristics of buildings), under the title 'La città come fondamento per lo studio degli edifici' (The city as a foundation for the study of buildings), which was also the title of one of the lectures. In 1963-1964 Ceccarelli had translated into Italian Kevin Lynch's book *The Image of the City* while he was studying at MIT and in close contact with Lynch, and he had it printed by Marsilio, the small publishing house he had cofounded two years earlier. Ceccarelli reported his discovery of Lynch to Rossi and proposed to his friend that he write a book for Marsilio with the same ambitious scope. It is worthwhile to recall the story of Marsilio since it represents an interesting convergence of urban culture and Operaism. Marsilio (the name refers to an important fourteenth-century Paduan philosopher and jurist who was a harsh critic of the temporal power of the Catholic Church) was established in 1961 by a small group of young Paduan intellectuals that included, besides Ceccarelli, Antonio Negri. These intellectuals were involved at the time in the Catholic movement *Intesa*, a section of the Federazione Universitaria Cattolici Italiani (FUCI); at the same time they were influenced by Panzieri's critique of neocapitalism (Panzieri would subsequently co-opt Negri into the group around *Quaderni Rossi*). Marsilio's aim was to

address Italy's industrial transformations and provide innovative theoretical frameworks for its critical interpretation. Both Lynch's *Image of the City* and Rossi's *L'architettura della città* fell within this editorial line. But if the publication of Lynch's book coincided with the optimism of the early 1960s, Rossi's book was coloured by the beginning of the economic and political crisis that began in Italy between 1964 and 1965. It is interesting to note that Ceccarelli also proposed to publish the book by Rossi because he felt that Rossi's 'multidisciplinary' approach would not be able to find a proper editorial home among the more traditional and more specialized publishers. Interview with Paolo Ceccarelli by the author, October 2007.

²⁴

Aldo Rossi, Gianugo Polesello, Emile Mattioni and Luciano Semerani, 'Città e territorio negli aspetti funzionali e figurativi della pianificazione continua', in: *Atti del X convegno dell'Istituto Nazionale di Urbanistica*. Trieste (INU) 1965, pp. 286-300.

²⁵

Ibid., p. 290.

locus, die, zoals we zojuist hebben gezien, een van de grondslagen was van zijn verwerping van het begrip territoriumstad en de kritiekloze verbinding van de stadsstructuur met de kapitalistische productiekrachten, voor het eerst in een tekst die hij samen met enkele collega's van de faculteit in Venetië schreef en die hij presenteerde op het negentiende congres van het Istituto Nazionale Urbanistica (INU) in 1965.²⁴ De tekst kan worden beschouwd als een van de eerste belangrijke collectieve stellingnames van de groep van Venetië. Rossi's hameren op de antitechnocratische begrippen plaats, typologie en stedelijk feit zou later de methodologische hoofdas vormen van de Scuola di Venezia. De door Rossi geleide groep richtte haar polemische pijlen onder andere op gangbare begrippen als het 'open ontwerp' en het 'netwerk', evenals op de preoccupatie van architecten en stedenbouwkundigen met informatietechnologie en cybernetica. Tegen het kritiekloze gebruik van deze begrippen schreef de groep van Venetië:

'Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, de formele en ruimtelijke termen van de stedelijke transformatie te definiëren binnen het verondersteld alomvattende perspectief van de planning, omdat planning vaak uitgaat van een demiurgisch ontwerp van het gehele territorium. (...) Vanuit het gezichtspunt van het ontwerp van de stad is de precieze betekenis van uitdrukkingen als "open ontwerp" moeilijk te begrijpen. Het zijn uitdrukkingen die lijken op zulke hoogst modieuze esthetische categorieën als de "open vorm", en ze zijn mystificerend omdat elke ontwerpinterventie een probleem aanpakt door middel van een vorm. Pas als er een gesloten, vastomlijnde vorm bestaat, kunnen andere vormen opkomen.'²⁵

Tegenover de aanname van een oneindige planning van de territoriumstad stelde de groep van Rossi dus een stedelijke ruimte van eindige, naast elkaar geplaatste delen. De begrenzing die de vastomlijnde vorm van het stedelijke feit impliceert, werd gezien als de grondslag van de architectuur van de stad. Binnen deze theoretische positie werd het architectonisch ontwerp opgevat als autonoom ten opzichte van, zij het niet losgemaakt van de stad; integendeel: de specifieke interventie staat in een helder omschreven verhouding tot de overkoepelende maatschappelijke en politieke context. Rossi en zijn collega's stelden deze manier van denken tegenover de zogenoemde organische planningstraditie zoals vertegenwoordigd door het werk en de theorieën van figuren als Patrick Geddes, Gaston Bardet, Lewis Mumford en Victor Gruen. Binnen deze traditie werd het stedelijke territorium beschouwd als het

product van de organische groei van flexibele organismen die zich ontplooiën in relatie tot de technologische ontwikkeling van de infrastructuur. Het determinisme dat dit model impliceerde, maakte het tot een natuurlijke representatie van de waarden en de ideologie van de burgerlijke klasse. Wat Rossi en zijn collega's erin aanvielen was dat zulke politiek dubbelzinnige noties als mobiliteit en netwerk werden aanvaard als het basisschema van de stad, en tegelijkertijd zulke maatschappelijk regressieve modellen als de buurt, het dorp en de gemeenschap werden overgenomen als geïdealiseerde en gefalsificeerde voorstellingen van de stad. In deze geest schreef de groep: 'De huidige historische situatie van het verval van het burgerlijke vestigingspatroon dat, opgekomen uit de duisternis van de voormoderne beschaving, met haar pastorale, pittoreske beeldtaal, overgaat in een algehele economische dynamiek, lijkt de vorm zelf van het stadsontwerp te bepalen, en daarmee de huidige verlamming ervan.'²⁶

Het meest symptomatische bewijs van deze verlamming was de megastructuur, die in deze tijd in brede kring werd omarmd als een nieuwe schaal van stedelijke interventie. Het schoolvoorbeeld hiervan was volgens Rossi en zijn collega's het ontwerp van Kenzo Tange voor de Baai van Tokio. De door Tange en zijn medewerkers in 1960 ontworpen stad, volkomen geïsoleerd in de baai en strikt gebaseerd op de verkeerspatronen van distributie en ontsluiting, was een immens *plug in*-diagram van stedelijke capsules, georganiseerd op grond van functionele en technische relaties. De groep van Venetië zag in deze technologisch geavanceerde benadering van het stadsontwerp de opkomst van een politiek regressief model: 'terwijl het nog altijd uitgaat van het oude thema van het functionalisme, blaast het [de nieuwe] technologie op tot haar stedelijke *raison d'être*; het stelt geen reëel alternatief voor voor de huidige manier van leven in de kapitalistische stad.'²⁷

De technologische vooruitgang van de stedenbouw viel volgens Rossi en zijn collega's dus samen met het politieke verval ervan. In dit opzicht bestond er meer dan een toevallige analogie tussen Rossi's idee van autonomie en de Autonomistische posities van Panzieri en Tronti. Het waren alle tezamen pogingen tot demystificatie van de kapitalistische ontwikkeling door het eigen unieke karakter van zowel de maatschappij als de stad te benadrukken tegenover de continuïteit van de economische ontwikkeling. Deze formuleringen stelden het primaat van de economische determinanten over het politieke handelen ter discussie. Tegenover de tendentieuze abstracties van de economische en kapitalistische planning stelde Rossi, net als Panzieri en Tronti, een werkelijkheid

conomic dynamism, appears to constitute the very form of the urban project and its current paralysis.²⁶

The most symptomatic evidence of this paralysis was the mega-structure, widely embraced at this date as a new scale of urban intervention. In the view of Rossi and his colleagues the exemplary case was Kenzo Tang's project for Tokyo Bay. Based strictly on traffic patterns of distribution and access and completely isolated in Tokyo Bay, the city designed by Tange and his collaborators in 1960 was an immense plug-in diagram of urban capsules structured by functional and technical relationships. In this technologically advanced mode of designing the city, the Venice Group saw the emergence of a politically regressive model: 'it still uses the old theme of functionalism while exaggerating [the new] technologies as its urban *raison d'être*; it does not propose any real alternative to the current way of living in the capitalist city'.²⁷

For Rossi and his colleagues, therefore, the city's technological advancement coincided with its political decadence. In this sense, there was more than an incidental analogy between Rossi's idea of autonomy and the Autonomist positions of Panzieri and Tronti. All were attempts to demystify capitalist development by opposing to the continuity of economic development the separateness of both society and the city. These formulations challenged the primacy of economic determinants over political action. To the tendentious abstractions of economic programming and capitalist planning, Rossi, like Panzieri and Tronti, counterposed a reality based on the tension between antagonists. For the Operaists, this conflict played out in the political and institutional forms that the working class evolved out of its own experience; for Rossi and his colleagues, it played out in the form of the individuality of the urban artifact, the singularity of the *locus*, and the idea of the city of separate parts.

Fully exemplary of Rossi's position was the manifesto-project that he presented together with Luca Meda and Gianugo Polesello at the competition for the new *centro direzionale* (administrative center) of Turin in 1962. The competition was a characteristic effort by Italian industrial cities like Turin and Milan to modernize by taking into account the increasing importance of the white-collar and service sector. The competition was held at the same time as the protest of Piazza Statuto [in which Fiat workers attacked a trade union's office because it had entered into an agreement with the bosses against their will], and it thus took place amid a social and political transformation of the city's work force. It was the intention of the organizers that the *centro direzionale*

become the symbol of a new condition of work completely emancipated from the traditional places of production. Moreover, the competition, which saw massive participation by the most representative architecture offices in Italy, was interpreted by many as a paradigmatic test case for the themes of the new urban dimension and the city-territory. The challenge for many participants seems to have been to find an adequate architectural language to express phenomena that went well beyond architecture, including developments in planning, communications, information exchange, and the use of new technologies, taken together as signifying a radical renewal of the relationship between labor and the city. It is therefore not surprising that many of the entries – including the one submitted by the studio AUA, led by Tafuri and Piccinato – translated the theme of the new urban dimension, with all its cultural and technological values, into mega-structural, organicist, and open-work forms.

Against this scenario, Rossi, Meda, and Polesello presented the austere and closed forms of a monumental square building with an internal court. It dialectically counterposed itself as an alter ego to Alessandro Antonelli's Mole, the colossal synagogue in the center of Turin built in the second half of the nineteenth century. Although both structures presented themselves as monumental exceptions within the city, the square form of the Mole Antonelliana and the court building of Rossi, Meda, and Polesello were actually nothing but extrusions of the chessboard grid that constitutes the Roman plan of Turin. But while Antonelli's Mole relates directly to this grid, the Rossi project, located (by the competition) on a site on the periphery of the city, was an analogous reconstruction – in other words, the grid reinterpreted as a typological theme. It was thus not the rehabilitation of a norm, but an analogical use of the norm as a form of exception. Contrary to the other projects presented in the competition, virtually all inspired by the technological novelties of Turin's modernizing infrastructure, it staged a critical and dialectical confrontation with the existing city. Refusing to be an infrastructural scheme, it projected instead a precisely defined *locus*, which, by virtue of its form and location, sharply contrasted and conflicted with the other parts of the city. The city's development was thus represented not as a totalizing image but as a clear form that both constituted and limited the advancing urban development. It was for this reason that the project was immediately rejected by the jury as 'reactionary architecture' and labeled 'a Stalinist court for mass execution'.²⁸ Its hard-core character, which proposed to offer a civic reference within the city that exposed the new geography of

26
Ibid., p. 292.

27
Ibid.

28
Gianugo Polesello, 'Ab initio, indagatio initiorum: Ricordi e confessioni', in: Pisana Posocco, Gemma Radicchio and Gundula Rakowitz (eds.), *Care architetture*. Turin (Umberto Allemandi) 2002, p. 16.

gebaseerd op de spanning tussen antagonistische krachten. Voor de Operaïsten speelde dit conflict in de politieke en institutionele vormen die de arbeidersklasse uit haar eigen ervaringen had ontwikkeld; voor Rossi en zijn collega's speelde het in de vorm van de individualiteit van het stedelijke feit, de onherleidbaarheid van de *locus* en de idee van de stad.

Exemplarisch voor Rossi's positie was het als manifest bedoelde ontwerp dat hij in 1962 samen met Luca Meda en Gianugo Polesello presenteerde voor de prijsvraag voor het nieuwe *centro direzionale* [bestuurscentrum] van Turijn. De prijsvraag was typerend voor Italiaanse industriesteden als Turijn en Milaan, die wilden moderniseren door meer aandacht te schenken aan het toenemende belang van de kantoor- en dienstensector. De prijsvraag viel in de tijd bovendien samen met het protest op de Piazza Statuto [waarbij arbeiders van Fiat het kantoor van een vakbond aanvielen omdat deze tegen hun wil een overeenkomst had beklonken met de bazen] en werd georganiseerd toen de maatschappelijke en politieke transformatie van de werkende bevolking in de stad in volle gang was. De organisatoren van de prijsvraag wilden van het *centro direzionale* het symbool maken van een nieuw arbeidsregime, geheel geëmancipeerd van de traditionele productiecentra. Bovendien werd de prijsvraag, waaraan door de meest prominente Italiaanse architectenbureaus massaal werd deelgenomen, door velen gezien als een paradigmatische testcase voor de thema's van de nieuwe stedelijke dimensie en de territoriumstad. Voor veel deelnemers lijkt het de uitdaging te zijn geweest een passend architectonisch idioom te vinden om verschijnse-len uit te drukken die de architectuur verre te boven gingen, zoals de ontwikkeling in de planning, de communicatie, het informatieverkeer en de toepassing van nieuwe technologieën, die tezamen leken te duiden op een radicale omwenteling in de relatie tussen de arbeid en de stad. Het wekt dan ook geen verbazing dat veel inzendingen (waaronder die van het bureau AUA, geleid door Tafuri en Piccinato) het thema van de nieuwe dimensie van de stad, met al haar culturele en technologische connotaties, vertaalden in het idioom van de megastructuur, de organicistische architectuur of het 'open kunstwerk' [opera aperta].

Tegenover dit scenario presenteerden Rossi, Meda en Polesello de strenge en gesloten vormen van een monumentaal vierkant gebouw met een binnenhof. Het poneerde zichzelf dialectisch als een alter ego ten opzichte van de Mole van Alesandro Antonelli, de kolossale synagoge in het centrum van Turijn, gebouwd in de tweede helft van de negentiende eeuw. Hoewel beide bouw-

werken zich als monumentale uitzonderingen binnen de stad presenteerden, waren zowel de vierkante vorm van de Mole Antonelliana als het gebouw met de binnenhof van Rossi, Meda en Polesello in feite niet anders dan extrusies uit het schaaqbordpatroon dat de Romeinse plattegrond van Turijn vormt. Maar terwijl Antonelli's Mole direct verband houdt met dit patroon, vormde het ontwerp van Rossi, omdat voor de prijsvraag een locatie aan de rand van de stad was aangewezen, er een analoge reconstructie van; het patroon werd, met andere woorden, geherinterpreteerd als een typologisch thema. Het was dus geen rehabilitatie van de norm, maar een analoge toepassing van de norm als een vorm van uitzondering. In tegenstelling tot de andere ontwerpen die voor de prijsvraag waren ingezonden, en die zich vrijwel alle hadden laten inspireren door de modernisering van de Turijnse infrastructuur en de daaraan gepaard gaande technologische vernieuwingen, ging Rossi's ontwerp een kritische en dialectische confrontatie met de bestaande stad aan. Rossi weigerde een gebouw als infrastructureel element te ontwerpen, maar ontwierp daarentegen een nauwkeurig afgebakende *locus*, die krachtens zijn vorm en locatie scherp contrasteerde en botste met de andere delen van de stad. De ontwikkeling van de stad werd door het gebouw dus niet weergegeven als een totaliserend beeld, maar als een heldere vorm die de voortgaande ontwikkeling van de stad zowel tot stand bracht als begrensd. Dit was de reden waarom het ontwerp door de jury direct werd verworpen als 'reactionaire architectuur' en afgedaan als 'stalinistisch gerechtsgebouw voor massa-executies'.²⁸ Het harde karakter van het gebouw, dat binnen de stad een publiek teken wilde zijn dat de nieuwe geografie van Turijns arbeidskracht toonde, werd veroordeeld door degenen die de belangen van de heersende klasse vertegenwoordigden. Zij gaven er de voorkeur aan hun macht te verbergen achter de retoriek van een *centro direzionale*, dat de aura moest krijgen van een efficiënte, futuristische hof van Eden van de arbeid.

Toch was Rossi's ontwerp met zijn streng stedelijke karakter niet bedoeld als een architectuur van verzet, maar als een van de macht, die echter door deze positie in te nemen ruimte openliet voor haar tegenhangers in de stad. Het ontwerp was dus een indirecte en impliciete uitdrukking van zijn opvatting dat de stad bestaat uit met elkaar botsende delen. Architectuur kon in Rossi's ogen niet anders dan een uitdrukking van de macht van de heersende klasse zijn; aan de andere kant kan de heersende klasse bij het nemen van beslissingen over de stad niet anders doen dan zich opstellen tegenover de krachten die haar bestrijden. Rossi's ontwerp was bedoeld

Turin's labor force, was condemned by those who represented the dominant class interests. They preferred to conceal their power behind the rhetoric of a *centro direzionale* that purported to be an efficient, futuristic Eden of labor.

For Rossi, on the other hand, the project's austere civic character was not so much intended as an architecture of resistance as one of power, which nonetheless, by adopting this position, left open space for its counterparts in the city. The idea of the city of conflicting parts was thus indirectly but implicitly expressed in the project. Architecture for Rossi could not fail to be an expression of the power of the dominant class, but in making decisions for the city, the dominant class could not do other than position itself with respect to the forces antagonistic to it. Rossi's project proposed to be a new civic monument, one that by virtue of its strong critical presence immediately referred to its adversary. Yet while the dominant class sought to evade political responsibility for its role within the development of the capitalist city, Rossi sought to reveal this role, making explicit that all buildings in the city were inevitably representations of power: 'There are no buildings of opposition', Rossi wrote, 'because the architecture that is going to be realized is always an expression of the dominant class.'²⁹ Consequently, it was necessary for the project to exhibit through its own formal devices an argument with respect to power. Only on the basis of such a clear formal proposal was political choice possible, that is, for the community 'to decide collectively in favor of one kind of city and to reject another one'.³⁰

This was the framework within which originated the austere and simple formal language that was to characterize the rationalist project of Rossi in the years ahead. Instead of using novel styles and images that could be consumed along with the new technologies, Rossi opted for a rigid grammar of forms. These forms did not aspire to anything else but themselves. They thus shifted attention to the *locus* as a symbolic and geographic singularity, a state of exception within the city, posing a challenge to the open-ended space of the capitalist city-territory. Analogous to Tronti's autonomy of the political, which was an inquiry directed not at the autonomy of one part of society with respect to another but at the autonomy of power itself, Rossi's autonomy of architecture was above all about the establishment of urban concepts that posited the supremacy of politics over the city's accelerating economic development.

²⁹
Rossi, *The Architecture of the City* (note 18), p. 116 (my italics).

³⁰
Ibid.

als een nieuw stedelijk monument, een dat juist door zijn krachtige kritische aanwezigheid direct verwees naar de tegenstanders van de heersende klasse. Dus terwijl de heersende klasse de politieke verantwoordelijkheid voor haar rol in de kapitalistische stadsontwikkeling uit de weg wilde gaan, wilde Rossi die rol aan het licht brengen, en zichtbaar maken dat alle gebouwen in de stad onvermijdelijk representaties van de macht waren: 'Er zijn geen oppositionele gebouwen', schreef Rossi, 'want de architectuur *die wordt gerealiseerd*, is altijd een uitdrukking van de heersende klasse.'⁹ Daarom moest het ontwerp door middel van zijn eigen formele middelen een stellingname ten opzichte van de macht tonen. Alleen op basis van een dergelijk helder formeel voorstel was een politieke keuze mogelijk, dat wil zeggen, dat de gemeenschap 'als collectief kiest voor één soort stad en een andere verwerpt'.³⁰

Binnen dit kader ontsproot de strenge en eenvoudige vormtaal die kenmerkend zou blijven voor Rossi's rationalistische project in de jaren die volgden. In plaats van nieuwe stijlen en beelden toe te passen, die samen met de nieuwe technologieën zouden kunnen worden geconsumeerd, koos Rossi voor een rigoureuze grammatica van de vormen. Deze vormen hoefden niets anders te zijn dan zichzelf. Daardoor verlegden ze de aandacht naar de *locus* als een symbolische en geografische onherleidbaarheid, een uitzonderingstoestand in de stad en een uitdaging aan de onbegrensde ruimte van de kapitalistische territoriumstad. Rossi's autonomie van de architectuur draaide, analoog aan Tronti's autonomie van het politieke, die een onderzoek inhield niet gericht op de autonomie van een deel van de maatschappij ten opzichte van een ander, maar op de autonomie van de macht zelf, bovenal om het vormen van stedenbouwkundige begrippen die de heerschappij van de politiek poneerden over de zich versnellende economische ontwikkeling van de stad.

Rossi, *De architectuur van de stad*, p. 129. Vertaling aldaar: 'In zekere zin bestaan er geen politiek "oppositionele" gebouwen omdat alles wat er wordt gebouwd, altijd wordt bepaald door de heersende klasse.'

Ibidem.

Getekende kritiek

Emre Altürk

Inleiding

Dit essay gaat over architectonische representatie.¹ Ik ga vooral in op een bijzondere kritische functie die representatie krijgt in een specifieke context, die van de relatie tussen architectuur en de stad. Hiertoe inventariseer ik eerst de verschillende functies van representatie in de architectuur en signaleer ik de belangrijkste veranderingen die daarin de afgelopen decennia zijn opgetreden, en die zich voornamelijk hebben afgespeeld langs twee assen: de digitalisering van de media en de toenemende omvang en diversiteit van het beeldmateriaal. Alleen op het laatste aspect ga ik hier in. De overvloed aan architectuurbeelden vanaf de jaren vijftig houdt intrinsiek verband met de toegenomen aandacht van de architectuur voor de bestaande stad, de massacultuur en alledaagse activiteiten, waarin een steeds prominere rol was weggelegd voor beelden in een groeiend aantal media. De overvloed aan beelden in de cultuur als geheel en de wens van de architectuur daar aansluiting bij te vinden, moesten er wel toe leiden dat ook in de architectuur beelden gangbaarder en diverser werden. Maar, belangrijker nog, de toegenomen aandacht van de architectuur voor de bestaande stad droeg er ook toe bij dat representatie – van oudsher het raakvlak tussen architectuur en de gebouwde omgeving – zich op meer systematische wijze alert en kritisch op de stad begon te richten. Volgens mijn hypothese heeft dit geleid tot een structurele verandering in het architectuurdiscours: architectonische representatie dient niet langer uitsluitend om het creatieve ontwerpproces te ondersteunen en informatie mee te delen ten behoeve van de constructie van het gebouw, ze werkt ook direct en kritisch in op het discours zelf. Door actief te worden op een terrein dat van oudsher aan de tekst was voorbehouden, ondersteunt het tekenen reflexief en kritisch onderzoek in de architectuur.

¹
Dit artikel is een bewerkte en ingekorte versie van Emre Altürk, 'Architectural Representation as a Medium of Critical Agencies', *Journal of Architecture*, 3 (2008), nr. 2, pp. 133-152.

Drawing Criticism

Emre Altürk

Introduction

This paper engages with architectural representation.¹ I especially focus on a particular critical agency that representation acquires in a specific context, that of architecture-city relationship. To do this, I first register the agencies of representation in architecture and acknowledge the major transformations that representation has undergone in recent decades, mainly along two axes: digitization of its media and the increasing quantity and multiplicity of its imagery. Here I solely dwell on the latter. The profusion of architectural imagery after 1950s is intrinsically related to architecture's elevated attention to the existing city, mass culture, and everyday practices which were gradually incorporating more images in an increasing number of media. Obviously, abundance of images in culture at large and architecture's motivation to connect to it gave way to a parallel increase in currency and multiplicity of architectural imagery. But, more significantly the elevation of architectural attention to the existing city also stimulated representation – architecture's historical interface with the built environment – to operate on the city more systematically in observant and critical fashions. This, I hypothesize, brought about a structural transformation in the architectural discourse whereby architectural representation, beyond facilitating the creative design process and communicating information for the construction of the building, begins to engage directly and critically with the discourse itself. Operating on a surface that is historically occupied by text, drawing thus facilitates reflexive and critical inquiries in architecture.

¹
This paper is an edited and abridged version of Emre Altürk, 'Architectural Representation as a Medium of Critical Agencies', *Journal of Architecture*, 3 (2008), No. 2, pp. 133-152.

Architectuur en haar representaties

In de relatie tussen architectuur en representatie kunnen twee hoofdtypen worden onderscheiden: enerzijds is er de symbolische relatie tussen een gebouw en dat waaraan het refereert: hetzij aan iets binnen de architectuur zelf (bijvoorbeeld historische precedenten, het ontwerpproces), hetzij aan iets buiten de architectuur (bijvoorbeeld de politieke agenda, economisch belang), hetzij aan iets ertussenin (bijvoorbeeld het programma).² De andere relatie is die tussen het gebouw en 'zijn' representatie in uiteenlopende media, zoals beelden en maquettes. De scheidslijn tussen en binnen deze categorieën is niet altijd even helder te trekken, bijvoorbeeld wanneer de beelden een doel op zich worden. Toch kan deze categorisering zinvol zijn om termen te verduidelijken als we het over architectonische representatie hebben. In dit essay houd ik me bezig met de tweede categorie, die bestaat uit een breed scala aan beelden, zoals werktekeningen, grafieken, schetsen, kaarten, logo's, tabellen, montages, *storyboards*, foto's, video's en films.³ Het grootste probleem bij het onderzoek van deze relatie is het gebrek aan kritische afstand. De productie en waarneming van architectuur zijn sterk afhankelijk van dit soort representaties – of ze nu aan het gebouw voorafgaan of erop volgen.

De representaties die aan het ontwerp en de productie van een gebouw voorafgaan, vormen het historische, geïnstitutionaliseerde medium van de architectuurpraktijk en behoren tot het legitieme werkterrein van de architect: het ontwerpproces. Het gebouw mag dan de historische bestaansgrond zijn van de architectuurpraktijk, representaties van het gebouw spelen er een veel grotere rol in dan het gebouw zelf. In dit licht bezien is het zelfs plausibel te stellen dat 'architecten geen gebouwen maken, maar tekeningen van gebouwen'.⁴ Natuurlijk heeft al lang geleden, in de renaissance, een splitsing plaatsgevonden tussen de architectonische ontwerpproductie en de concrete realisering van een gebouw. Deze splitsing was zowel gevolg als oorzaak van een reorganisatie van de maatschappelijke productie van gebouwen, maar werd vooral in de hand gewerkt door de institutionalisering van de tekening als het medium waarmee de architect zijn object benadert (indirect, van een afstand en met een tijdsinterval) en zijn ideeën op anderen overdraagt opdat het gebouw concreet kan worden verwezenlijkt. In onze tijd is deze splitsing zo ver geïnstitutionaliseerd dat architectonische ideeën niet alleen binnen het ontwerpproces moeten worden ontwikkeld, maar er ook toe beperkt moeten blijven.⁵

Studies over representatie in de architectuur zijn meestal niet in de eerste plaats gericht op afbeeldingen van een gebouw na zijn voltooiing. Toch hebben die een immens effect op de manier waarop architectuur wordt gepresenteerd en ontvangen. Architecten mogen zich dan primair met ruimte bezighouden, communiceren doen ze in ieder geval vanaf de renaissance hoofdzakelijk door beelden, door platte representaties dus. In onze tijd is de relatie tussen een gebouw en de beelden ervan een zeer speciale geworden. De circulatie van de beelden (foto's, tekeningen) door tijdschriften, boeken en het internet is tegenwoordig de belangrijkste manier waarop informatie over gebouwen wordt verspreid, en dat geldt zeker voor de prominente gebouwen die het discours bepalen. Over het algemeen leren we niet door feitelijke fysieke ervaring maar door beelden zo'n gebouw kennen, en zelfs de feitelijke ervaring wordt meestal beïnvloed door kennis die we er al door beelden van hebben.⁶ In elk geval is het beeld voortdurend en direct beschikbaar, wat niet geldt voor het gebouw zelf, dat ergens anders staat, ver weg, en misschien niet toegankelijk is.

We hebben het hier natuurlijk slechts over een deel van de overvloed aan beelden in het algemeen. We worden omringd door tv's, computerschermen, drukwerk, billboards – met andere woorden, we worden gebombardeerd door een platte versie van de wereld. Evans stelt het zo: 'platte versies van belichaamde gebeurtenissen' zijn zo overvloedig aanwezig dat ze al lang geen enkele nieuwsgierigheid meer opwekken: we zijn geneigd ze te aanvaarden als onderdeel van de zich steeds verder uitbreidende technologie van de informatieoverdracht.⁷ Gevolg is dat we het beeld van iets zonder nadenken gelijkstellen aan het ding zelf. Met andere woorden, we laten ons weinig gelegen liggen aan de ruimte tussen het woord en het begrip, tussen het beeld en het ding zelf, die Foucault aan de hand van Magritte problematiseerde.⁸ Bovendien is het in het tijdperk van de digitale reproductie⁹ en na Baudrillard¹⁰ toch al niet meer vanzelfsprekend om het object boven de representaties ervan te stellen: de aura en het gezag van het object zijn al meer dan een eeuw aan het verbleken.

Kortom, zowel de manieren waarop gebouwen worden geproduceerd als de wijzen waarop informatie over gebouwen wordt verspreid zijn sterk afhankelijk van representatie. Het zijn echter de tekeningen en maquettes die aan het gebouw voorafgaan en het produceren, die historisch en specifiek de architectonische representatie vormen. Architectonische representatie is zo het interval tussen de abstracte gedachte en het materiële gebouw. De onmisbaarheid ervan voor de architectuur zoals we die heden ten dage ken-

2

Bijvoorbeeld: Richard Meiers gebouwen putten uit het vormenvocabulaire van het historische architectonische modernisme; Peter Eisenmans reeks woningontwerpen wordt vaak gepresenteerd als representatie van hun eigen ontwerpproces; elk gebouw dat enig niveau van politieke propaganda nastreeft, verwijst binnen een specifieke context naar die politieke agenda (Albert Speers Duitse paviljoen voor de Wereldtentoonstelling van 1937 in Parijs is daar een overduidelijk voorbeeld van); winkelcentra worden meestal gezien als symbool van consumptie en van het economische systeem waar ze een product van zijn; van veel projecten wordt beweerd dat ze zo sterk het product zijn van hun programma dat ze het weerspiegelen, zoals in het historisch functionalisme het geval is.

3

Ik gebruik 'beeld' voor het gemak als overkoepelende term, omdat ik deze verschillende typen van representatie hier toch niet tot in detail beschrijf. De meeste van deze representaties kan men zonder meer aanduiden als beelden, maar niet allemaal. Het is bijvoorbeeld onzuiver om 'werktekeningen' als beelden aan te duiden, want ze zijn niet analoog aan hun object (zoals de term 'beeld' wel suggereert). Het zijn eerder sterk gecodeerde notaties.

4

R. Evans, 'Architectural Projection', in: E. Blau en E. Kaufman (red.), *Architecture and its Image. Four Centuries of Architectural Representation. Works from the Collection of the Canadian Centre for Architecture*. Montreal (Canadian Centre for Architecture) 1989, p. 21. Alberto Pérez-Gómez gaat nog een stap verder en stelt: 'al sinds het begin van de westerse architectuur in klassiek Griekenland "maakt" de architect geen gebouwen; hij of zij maakt de intermediaire artefacten

die belangrijke gebouwen mogelijk maken'; A. Pérez-Gómez en L. Pelletier, *Architectural Representation and the Perspective Hinge*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1997, p. 7 (citat en cursieven overgenomen uit de oorspronkelijke tekst).

5

Timothy McDonald en Alice Chun schrijven: 'De gedachte dat ideeën worden gevormd door tekenen, spreken, lezen of modelleren is heel gangbaar, maar in de traditionele praktijk bestaat er een scheidslijn tussen ontwerp en gebouw. Het ontwerp wordt beschouwd als de geëigende plaats waar de ideeën van de architect zich vormen, ontwikkelen, worden gedocumenteerd en bezegeld. Zo is bouwen de geëigende plaats geworden voor bouwers – en voor advocaten, afhankelijk van de mate waarin de ideeën van architecten in beweging blijven. Gevolg is dat de vorming van ideeën door het bouwen zelf in de architectuurpraktijk niet alleen wordt ontmoedigd, maar ook absoluut onverantwoordelijk wordt gevonden.' Zie 'Translation and Materiality. The Space of Invention Between Designing and Building', *Journal of Architectural Education*, 55 (2002), nr. 3, p. 183.

6

Om een alledaags voorbeeld te geven: we kunnen het door Frank Gehry ontworpen Guggenheim Museum in Bilbao bijna niet ondergaan zonder een bepaalde verwachting die is gewekt door de beelden en het filmmateriaal die we hebben gezien voordat we het gebouw in werkelijkheid zagen. Dit geldt evenzeer voor veel steden, zoals New York, Parijs, Londen, Tokio en dergelijke.

7

Evans, 'Architectural Projection' (noot 4), p. 19.

Architecture and its representations

It is possible to distinguish between two major types of relationship between architecture and representation. One involves the symbolic relationship between a building and a reference: be that reference internal to architecture (e.g. historical precedents, design process), external (e.g. political agenda, economic interest), or intermediate (e.g. program).² The other is the relationship between the building and 'its' representations in diverse media, such as images and models. The demarcation line between and within these categories may blur at times, for instance when the images become ends in themselves. However, the categorization is still useful to clarify terms when talking about architectural representation.

In this paper I engage with the latter category, which consists of a great variety of images such as working drawings, diagrams, sketches, maps, logos, charts, montages, storyboards, photographs, videos and films.³ The major difficulty in taking on an investigation of this relationship is the lack of critical distance. The production and the perception of architecture rely heavily on such representations – whether they precede the building or succeed it.

The representations preceding and producing a building form the historical, institutionalized medium of architectural practice and they correspond to architecture's legitimate field of action: the design process. The building may be the historical *raison d'être* of architectural practice, but this involves representations of the building far more than it involves the building itself. As such, it is even plausible to argue that 'architects do not make buildings, but drawings of buildings'.⁴ Of course, the materialization of the building started to diverge from the architectural design activity long ago, in the Renaissance. This divergence was both caused by and the cause of a reorganization of the social production of buildings. Yet it was enabled by the very institutionalization of drawing as the medium through which architects operate on their object (indirectly, from a distance and with a time lag) and transfer their ideas to others for the materialization of the building. Today, this is institutionalized to the extent that architectural ideas not only have to be developed, but also confined within the design process.⁵

The representations after a building is built, are usually not the primary concern of studies on representation in architecture. Yet they have an immense effect on both architectural representation and the reception of architecture. Architects may be primarily engaging with space, but starting at least in the Renaissance they have been com-

municating mainly through images – through flat representations. Today the relationship between a building and its images has become quite peculiar. The circulation of the images (photographs, drawings) through periodicals, books and the internet has come to be the major way by which the information on buildings is disseminated – especially for those prominent buildings which shape the discourse. Most of the time, it is through the images of such a building that one gets acquainted with it, rather than through actual physical experience. Moreover, even the actual experience is usually conditioned by prior knowledge acquired through images.⁶ In any case, the image is constantly and easily available as opposed to the actual building that stands elsewhere, remote and perhaps inaccessible.

This, of course, is just a part of the profusion of images in general. We are surrounded by TVs, computer screens, printed material, billboards – we are thus bombarded with a flat version of the world. As Evans argues, 'flat versions of embodied events' are profuse to such an extent that they have long ceased to be a matter of even mild curiosity: we tend to think of them as a part of the ever-expanding technology of information transfer.⁷ In consequence, we have come to take the image of something as the thing itself without a second thought. In other words, we are today quite easy-going about the space between the word and the concept, between the image and the thing itself that Foucault problematized through Magritte.⁸ Moreover, in the age of digital reproduction,⁹ and after Baudrillard,¹⁰ the priority of the object against its representations is not to be taken for granted anyway: the aura and the authority of the object have been withering for at least a century now.

In short, both the ways in which buildings are produced and the ways in which the information on buildings is disseminated heavily depend on representation. However, the things that historically and specifically constitute architectural representation are the drawings and models preceding and producing the building. Architectural representation thus forms the interval between the abstract thought and the material building. Its indispensability for architecture as we know it today, stems from this particular position and from its facilitation of communication. This facilitation occurs on two levels: first, it facilitates a creative ideation and the materialization of ideas in the design process, and, secondly, it enables material production of the building by operating between the involved parties. It is not only difficult but also irrelevant to try prioritizing one of these levels over the other. It is true that the capacity of drawing to transfer the information necessary for the

² For example: Richard Meier's buildings draw from the formal vocabulary of historical architectural modernism; Peter Eisenman's series of house projects are often presented as representations of their own design processes; any building that aims at some level of political propaganda refers to that political agenda within a specific context (Albert Speer's German Pavilion for the 1937 Paris World's Fair would be a very clear example); the shopping-mall type is usually reviewed as the symbol of consumption and the economic system that induces it; many projects are claimed to be generated by their program to the extent that they reflect it, as in the case of historical functionalism.

³ For convenience's sake, I use 'image' as an overarching term since here I do not articulate these various types of representation in detail. Although it is perfectly justified to refer to most of these representations as images, some resist this notion. For instance, it is not completely justifiable to refer to 'working drawings' as images since they are not analogous to their object (as the term 'image' suggests). They are, rather, highly codified notations.

⁴ R. Evans, 'Architectural Projection', in: E. Blau and E. Kaufman (ed.), *Architecture and its Image. Four Centuries of Architectural Representation*. Works from the Collection of the Canadian Centre for Architecture, Montreal (Canadian Centre for Architecture) 1989, p. 21. Alberto Pérez-Gómez goes one step further by arguing that 'since the inception of Western architecture in classical Greece, the architect has not "made" buildings; rather he or she has made the mediating artifacts that make significant buildings possible'; A. Pérez-Gómez

and L. Pelletier, *Architectural Representation and the Perspective Hinge*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1997, p. 7 (quotations and italics are original).

⁵ Timothy McDonald and Alice Chun write: 'The notion that ideas are formed through drawing, speaking, reading or modeling are common enough, yet in conventional practice one finds a line of demarcation between design and building. Design is understood as the rightful place for architects' ideas to be formed, developed, documented and sealed. Consequently, building has become the rightful place of builders – and lawsuits, depending on the degree to which architects' ideas remain in flux. As a result, the forming of ideas through building is not only discouraged in architectural practice, but also considered categorically irresponsible.' See 'Translation and Materiality. The Space of Invention Between Designing and Building', *Journal of Architectural Education*, 55 (2002), No. 3, p. 183.

⁶ To give a commonplace example, one's experience of Frank Gehry's Guggenheim Museum in Bilbao is almost never without some expectation caused by the images and footages one has seen before her/his encounter with the building. This is also true for many cities, such as New York, Paris, London, Tokyo and the like.

⁷ Evans, 'Architectural Projection' (note 4), p. 19.

⁸ See M. Foucault, *This is not a Pipe*. Transl. & ed. J. Harkness, Berkeley (University of California Press) 1983; first published in French, *Ceci n'est pas une pipe*, 1973 (preliminary manuscript published in *Les Cahiers du Chemin*, 1968).

nen, vloeit voort uit deze specifieke positie en uit het feit dat ze communicatie mogelijk maakt. Dit gebeurt op twee niveaus: representatie ondersteunt ten eerste creatieve ideeënvorming en de materialisering van ideeën in het ontwerpproces, en ten tweede de concrete realisering van het gebouw, door als intermediair te fungeren tussen de betrokken partijen. Het is niet alleen moeilijk maar ook zinloos zich af te vragen welk van deze twee niveaus het belangrijkste is. Natuurlijk geven tekeningen de noodzakelijke informatie voor de realisering van een gebouw en dankt de hedendaagse architect daaraan zijn maatschappelijke positie: die van ontwerper en niet per se die van bouwer. Anderzijds had het beroep nooit de status van kunst kunnen bereiken die zich tot onze huidige opvatting van architectuur heeft ontwikkeld als tekeningen niet de creatieve intellectuele benoeming van gebouwen mogelijk hadden gemaakt die wij 'ontwerp' zijn gaan noemen.¹¹

Bovendien zijn noch de architectonische representatie, noch hun instrumenten uniform. De voorgestelde categorisering helpt onderscheid te maken tussen de verschillende relaties die architectuur en representatie kunnen aangaan. Maar ook wat ik zojuist als architectonische representatie heb omschreven kent een grote diversiteit, en het hoeven niet per se altijd dezelfde tekeningen te zijn die bovengenoemde functies vervullen. Architecten hebben een breed scala van gereedschappen en technieken uitgevonden en in gebruik genomen om hun ideeën te ontwikkelen en over te dragen. In de loop van de tijd veranderen deze gereedschappen en technieken natuurlijk ook en laten zowel op de gebouwen als in het discours hun sporen na. Vrijwel iedereen is het erover eens dat zich gedurende de afgelopen vijftig jaar enorme veranderingen hebben voltrokken in de architectonische representatie. Naar mijn mening hebben deze veranderingen zich langs twee hoofdassen voorgedaan: digitalisering en diversificatie van de representatiemachinerie. Ik houd me hier uitsluitend met de tweede bezig.

De diversiteit van de architectonische representatie

Een van de assen die de laatste decennia verandering teweegbrengen in de architectonische representatie, kan nader worden toegelicht aan de hand van het begrip diversiteit. De veelheid van beelden die in deze tijd worden aangewend om vat te krijgen op architectonische ideeën en ze over te brengen, is gewoonweg ongekend. De alomtegenwoordigheid van architectonische beelden strekt zich uit van billboards in Las Vegas (Venturi, Scott Brown en Izenour) tot Japanse por-

nografie (Koolhaas) en Hollywoodacteurs (Somol en Whiting).¹² Op het eerste gezicht lijkt dit twee redenen te hebben die op een ingewikkelde manier verband met elkaar houden, namelijk de heersende cultuur en haar relatie met de architectuur.

De eerste reden heeft alles te maken met het feit dat de heersende (althans 'westerse') cultuur overwegend visueel is geworden. Dat het gebruik van beelden in de laatste decennia steeds gangbaarder is geworden heeft termen opgeleverd als 'visuele cultuur' en uitspraken als 'we leven in een visueel tijdperk' plausibel gemaakt.¹³ De algemene verbreiding van de televisie in de jaren vijftig, de verbreiding van kopieerapparaten, offsetdruk en lithografische druktechnieken in de jaren zestig, van personal computers in de jaren tachtig en van het internet eind jaren negentig en de laatste jaren van draadloze mobiele apparaten waarmee beelden kunnen worden opgenomen, overgeseind en opgezocht, dit alles heeft de verspreidingsmogelijkheden van beelden steeds groter gemaakt. Hoe dan ook spelen beelden, verspreid via de tv, via drukwerk en het internet, een heel grote rol bij het bepalen welk gedrag acceptabel is en de voorkeur verdient. Net als samenlevingen organiseren individuen zich rond de zelfbeelden van hun voorkeur, en het zelfbeeld van elk individu, dat een maatschappelijke afgeleide is, is sterk afhankelijk van de cultuur als geheel en de heersende ideologie die daaraan ten grondslag ligt.¹⁴ Ik ben me ervan bewust dat het riskant is het woord 'beeld' in deze bredere betekenis te gebruiken; hier betekent het namelijk niet alleen een visuele representatie, maar ook een verzameling gedragingen. Maar het gaat mij nu juist om het samengaan van deze twee: het versmallen van die verzameling gedragingen tot een oppervlak, een beeld. Beelden in engere zin spelen een cruciale rol bij de vorming en verspreiding van zelfbeelden. Natuurlijk valt dit onderwerp buiten het bereik van dit essay en is het er niet het hoofdthema van. Laat me volstaan met te zeggen dat het geheel aan beelden, dat een grotere omvang heeft dan ooit tevoren, een belangrijk ideologisch slagveld is gaan vormen en dat beelden in zowat alle cultuurele processen een cruciale rol spelen.

De tweede reden, die met dit verschijnsel verband houdt, heeft betrekking op het feit dat architectuur als culturele onderneming onvermijdelijk wordt beïnvloed door de cultuur als geheel. Architectuur verwijst naar andere culturele systemen om haar betekenis te vernieuwen,¹⁵ of, zo zouden we kunnen stellen, om in contact te treden met de *Zeitgeist*. Om vormen en ideeën te genereren doet de architectuur vaak een beroep op elementen van buiten de discipline. Zo hanteerde Alberti de metaforische relatie tussen mens, huis

8

Zie M. Foucault, *Ceci n'est pas une pipe*, 1973 (voorlopige versie gepubliceerd in *Les Cahiers du Chemin*, 1968).

9

Walter Benjamin stelde dat het oorspronkelijke kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid gedoemd is zijn gezag te verliezen. Zie Walter Benjamin, *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid*. Nederl. vert. Henk Hoeks, Amsterdam (Boom) 2008; oorspronkelijke Duitse uitgave: *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, 1936.

10

Zie Jean Baudrillard, *Simulacres et simulation*, 1981.

11

Zie voor de verschillende functies van de architectuurtekening met name E. Robbins, *Why Architects Draw*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1994.

12

Zie R. Venturi, D.S. Brown en S. Izenour, *Learning from Las Vegas*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1977; R. Koolhaas, 'Learning Japanese' en 'Strategy of the Void', in: R. Koolhaas en B. Mau, *S, M, L, XL*. New York (The Monacelli Press) 1995, pp. 88-125 en 602-603; R. Somol en S. Whiting, 'Notes around the Doppler Effect and other Moods of Modernism', *Perspecta*, 33 (2002), pp. 72-77.

13

E.H. Gombrich, 'The Visual Image. Its Place in Communication', in zijn *The Image and the Eye*. Oxford (Phaidon) 1982, p. 137.

14

M. Cormack, *Ideology*. Ann Arbor (University of Michigan Press) 1992, pp. 12-13.

15

Zie over de relatie architectuur-cultuur vooral: Diana I. Agrest, 'Design versus Non-Design', in: *Architecture from Without. Theoretical Framings for a Critical*

Practice. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1991, pp. 30-65; oorspronkelijk gepubliceerd in *Oppositions*, 6 (1976).

materialization of the building is what enables the constitution of today's architect's social position: as the designer and not necessarily the builder. On the other hand, without drawing's capacity to facilitate the creative intellectual designation of buildings that we came to call 'design', the profession could not have achieved the status of art which evolved into our contemporary conception of architecture.¹¹

Moreover, neither architectural representation nor its tools are uniform. The suggested categorization helps to distinguish between various relationships of architecture and representation. Yet even what I just singled out as architectural representation is very diverse and it is not necessarily the same drawings that fulfill the various functions mentioned above. Architects have invented and adopted a variety of tools and techniques to develop and communicate their ideas. These tools and techniques obviously also change throughout time, leaving traces on both the buildings and the discourse. It is hardly considered controversial that the last half century has been one of the periods of intense alteration in architectural representation. I would argue that these alterations unfolded along two major axes: digitization and the increasing multiplicity of representational machinery. Here I solely dwell on the latter.

Multiplicity of the architectural representation

One of the axes causing change in architectural representation during recent decades can be understood with the help of the notion of multiplicity. The manifold contemporary imagery utilized to understand and convey architectural ideas is simply unprecedented. The ever-inclusiveness of architectural imagery today ranges from Las Vegas billboards (Venturi, Scott Brown and Izenour) to Japanese pornography (Koolhaas), and to Hollywood actors (Somol and Whiting).¹² At first glance, this seems to have two intricately interrelated reasons, namely, prevailing culture and architecture's relationship to it.

The first has everything to do with the fact that prevailing (at least, 'Western') culture has become dominantly visual. The increased currency of images in the recent decades has led to coining of terms like 'visual culture' and has rendered propositions such as 'ours is a visual age' plausible.¹³ Popularization of television in the 1950s, dissemination of photocopiers, offset and lithographic printing techniques in the 1960s, of personal computers in the 1980s, of the internet in the late 1990s, of wireless mobile gadgets capable of capturing, transferring, and browsing

images in recent years, all have enabled ever easier dissemination possibilities for images. At any rate, images, dispersed through TV, through printed material and by the internet, play an immense role in determining the range of accepted and preferred behaviors. Like societies, individuals organize themselves around preferred self-images, and each person's self-image, being socially derived, is heavily dependent on the culture at large and the governing ideology that organizes it.¹⁴ I am well aware that it is risky to use the word 'image' in this broader sense; for here it means not just a visual representation but also a bundle of behaviours. Yet, my point is precisely the convergence of the two; the thinning of the bundle of behaviors to a surface, an image. Images in the narrower sense play a crucial role in the forming and propagating of the preferred self-images. Of course, this subject is well beyond the scope of this paper, and it is not the main focus. Yet, let it suffice to state that today the collective imagery, expanded more than ever, is a major field of ideological struggle, and that images play a crucial role in virtually all cultural processes.

Interrelated with this phenomenon, the second reason concerns the fact that architecture as a cultural enterprise is necessarily affected by the culture at large. Architecture relates to other cultural systems for the regeneration of its sense;¹⁵ or, one may argue, to connect to the *Zeitgeist*. Architecture has often deployed references to extra-architectural bodies to generate forms and ideas. For instance, the metaphoric relationship between man, house and city, recurrent in various texts in the Renaissance, was utilized by Alberti to locate all three on the same surface of understanding that is regulated by concinnity (*concininitas*), which, in turn, was to be achieved by the rules of beauty operating throughout all analogous scales.¹⁶ In other instances, this metaphoric system was further operationalized by the transposition of the bodily proportions to the building in order to achieve beauty by referring to man, supposedly the materialization of the divine will. Obviously this metaphor was not specific to architecture, but it was embedded in Renaissance epistemology which mainly operated through analogies.

One may also think of modernist metaphors, such as Le Corbusier's account of the house as a machine for living in. This locates habitation on the same surface of understanding with industrial production, with technology, and thus with the factory; a surface that is regulated by reason and efficiency, which finds its most explicit and articulated account in another and quite distinct modernist, Ludwig Hilberseimer.¹⁷ Hilberseimer saw the room as the elementary unit of the continuous Fordist production line that in turn fabricates habi-

9

Walter Benjamin argued that in the age of its technological reproducibility the original artwork is destined to lose its authority. See W. Benjamin, 'The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction', in: H. Arendt (ed.), *Illuminations. Essays and Reflections*. New York (Schocken) 1969, pp. 217-252; first published in German, *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit*, 1936.

10

See Jean Baudrillard, *Simulacra and Simulation*. Transl. S.F. Glaser, Ann Arbor (University of Michigan Press) 1994; first published in French, *Simulacres et simulation*, 1981.

11

On the various agencies of architectural drawing especially see E. Robbins, *Why Architects Draw*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1994.

12

See R. Venturi, D.S. Brown and S. Izenour, *Learning from Las Vegas*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1977; R. Koolhaas, 'Learning Japanese' and 'Strategy of the Void', in: R. Koolhaas and B. Mau, *S, M, L, XL*. New York (The Monacelli Press) 1995, pp. 88-125 and 602-603; R. Somol and S. Whiting, 'Notes around the Doppler Effect and other Moods of Modernism', *Perspecta*, 33 (2002), pp. 72-77.

13

E.H. Gombrich, 'The Visual Image: Its Place in Communication', in his: *The Image and the Eye*. Oxford (Phaidon) 1982, p. 137.

14

M. Cormack, *Ideology*. Ann Arbor (University of Michigan Press) 1992, pp. 12-13.

15

On architecture's relation to culture, see especially: Diana I. Agrest, 'Design versus Non-Design', in: *Architecture from Without. Theoretical Framings for a Critical Practice*. Cambridge, Mass. (MIT Press)

1991, pp. 30-65; first published in *Oppositions*, 6 (1976).

16

In this construction beauty was a 'reasoned harmony of all the parts within a body, so that nothing may be added, taken away, or altered, but for worse'. See L.B. Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*. Transl. J. Rykwert, N. Leach, and R. Tavernor. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1988, p. 156; first appeared in Latin, *De re aedificatoria*, 1485 [manuscript c. 1452].

17

See especially L. Hilberseimer, *Grossstadtarchitektur*. Stuttgart (Julius Hoffmann) 1927.

en stad, die in verschillende teksten in de renaissance vaak terugkeert, om ze alle drie op hetzelfde begripsniveau te situeren dat wordt gereguleerd door harmonie (*concinnitas*), die op haar beurt werd bereikt door de regels van de schoonheid die op alle analoge schalen werkzaam waren.¹⁶ In andere voorbeelden werd dit metaforische systeem verder geoperationaliseerd door de lichaamsproporties te transponeren naar het gebouw, met het doel schoonheid te creëren door de mens, die werd geacht de materialisatie van de goddelijke wil te zijn, als referentie te nemen. Deze metafoer werd uiteraard niet alleen toegepast op de architectuur, maar lag verankerd in de kennisleer van de renaissance, die voornamelijk aan de hand van analogieën werkte.

We zouden ook kunnen denken aan modernistische metaforen, zoals bij Le Corbusier, die het huis voorstelt als een machine om in te wonen. Hiermee wordt bewoning op hetzelfde begripsniveau geplaatst als industriële productie, als technologie, en daarmee als de fabriek, een niveau dat wordt gereguleerd door verstand en doelmatigheid en dat het meest expliciet en uitgesproken tot uitdrukking komt bij een andere pregnante modernist, Ludwig Hilberseimer.¹⁷ Hilberseimer zag het vertrek als de elementaire eenheid van de continue fordistische productielijn, die op zijn beurt woningen, woningblokken en uiteindelijk de stad produceert. Natuurlijk was het paradigma van de fabriek (metoniem van industrialisatie, modernisering, rationalisatie en dergelijke) behalve op het terrein van de architectuur ook belangrijk in andere culturele systemen en voor de reorganisatie van de maatschappij in het algemeen. Een recent voorbeeld van het gebruik van een exogeen begrip in de architectuur is de belangstelling vanuit de architectuur voor het begrip 'rizzoom', zoals ontwikkeld door Deleuze en Guattari.¹⁹ Dit begrip is gehanteerd als model om inzicht te krijgen in cultuurverschijnselen die uiteen kunnen lopen van supranationale ondernemingen tot Al Qaida. In het huidige architectuurdiscours is het een populair denk- en vormmodel.

De architectuur is zelf een culturele onderneming en maakt van oudsher gebruik van beelden. De recente diversiteit van architectuurbeelden is dan ook onverbrekelijk verbonden met de overvloed van beelden in de cultuur als geheel. Daarnaast heeft de toegenomen aandacht vanuit de architectuur voor de bestaande stad en haar cultuur vanaf de jaren vijftig de omzetting van beelden naar de architectuur verder gestimuleerd. Het benadrukken van alleen de relatie architectuur-cultuur levert echter geen volledig bevredigend beeld op, want de cultuur is uiteraard altijd complexer en visueel pluriformer geweest dan een willekeurige afzonderlijke culturele onderneming.

De toegenomen diversiteit van architectonische beelden moet dus althans tot op zekere hoogte ook te maken hebben met de wijzen waarop architectuur zich verhoudt tot buiten-architectonisch materiaal.

Vanwege het specifieke en praktijkgerichte karakter van de architectuur zijn haar ontlenen meestal reductieve vertalingen: hoe complex en veelvormig de buiten-architectonische referent ook is, hij zal moeten worden gereduceerd en uitgekristalliseerd tot een architectonische vorm. En dat is precies wat de grenzen van de architectuur in stand houdt.²⁰ De laatste vijftig jaar is een reeds bestaande plek in de architectuur, die ik het 'buiten-bouwkundige reservoir' noem, echter spectaculair in omvang toegenomen. Het is binnen dit reservoir dat bovengenoemde billboards of pornografische beelden op de een of andere manier een bestaan kunnen vinden als architectonische elementen. Deze elementen zijn op een dubbelzinnige manier inspirerend bij het ontwerpen en waarnemen van gebouwen. Ze laten zich niet volledig inlijven, maar houden zich in de architectuur op als een surplus aan architectonisch materiaal. In haar pogingen zich te verbinden met de actuele werkelijkheid in plaats van die te willen vervangen, heeft de architectuur vanaf het modernisme zich echter begeven in een proces dat te vergelijken is met de schilderkunst van dada, waar het gaat om het directer incorporeren van elementen van buiten de discipline, dat wil zeggen, zonder de conventionele reductieve vertaling waarbij de specificiteit van het werk en de discipline in stand blijven. Het buiten-bouwkundige medium voor geleende beelden in de architectuur is natuurlijk de representatie.

Hiermee is echter nog maar één deel van het buiten-bouwkundige reservoir verklaard. Naast de buiten-architectonische beelden die in dit reservoir rondrijven, zijn er in de architectuur ook activiteiten ontwikkeld die niet direct praktijkgericht zijn of bestemd voor het bouwen, en die daardoor binnen het domein van de representatie blijven, als beelden. Daarmee doel ik niet op de zogenaamde 'visionaire' architectuur en ook niet op ontwerpen die gewoon niet zijn gerealiseerd. Ik heb het hier over architectonische activiteiten waarbij beelden worden gecreëerd of geleend met het doel het architectuurdiscours te bekritisieren en zo mogelijk te veranderen. Architectonische representatie vergemakkelijkt niet alleen het ontwerpproces en brengt informatie over voor de constructie van een gebouw, ze wordt ook ingezet met het oog op het architectuurdiscours zelf: om architectonische ideeën te ontwikkelen die tot efficiënter bouwen leiden, om architectonische stromingen te bekritisieren, en in andere gevallen om de architectonische paradigma's te articuleren

16

In deze constructie was schoonheid een 'beredeneerde harmonie van alle delen in een lichaam, zodat elke toevoeging, wegname of verandering een verslechtering is'. Zie L.B. Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*. Engelse vert. J. Rykwert, N. Leach en R. Tavernor, Cambridge, Mass. (MIT Press) 1988, p. 156; oorspronkelijke Latijnse uitgave: *De re aedificatoria*, 1485 [manuscript ca. 1452].

17

Zie vooral L. Hilberseimer, *Grossstadtarchitektur*. Stuttgart (Verlag Julius Hoffmann) 1927.

18

Zie M. Tafuri, "'Radical' Architecture and the City", in: Manfredo Tafuri, *Architecture and Utopia. Design and Capitalist Development*. Engelse vert. B.L. La Penta, Cambridge, Mass. (MIT Press) 1976, pp. 104-124; oorspronkelijke Italiaanse uitgave: *Progetto e utopia*, 1973; Nederl. vert.: *Ontwerp en utopie. Architectuur en ontwikkeling van het kapitalisme*. Nijmegen (SUN) 1978.

19

G. Deleuze en F. Guattari, *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis (University of Minnesota Press) 1987; oorspronkelijke Franse uitgave: *Mille Plateaux*. Parijs (Minuit) 1980.

20

Agrest, 'Design versus Non-Design' (noot 15).

tations, blocks, and ultimately the city.¹⁸ Of course, beyond the field of architecture, the paradigm of the factory (metonymic to industrialization, modernization, rationalization and the like) was important in other cultural systems and for the reorganization of society in general. A recent example of deployment of extra-architectural concept in architecture would be the architectural interest in the 'rhizome' as conceptualized by Deleuze and Guattari.¹⁹ The concept has been used as a model for understanding diverse cultural phenomena ranging from supra-national corporations to *Al Qaeda*. In recent architectural discourse it is arguably a popular model for thinking as well as for form.

Being a cultural enterprise itself and historically utilizing images, the recent multiplicity of architectural imagery is inextricably related to the profusion of images in culture at large. Moreover, the elevation of architectural attention to the existing city and its culture after the 1950s stimulated the transposition of images into architecture even more. However, solely stressing the architecture-culture relationship would not provide a completely satisfying account. Culture has obviously always been more complex and visually manifold than any single cultural enterprise. Thus, the increased multiplicity of architectural imagery should also have to do, at least to some extent, with the ways in which architecture relates to extra-architectural material.

Conventionally, due to its specificity and operational nature, architecture's borrowing processes are reductive translations: whatever the complexity and multiplicity of the extra-architectural referent, it has to be reduced and crystallized into architectural form. This is precisely what maintains the limits of architecture.²⁰ However, in the last fifty years, an already existing site in architecture, which I call the extra-building reservoir, has dramatically expanded. It is within this reservoir that the afore-mentioned billboards or pornographic images can exist somehow as architectural elements. These elements are ambiguously inspirational in the design and perception of buildings. They resist being totally incorporated and reside in architecture as excess architectural material. Arguably, in its efforts to connect to the actuality instead of aiming at its replacement, architecture after modernism engaged in a process similar to Dadaist painting in incorporating extra-disciplinary elements also rather directly: that is, without the conventional reductive translation that maintains the specificity of the work and the discipline. Obviously, the extra-building medium for borrowed imagery in architecture is representation.

However, all this only accounts for one part

of the extra-building reservoir. Besides the extra-architectural imagery that floats in this reservoir, activities have developed within architecture that are not directly operational in or intended for building and therefore remain within the field of representation, as images. What I am referring to here is neither so-called visionary architecture nor designs that simply were not built. I am rather referring to architectural activities that create or borrow imagery with the intention of criticizing and potentially transforming architectural discourse. Beyond facilitating the design process and beyond communicating information for the construction of a building, architectural representation is also used to engage with architectural discourse itself: to develop architectural ideas short-cutting the building, to criticize architectural tendencies, to articulate the architectural paradigms within which design takes place in other instances. Architectural representation thus acquires an additional agency as a critical tool.

Architectural representation as a critical tool

In a way, architectural representation has always been a critical tool. It is within the design process and through representation that architects develop initial ideas and improve schemes. This is a process of constant criticism, testing and change of the scheme. However, utilization of the architectural representation as a tool for criticizing, testing and potentially changing the architectural discourse itself seems to be a rather recent phenomenon.²¹ Since the 1960s one can observe that representation also operates on a surface that is historically occupied by the text. Representation facilitates critical inquiries of the conditions of architectural practices and articulations of the architectural paradigms; operations which can only be understood as theoretical practices.

Initially, it seems bold to argue that the theoretical representational practices and utilization of imagery that is not directly instrumental in the design are due to architecture's changing relationship with the city. On the other hand, tracing such practices back to their first contexts shows that the architecture-city relationship, indeed, has a lot to do with them. There is a significant leap in the multiplicity of architectural imagery in the 1960s; and this mostly happened through Anglo-American and European endeavors aiming to relocate the city in the architectural discourse. As initial examples, one can instance some of the Smithsons' projects, starting with their entry to CIAM 9; Venturi *et al.*'s study of the Las Vegas urban strip; *Archigram* magazine; *Utopie* magazine; Hollein's montages propagating *absolute Architektur* and

18

See M. Tafuri, "'Radical' Architecture and the City", in: *Architecture and Utopia. Design and Capitalist Development*. Transl. B.L. La Penta, Cambridge, Mass. (MIT Press) 1976, pp. 104-124; first published in Italian, *Progetto e utopia*, 1973.

19

G. Deleuze and F. Guattari, *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Transl. Brian Massumi, Minneapolis (University of Minnesota Press) 1987; first published in French, *Mille plateaux*, 1980.

20

Agrest, 'Design versus Non-Design' (note 15).

21

This doesn't necessarily mean that such architectural practices do not have any precedents. One may see Piranesi's work in this perspective, especially with the discourse developed around his engravings in the last decades.

waarbinnen het ontwerp plaatsvindt. Zo kan de architectonische representatie ook als kritisch instrument fungeren.

Architectonische representatie als kritisch instrument

In zekere zin is de architectonische representatie altijd al een kritisch instrument geweest. Binnen het ontwerpproces en door middel van representatie ontwikkelen architecten hun eerste ideeën en verbeteren ze hun plannen. Dit houdt een voortdurend bekritisseren, toetsen en veranderen van het ontwerp in. De inzet van de architectonische representatie als een instrument om het architectuurdiscours zelf te bekritisseren, te toetsen en zo mogelijk te veranderen lijkt echter een tamelijk recent verschijnsel.²¹ Sinds de jaren zestig is de representatie, zo blijkt, ook werkzaam op een niveau dat van oudsher aan de tekst was voorbehouden. Dankzij de representatie kan kritisch worden onderzocht hoe het is gesteld met de architectonische praktijk en kunnen architectonische paradigma's worden gearticuleerd, bewerkingen die alleen als theoretische praktijken kunnen worden begrepen.

Op het eerste gezicht lijkt het boud te beweren dat de theoretische representatiepraktijken en het gebruik van beelden die niet direct dienstbaar zijn aan het ontwerp, voortvloeien uit de veranderende relatie tussen architectuur en stad. Als we het spoor van die praktijken terug volgen naar hun eerste context, blijkt de relatie architectuur–stad er echter wel degelijk veel mee te maken te hebben. De jaren zestig laten een spectaculaire toename zien in de diversiteit van architectonische beelden, die voornamelijk toe te schrijven is aan inspanningen in de Engels-Amerikaanse wereld en Europa om de stad een nieuwe plaats te geven in het architectuurdiscours. Als vroege voorbeelden daarvan zouden we bepaalde ontwerpen van de Smithsons kunnen aanwijzen, te beginnen met hun inzending voor CIAM 9; de studie van Venturi en anderen over de Strip van Las Vegas; het tijdschrift *Archigram*; het tijdschrift *Utopie*; de montages van Hans Hollein, waarmee hij *absolute Architektur* en de *totale Stadt* propageerde; diverse ontwerpen van de zogeheten *Architettura Radicale* (vooral die van Superstudio, Archizoom, Gruppo Strum en UFO); en vroege projecten van OMA zoals *Exodus* en *The City of the Captive Globe*.²²

Weliswaar heeft elk van deze projecten zijn eigen specifieke en afwijkende discours, maar ze hebben gemeen dat ze allemaal aanwijsbaar streven naar heroverweging van de modernistische standaardcriteria aan de hand waarvan naar de stad wordt gekeken en erin wordt ingegrepen. Deze projecten probeerden in uiteenlopende mate

greep te krijgen op de contiguität van de bestaande stad, om haar met behulp van een uitgebreid scala van representatiemiddelen te documenteren, te ontwikkelen en er ideeën over te verspreiden. Er werden verschillende strategieën toegepast, meestal gebaseerd op de verwerking van het alledaagse, van beelden uit de massamedia of van alledaagse symboliek in de architectonische representatie, teneinde de architectuur daadwerkelijk te verbinden met de bestaande stad. Sommigen probeerden met behulp van fotomontages de bij het bouwproces betrokken partijen op efficiëntere methoden te wijzen en deden aan de hand van representatie uitspraken over architectuur en stedenbouw. Anderen gingen in op architectonische en stedenbouwkundige condities en tendensen en leverden er met behulp van tekeningen kritiek op.

Op dit punt aangekomen kan het verhelderend zijn op een van deze praktijken dieper in te gaan. In 1969 publiceerde Superstudio²³ *Il Monumento Continuo* [Het continue monument] in *Domus* onder de titel 'Superstudio. Discorsi per immagini', dat werd vertaald als 'spreken door beelden' (afb. 1, 2).²⁴ Een meer letterlijke vertaling maakt het project zelfs nog duidelijker: 'discours door beelden'. De korte tekst begint met de stelling dat de architectuur een 'kosmische orde kan verwezenlijken op aarde, orde aan kan brengen in de dingen, en bovenal kan bevestigen dat de mensheid rationeel kan handelen'. Vervolgens poneert Superstudio haar 'bescheiden utopie', één enkele architectonische handeling, die orde schept in de wereld door haar door middel van het imperialisme van de technologie en de cultuur uniform te maken. In deze en latere verschijningen van *Il Monumento* zijn we getuige van het aardse architectonische gebaar dat in ongewijzigde vorm de hele wereld omspant: steden, platteland en natuur.

Het idee van één enkel gebouw 'dat als een breedtegraad de aarde omspant', moest wel serieus, maar niet letterlijk worden genomen, zelfs niet in het tijdperk van de megastructuren. Een gedetailleerde studie van het project valt buiten het bereik van dit artikel, maar laat ik volstaan met te zeggen dat *Il Monumento* een kritiek is op de modernistische visioenen van de stad en op de naoorlogse fetisjen technologie en monumentaliteit. Het gaat in op de specifieke architectuurdiscoursen met gebruikmaking van retorische middelen als ironie. De ironie in het project spruit voort uit de verkleining van de kritische afstand. Superstudio levert kritiek door binnen te dringen in het systeem van datgene wat wordt bekritiseerd, de patronen ervan na te bootsen, voort te borduren op de premisse ervan en het tot *in extremis* door te voeren, en het op die manier buiten-

21

Dit hoeft niet noodzakelijk te betekenen dat dit soort architectuurpraktijk helemaal geen precedent heeft. Men zou Piranesi's werk in dit perspectief kunnen zien, vooral gegeven het discours dat zich de laatste decennia rond zijn gravures heeft ontwikkeld.

22

Zie voor verschillende ontwerpen van Alison and Peter Smithson (vooral hun inzending voor CIAM 9 in Aix-en-Provence [1953] en het Golden Lane-project [1952]): A. Smithson (red.), *Team 10 Primer*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1968, en A. en P. Smithson, *The Charged Void. Architecture*. New York (The Monacelli Press) 2001; zie ook A. en P. Smithson, 'But Today We Collect Ads', *Ark*, 18 (1956), pp. 48-50; Venturi, Brown en Izenour, *Learning from Las Vegas* (noot 12); zie ook *Casabella* 359-360 (1971); *Archigram*, 1-9 (1961-1974); zie ook P. Cook (red.), *Archigram*. New York (Princeton Architectural Press) 1999; *Utopie*, 1-2/3 (1967-1969); zie ook M. Dessauce, *The Inflatable Moment. Pneumatics and protest in '68*. New York (Princeton Architectural Press) 1999; H. Hollein, 'Alles ist Architektur', *Bau*, 1/2 (1968), p. 2; zie voor diverse artikelen en fotomontages van Hans Hollein (vooral Überbauung Wien, 1960, Flugzeugträger in der Landschaft, 1964, Transformation 'Erzwaggon', 1963): www.hollein.com; zie voor een bespreking van de *Architettura Radicale* en een bibliografie en afbeeldingen: P. Navone en Bruno Orlandoni, *Architettura 'Radicale'*. Segrate-Milano (Documenti di Casabella) 1974; voor R. Koolhaas, E. Zenghelis, met M. Vriesendorp en Z. Zenghelis, 'Exodus or the Voluntary Prisoners of Architecture', 1972, afstudeerproject aan de AA School of Architecture in Londen en inzending voor de door *Casabella* uitgegeven prijsvraag 'The

City as a Meaningful Environment', zie *Casabella* 378 (1973), pp. 42-45, en Koolhaas en Mau, *S, M, L, XL* (noot 12), pp. 2-21; voor R. Koolhaas, met M. Vriesendorp en Z. Zenghelis, 'The City of the Captive Globe', 1972, Project for Manhattan, zie: R. Koolhaas, *Delirious New York. A Retroactive Manifesto for Manhattan*. New York (The Monacelli Press) 1994, pp. 294-296; oorspr. 1978).

23

Superstudio was een groep architecten uit Florence, op 4 november 1966 opgericht door Adolfo Natalini en Cristiano Toraldo di Francia. Ook Gian Piero Frassinelli, Roberto Magris, Alessandro Magris en Alessandro Poli maakten van 1970 tot 1972 deel uit van de groep. Superstudio was het actiefst in de jaren 1968-1973 en werd in 1986 ontbonden.

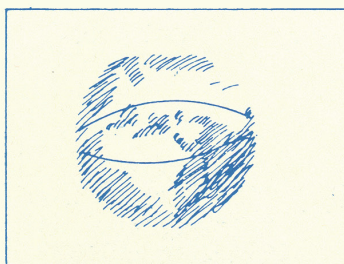
24

Superstudio, 'Superstudio: Discorsi per Immagini', *Domus* 481 (1969), pp. 44-45. *Il Monumento* was eerder dat jaar, in de herfst, voor het eerst te zien op de Trigon Biennale in Graz en werd opgenomen in de catalogus van de biennale, *Trigon 69*. Later werd het project op *storyboard*-formaat ontwikkeld: Superstudio, 'Deserti Naturali e Artificiali', *Casabella* 358 (1971), pp. 18-22.

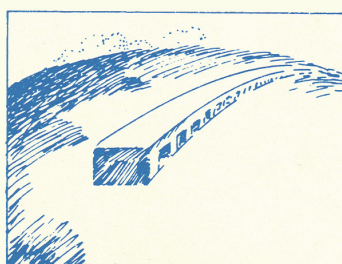
57. Di fronte al destino di progressivo impoverimento della terra e alla prospettiva ormai vicina dello «standing-room only»...

Envisaging the progressive impoverishment of the earth and the now nearby prospect of «standing-room only»...

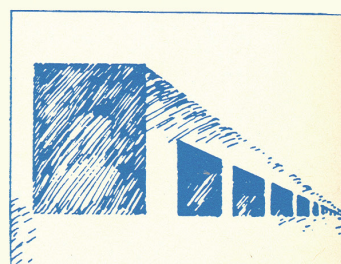

58. possiamo immaginare un'architettura unica con cui occupare le zone di abitabilità ottimale lasciando libere le altre.

we can imagine a single architectural construction with which to occupy the optimal living zones, leaving the others free.

59. Il modello architettonico di urbanizzazione totale è un'estrapolazione logica di una «storia orientata», da Stonehenge al V.A.B. al monumento continuo. The architectural model of total urbanization is the logical extrapolation of «oriented history», from Stonehenge to the VAB to the continuous

60. Un'architettura unica capace di dar forma alla terra: (misurandola: come i paralleli e i meridiani), un'architettura riconoscibile. monument. A single form of architecture, capable of shaping the earth (measuring it, like longitude and latitude), a recognizable architecture.

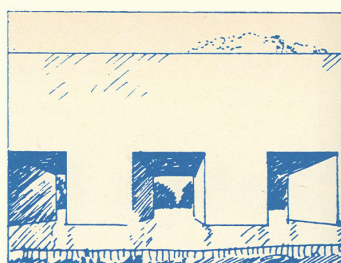
61. il monumento continuo è il polo estremo di una serie di operazioni progettuali incentrate sull'idea del «disegno unico», un... The continuous monument is the extreme pole of a series of projecting operations centered round the idea of the «single design»....

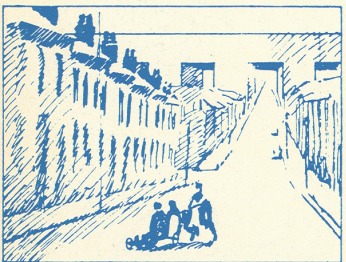
62. disegno che si trasporta da un'area all'altra, rimanendo immutato: un'immagine impassibile e inalterabile la cui statica... a design which can be transferred from one area to another, remaining unchanged: an impassible, unalterable image, whose static...

63. perfezione muove il mondo attraverso l'amore che fa nascere per sé. Attraverso una serie di operazioni mentali si può prender... perfection moves the world through the love of itself that it creates. Through a series of mental operations, one comes into...

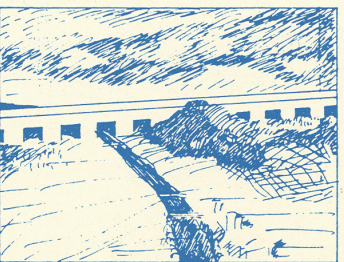

64. possesso della realtà e raggiungere la serenità: così l'architettura è comprensione del mondo e autoconoscenza. possession of reality and reaches serenity: thus architecture is understanding of the world and knowledge of oneself.

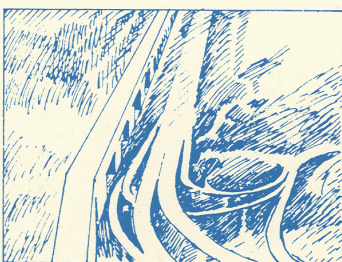

73. LE CITTA'. Coketown rivisitata: qual'è la utopia?

CITIES. Coketown revisited. Where is Utopia?

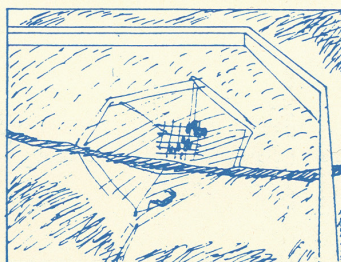

74. Graz con una struttura che collega le zone verdi passando sullo Schlossberg e sul Mur lasciando inalterata la città vecchia. Graz with a structure linking the green zones passing over the Schlossberg and the Mur leaving the old city untouched.

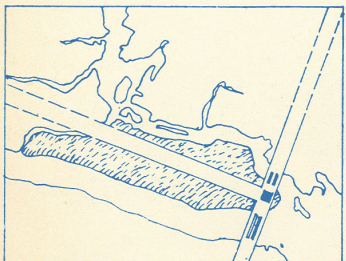

75. L'autostrada è il parametro dimensionale, il primo monumento continuo.

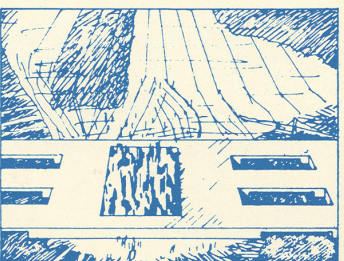
The autostrada (motorway) is the yardstick of the dimension: the first continuous monument.

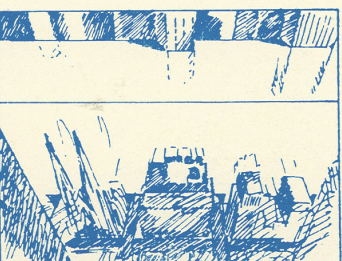
76. Firenze antica congelata e perfetta tra erba e fiori come tavola pitagorica per i nuovi pensieri col monumento ai piedi delle colline. Old Florence, frozen and perfect amidst the grass and flowers, to serve as Pythagoras' table for the new way of thinking with the monument at the foot of the hills.

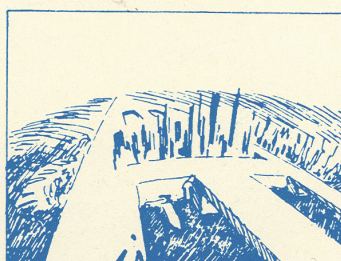
77. New York, per esempio. Una superstruttura scavalca l'Hudson e la punta della penisola congiungendo Brooklyn e Jersey. E una seconda... New York, for example. A superstructure passes over the Hudson and the point of the peninsula joining Brooklyn and Jersey. And a second...

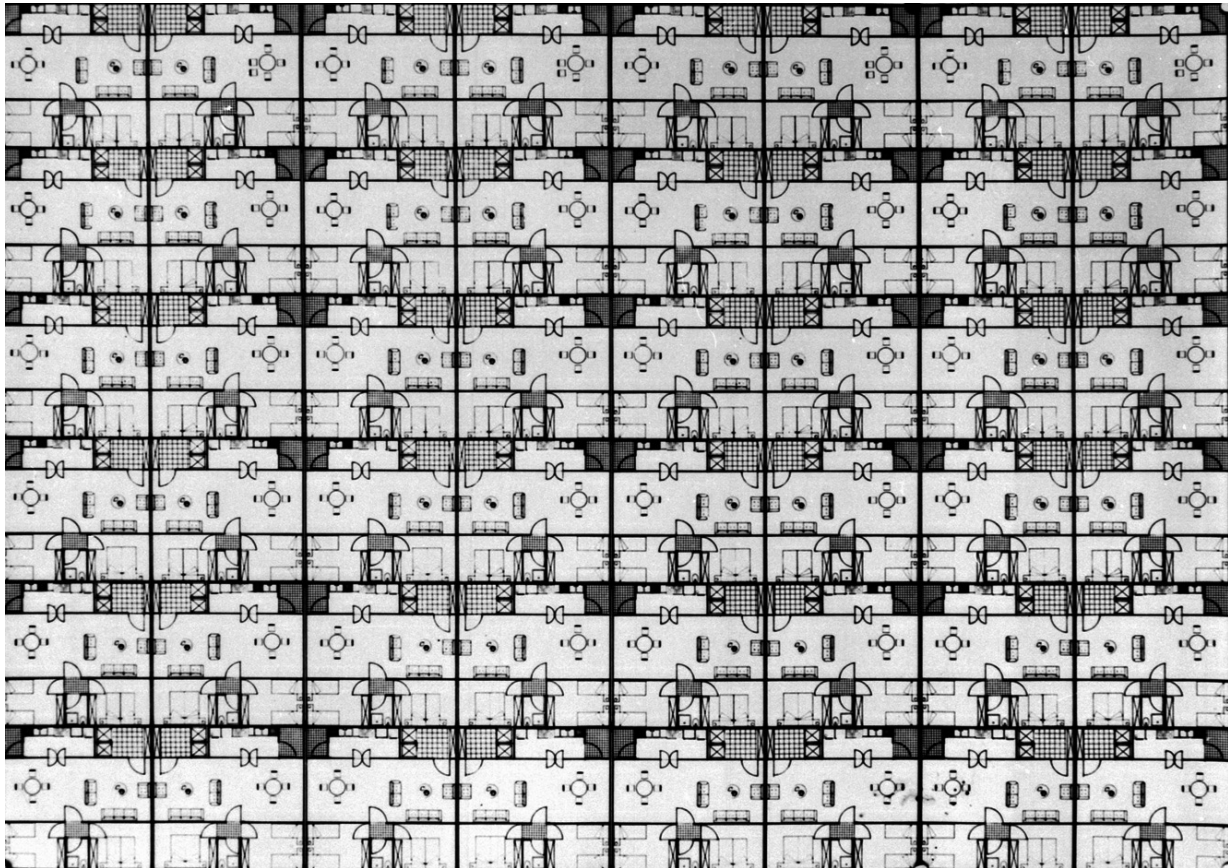
78. struttura ortogonale per l'espansione. Tutto il resto è Central Park. Basta per raccogliere tutto il volume costruito. perpendicular structure for expansion. All the rest is Central Park. This is sufficient to hold the entire built-up volume.

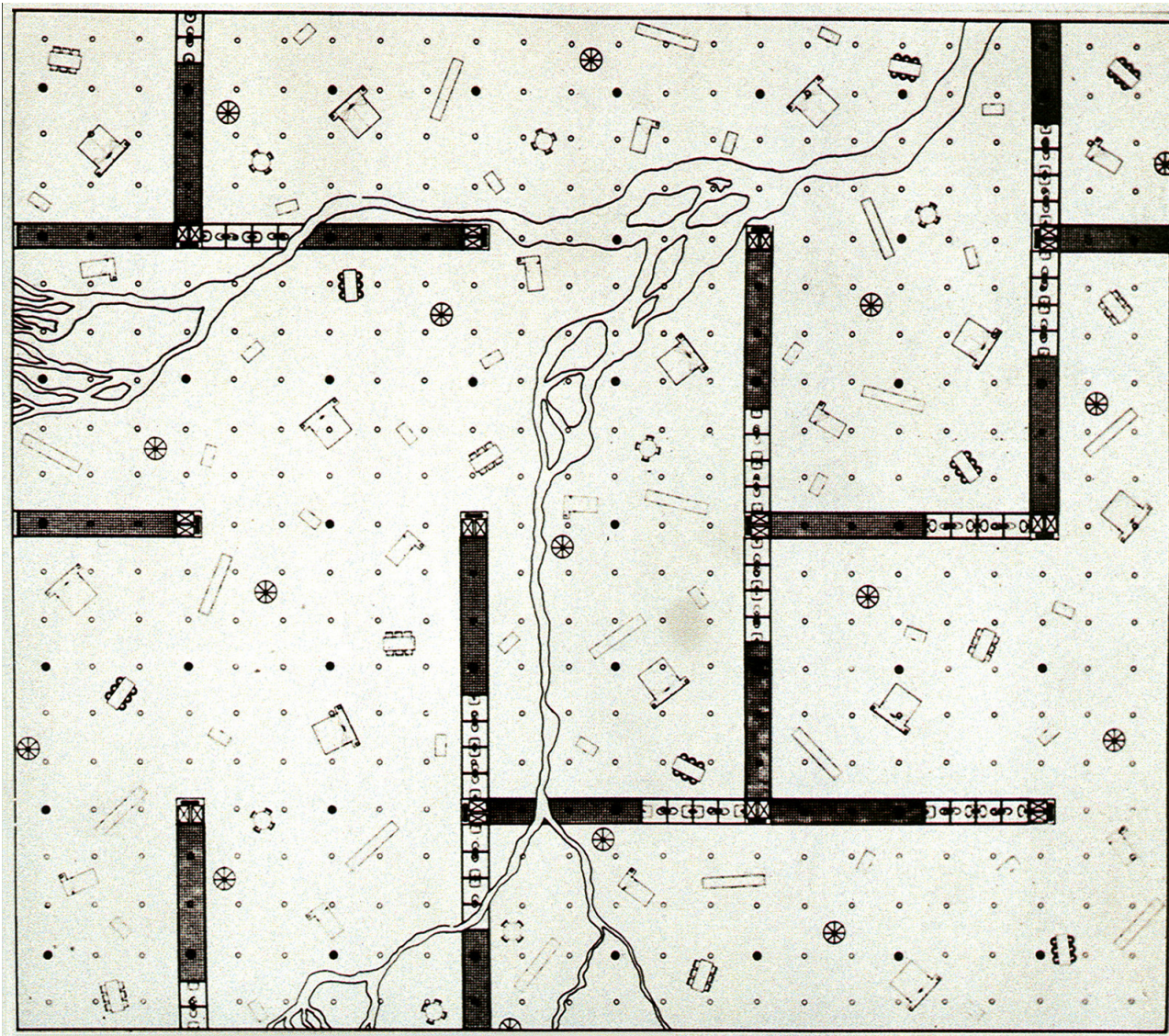
79. Un mazzo di grattacieli antichi, conservati a ricordare il tempo in cui le città si costruivano senza un unico disegno... A bunch of ancient skyscrapers, preserved in memory of a time when cities were built with no single plan...

80. E dalla baia vediamo New New York ordinata dal monumento continuo come un gran piano di ghiaccio, nuvole o cielo... And from the Bay we see New New York arranged by the continuous monument into a great plain of ice, clouds or sky...

001
Il Monumento Continuo.
 Superstudio, 1969.
 Storyboard (details).
 Gereproduceerd met
 toestemming van C. Toraldo
 di Francia.

002
Il Monumento Continuo.
 Superstudio, 1969. Foto-
 montage. Gereproduceerd
 met toestemming van
 C. Toraldo di Francia.

003
 No-Stop City. Archizoom
 Associati, 1971. Tekening.

Gereproduceerd met
 toestemming van A. Branzi.

004
 No-Stop City. Archizoom
 Associati, 1971. Tekening.
 Gereproduceerd met
 toestemming van A. Branzi.

001
Il Monumento Continuo.
 Superstudio, 1969.
 Storyboard (details).
 Reproduced with the
 permission of C. Toraldo
 di Francia.

002
Il Monumento Continuo.
 Superstudio, 1969.
 Photomontage. Reproduced
 with the permission of C.
 Toraldo di Francia.

003
 No-Stop City. Archizoom
 Associati, 1971. Drawing.

Reproduced with the
 permission of A. Branzi.

004
 No-Stop City. Archizoom
 Associati, 1971. Drawing.
 Reproduced with the per-
 mission of A. Branzi.

HEROISM & STEALTH

1946 - 1992

For the first 45 years, until the Maastricht Treaty of 1992, Europe's integration is characterized by an impressive range of achievements, that happen almost invisibly....

LEAGUE OF NATIONS

3 **1920: Monnet I**
Jean Monnet, a French diplomat, works at the League of Nations, an international organization established as a world political community, dedicated to avoiding war forever.

11 **1948: Cold War**
On June 24, Soviet authorities in Berlin cut off all land, water, and rail routes to West Berlin. Within two days Britain, France and the US respond with a fifteen-month long airlift that successfully supplies the isolated West Berliners.

13 **1949: OEEC**
To fulfill the Marshall Plan condition that European countries collaborate on the fair distribution of the aid supplied, the Europeans create the Organization for European Economic Cooperation (OEEC).

17 **Steps**
In the early fifties, Monnet defines the key formula to Europe's progress: small, practical steps toward a united Europe....

18 **Schuman Declaration**
French Foreign Minister Robert Schuman announces plans for a supranational European Coal and Steel Community (ECSC). The community pools French and German coal and steel production to make future conflict unthinkable.

14 **Monnet III**
After the failure of the League of Nations, Monnet is convinced that, to create European Unity, the agenda should be determined by practical rather than political subjects. He also insists on the importance of a higher authority in order to avoid the paralysis that characterized the League of Nations.

10 **1947: Marshall Plan**
In a speech at Harvard, US Secretary of State George C. Marshall announces a multi-billion-dollar plan for European economic recovery. As a condition for receiving Marshall Plan aid, European governments are required to collaborate on a framework to implement the program.

20 **1952-1958 Monnet IV**
Jean Monnet serves as the first chairman of the High Authority of the ECSC.

15 **Engrenage**
Monnet introduces the principle of engrenage, meshing, which involves civil servants from individual member states in the work of European institutions. According to this model, collaboration on one topic will inevitably lead to collaboration on another, making the integration of Europe irreversible.

9 **1946: A United States of Europe**
Winston Churchill calls for a "United States of Europe" in a speech at the University of Zurich. He also initiates a "United Europe Movement", which plays an important part in the founding of the Council of Europe in 1948.

12 **1949: NATO**
Ten European states – the UK, France, Belgium, Holland, Luxembourg, Italy, Portugal, Norway, Denmark, and Iceland – sign a pact of mutual defense with the United States and Canada.

19 **1948/1951: Treaty of Paris**
"The Six" – Belgium, Netherlands, Luxembourg, West Germany, France, and Italy – establish the European Coal and Steel Community (ECSC), transferring broad control over their industries to a supranational authority. The ECSC is the embryo that eventually becomes the EU.

8 **1945: Yalta**
Leaders of the US, UK, USSR: Roosevelt, Churchill, and Stalin meet to plan the defeat and occupation of Germany and the division of the continent into separate spheres of influence. They also decide to create the United Nations organization, intended as a more effective version of the League of Nations.

16 **1950: Schuman Declaration**
"Europe will not be made all at once or according to a single plan. The pooling of coal and steel production should immediately provide for the setting up of common foundations for economic developments as a first step in the federation of Europe."
Source: VICO

7 **1939-1945: Monnet II**
Jean Monnet helps to organize the US armament program under Roosevelt.

13 **ECSC countries**

17 **ECSC flag**

6 **1939-1945: Second World War**
50 million dead.

5 **1920: A Federated System of European Union**
French Prime Minister Aristide Briand speaks before the League of Nations advocating a "... Federated System of European Union... mainly in the economic domain, as it is the most pressing question..."

4 **1923: Pan-Europa**
Count Richard Coudenhove-Kalergi, an Austrian, publishes "Pan-Europa," a manifesto that launches the first blueprint for a European Union. Members of this movement include Albert Einstein, Thomas Mann, Sigmund Freud, Rainer Maria Rilke, and Konrad Adenauer.

1 **1914-1918: First World War**
20 million dead

2 **1918-1939: Inter-bellum:**
Great depression, rise of Fascism, hyperinflation.

1 **1914-1918: First World War**
20 million dead

1 **1914-1918: First World War**
20 million dead

1 **1914-1918: First World War**
20 million dead

005
The Image of Europe. AMO, 2004. Collage. Gereproduceerd met toestemming van AMO.

005
The Image of Europe. AMO, 2004. Collage. Reproduced with the permission of AMO.

totale Stadt; various projects by the so-called *Architettura Radicale* (especially those by Superstudio, Archizoom, Gruppo Strum and UFO); and early OMA projects like Exodus and The City of the Captive Globe.²²

Although they have their own specific and different discourses, these projects can be seen as sharing an identifiable common interest in revising architecture's established modernist templates for looking at and intervening in the city. These projects aimed, to different extents, at getting into the contiguity of the existing city in order to document, develop and communicate ideas about it, utilizing an extended representational machinery. Various strategies were used. Most were based upon the insertion of the ordinary, of mass imagery or of everyday symbolism into architectural representation as a way of effectively connecting architecture to the existing city. Some relied upon photomontages as a way of short-cutting the actors involved in building production, and used representation to manifest architectural and urban statements. Others picked up architectural/urban conditions and tendencies, and produced drawings through which to criticize them.

At this point, it is informative to look at one strand of these practices. In 1969, Superstudio²³ published *Il monumento continuo* [The Continuous Monument] in *Domus* with the title 'Superstudio. Discorsi per immagini', translated as 'Speaking Through Images' (Figs. 1, 2).²⁴ In fact, a more literal translation makes the project even clearer: 'discourse through images'. The short text starts with asserting architecture's capability to 'realize cosmic order on earth, to put things in order, and above all to affirm humanity's capacity for acting according to reason.' Superstudio then posit their 'moderate utopia', a single act of architecture ordering the earth by rendering it uniform through the imperialism of technology and culture. In this and the later appearances of *Il monumento* we witness the terrestrial architectural gesture running around the globe – through cities, countryside and nature – unaltered.

A single building 'measuring the earth like a latitude' was to be taken seriously but not literally; even in the decade of mega-structures. A detailed study of the project is out of the scope of this paper, yet let it suffice to state that *Il monumento* is a criticism of modernist city visions and postwar fetishes of technology and monumentality. It engages with specific architectural discourses using rhetorical means such as irony. The irony in the project stems from the diminishing of the critical distance. Superstudio criticizes by getting into the system of what is to be criticized, mimicking its patterns, developing its premise and carrying it to its extremes to blow it out of proportion; much

like a cancerous cell or a virus. A self-righteous and all-managing architecture is criticized precisely through a prophetic and far-reaching proposal.

Being another Italian group of the time and organically connected to Superstudio, Archizoom Associati²⁵ worked on similar phenomena through comparable methods in No-Stop City.²⁶ The Archizoom project is more text-based and contains no irony. Archizoom asserts that 'as a physical and social phenomenon the metropolis derives from the capital and develops in line with its logic.' Yet cultural processes such as architecture prevent us from recognizing the city as such, that is, as pure quantity. And this is the precise target of the group. Rather than imagining 'a better city,' Archizoom aims at 'understanding the dynamics shaping architecture and city by demystifying their complex logic.' Thus, through drawings and models they illustrate the city after the model provided by the places where capital realizes itself directly, *i.e.*, the factory and the market (Figs. 3, 4).

Relentless repetition and homogeneity in No-Stop City drawings are somehow reminiscent of the actual social housing schemes, the American city, the suburb, the endless English terraced houses, the Parisian banlieue, the sea of apartment blocks, say, in Barcelona, Athens, Ankara, Beijing or elsewhere. Stripped of any shred of architectural quality in the conventional sense, these analytical drawings provide a model for understanding the existing city as a 'condition (rather than a place) produced by capital and mass production.' They do not propose 'an alternative to the present reality, but they present reality seen with a critical awareness.' Here, Archizoom actually deploys the paradigm of a conventional architectural tool, the utopia, albeit substantially transformed.²⁷ They provide a radical criticism of existing society and its space, thus providing the first half of the utopian paradigm. Then, they propose a model, the second part of the paradigm. Yet, rather than being an ideal model for a better society, it is the ideal model of the existing city. Thus the second part of the utopian paradigm is folded back on the first part and deployed as a filter that strips the existing city from the qualities that mystify it, enabling a better, truer sight of it.

Throughout these intellectual processes architectural representation operates somewhat in the way photography operates in performance arts: it registers and communicates the process. Yet a crucial difference is that representational media go beyond this and facilitate the discourse produced through the images in much the same way as they facilitate the design process. Through

22
For various projects by Alison and Peter Smithson (especially the entry to CIAM 9 in Aix-en-Provence (1953) and the Golden Lane Housing (1952)) see A. Smithson (ed.), *Team 10 Primer*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1968, and A. and P. Smithson, *The Charged Void. Architecture*. New York (The Monacelli Press) 2001; also see A. and P. Smithson, 'But Today We Collect Ads', *Ark*, 18 (1956), pp. 48-50; Venturi, Brown and Izenour, *Learning from Las Vegas* (note 12); also see *Casabella* 359-360 (1971); *Archigram*, 1-9 (1961-1974); also see P. Cook (ed.), *Archigram*. New York (Princeton Architectural Press) 1999; *Utopie*, 1-2/3 (1967-1969); also see M. Dessauce, *The Inflatable Moment. Pneumatics and Protest in '68*. New York (Princeton Architectural Press) 1999; H. Hollein, 'Alles ist Architektur', *Bau*, 1/2 (1968), p. 2; for various writings and photomontages (especially Überbauung Wien, 1960, Flugzeugträger in der Landschaft, 1964, Transformation 'Erzwaggon', 1963) by Hans Hollein see www.hollein.com; for a discussion on *Architettura Radicale* as well as for bibliography and images see P. Navone and Bruno Orlandoni, *Architettura 'Radicale'*. Segrate-Milano (Documenti di Casabella) 1974; for R. Koolhaas, E. Zenghelis, with M. Vriesendorp and Z. Zenghelis, 'Exodus or the Voluntary Prisoners of Architecture', 1972, graduation project at the AA School of Architecture in London and competition entry to *Casabella's* 'The City as Meaningful Environment' see *Casabella* 378 (1973), pp. 42-45, and Koolhaas and Mau, *S, M, L, XL* (note 12), pp. 2-21; for R. Koolhaas, with M. Vriesendorp and Z. Zenghelis, 'The City of the Captive Globe', 1972, Project for Manhattan see R. Koolhaas, *Delirious New York. A Retroactive*

Manifesto for Manhattan. New York (The Monacelli Press) 1994 (first published in 1978), pp. 294-296.

23
Superstudio was a group of Florentine architects. It was founded on 04.11.1966 by Adolfo Natalini and Cristiano Toraldo di Francia. The group also comprised Gian Piero Frassinelli, Roberto Magris, Alessandro Magris and Alessandro Poli (1970-1972). Most active years of Superstudio arguably were 1968-1973 and the group was disbanded in 1986.

24
Superstudio, 'Superstudio: Discorsi per Immagini', *Domus* 481 (1969), pp. 44-45. *Il Monumento* made its first public appearance earlier that year in fall at the Trigon Biennial in Graz and was published in the catalogue of the biennial, *Trigon* 69. The project was later developed in storyboard format: Superstudio, 'Deserti Naturali e Artificiali', *Casabella* 358 (1971), pp. 18-22.

25
Archizoom Associati was a group of Florentine architects. It was founded in 1966, by Andrea Branzi, Gilberto Corretti, Paolo Deganello and Massimo Morozzi. The group later also comprised Dario Bartolini and Lucia Morozzi.

26
Archizoom Associati, 'Città, Catena di Montaggio del Sociale: ideologia e teoria della metropoli', *Casabella* 350-351 (1970), pp. 43-52; 'No-Stop City: Residential Parkings, Climatic Universal System', *Domus* 496 (1971) pp. 49-55.

27
For an outstanding articulation of the utopia paradigm see especially F. Choay, *The Rule and the Model. On the Theory of Architecture and Urbanism*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1997; first published in French, *La règle et le modèle*, 1980.

proportioneel op te blazen, ongeveer zoals een kanker cel of een virus. Een zelfingenomen en alle touwtjes in handen houdende architectuur wordt juist door middel van een profetisch en verstrekkend voorstel bekritiseerd.

Archizoom Associati,²⁵ een andere Italiaanse groep uit dezelfde tijd en organisch verbonden met Superstudio, hield zich in *No-Stop City*, gebruikmakend van soortgelijke methoden, bezig met soortgelijke verschijnselen.²⁶ Het project van Archizoom is meer op tekst gebaseerd en bevat geen ironie. Archizoom stelt dat 'de metropool als fysiek en maatschappelijk verschijnsel is gebaseerd op het kapitaal en zich volgens de logica daarvan ontwikkelt'. Culturele processen als architectuur verhinderen ons echter de stad als zodanig te herkennen, dat wil zeggen, als louter kwantiteit. En dat is nu precies waar deze groep zich op richt. In plaats van zich 'een betere stad' voor te stellen streeft Archizoom ernaar 'de dynamiek die ten grondslag ligt aan de architectuur en de stad te begrijpen door de complexe logica van de dynamiek die ten grondslag ligt aan de architectuur en de stad te demystificeren'. Zo schetsen ze via tekeningen en maquettes een beeld van de stad naar het model van de plekken waar het kapitaal zichzelf direct realiseert, oftewel de fabriek en de markt (afb. 3, 4).

De eindeloze herhaling en homogeniteit in de tekeningen van *No-Stop City* doen op de een of andere manier denken aan werkelijk bestaande sociale woningbouwprojecten, de Amerikaanse stad, de buitenwijk, de eindeloze rijen rijtjeshuizen in Engeland, de Parijse *banlieue*, de zee van appartementenblokken in bijvoorbeeld Barcelona, Athene, Ankara, Beijing of elders. Ontdaan van elk spoor van architectonische kwaliteit in traditionele zin bieden deze analytische tekeningen een model om de bestaande stad te begrijpen als een 'toestand (en niet zozeer een plek) geproduceerd door kapitaal en massaproductie'. Ze 'bieden geen alternatief voor de huidige realiteit, maar tonen deze vanuit een kritisch bewustzijn'. Hier hanteert Archizoom in feite het paradigma van een traditioneel architectonisch instrument, de utopie, zij het in aanzienlijk gewijzigde vorm.²⁷ Ze formuleren een radicale kritiek op de bestaande maatschappij en haar ruimte en leveren daarmee de eerste helft van het utopische paradigma. Vervolgens stellen ze een model voor: het tweede deel van het paradigma. Toch is dit niet het ideaalmodel van een betere maatschappij, maar het ideaalmodel van de bestaande stad. Het tweede deel van het utopische paradigma wordt dus teruggevouwen naar het eerste deel en gehanteerd als een filter, dat de bestaande stad ontdoet van de eigenschappen die haar mystificeren, zodat we er een beter en waarachtiger zicht op krijgen.

In al deze intellectuele processen heeft de architectonische representatie ongeveer de functie die fotografie heeft in de opvoeringkunsten: ze registreert het proces en brengt het over. Een cruciaal verschil is echter dat de representatiemediën verder gaan en het discours ondersteunen dat door de beelden wordt geproduceerd, op dezelfde manier als waarop ze het ontwerpproces ondersteunen. Dit soort theoretische representatiepraktijken maakt de stelling plausibel dat de hier genoemde transformatie van de architectonische representatie tot op zekere hoogte toe te schrijven was aan de veranderende relatie van de architectuur met de stad. Geconfronteerd met de bestaande, uiterst complexe stad liet de architectuur na het modernisme op den duur de ambitie los om haar door het bouwen te reorganiseren. Dat wil niet zeggen dat architecten niet langer aan grootschalige projecten deelnemen. We moeten echter nuchter vaststellen dat we vandaag de dag lang niet meer zo optimistisch zijn over het vermogen van de architectuur om in de stad in te grijpen als de modernisten in het interbellum.²⁸ Hoe dan ook, iedereen is het er in deze tijd over eens dat voor de architectuur de stad (in haar geheel, als complexe entiteit) zich eerder in de sfeer van de kennis dan van de productie bevindt, eerder in het kritische dan in het praktische discours, dat ze eerder een studieobject is dan een praktisch object, dat ze meer te maken heeft met denken dan met doen. Zo gezien is het niet meer dan logisch dat de architectonische representatie, die de creatieve architectonische intellectuele beweringen in het ontwerpproces vergemakkelijkt, ook de media levert met behulp waarvan het architectonische intellect onderzoek doet naar de stad. Zo is de representatie in de loop van de jaren zestig en zeventig geïnstitutionaliseerd als medium om architectonische ideeën over de stad kritisch te onderzoeken, erover te speculeren en ze te uiten.

Bovengenoemde projecten zijn illustratief voor een structurele verandering in de architectonische representatie. Ze maakten korte metten met de klassieke idealisering van de tekening, zoals die in de architectuur ook na de modernistische periode nog bestond. Naast de artistieke experimenten in de jaren zestig, waarin de gevestigde opvattingen over beelden en kaarten in twijfel werden getrokken, verrijkten ze de architectonische representatie met een dosis speculatie en speelsheid. Ze stimuleerden de opervloed aan architectonische beelden, zowel door kritische beelden te produceren als door beelden op te nemen van buiten de architectuur, die ze verwierpen door de architectuur in 'contact' te brengen met de bestaande stad; ze leidden de stedenbouwkundige speculaties van de architectuur naar het terrein van de representatie. Zo kreeg de

25

Archizoom Associati was een groep architecten uit Florence en werd in 1966 door Andrea Branzi, Gilberto Corretti, Paolo Deganello en Massimo Morozzi opgericht. Later maakten ook Dario Bartolini en Lucia Morozzi deel uit van de groep.

26

Archizoom Associati, 'Città, Catena di Montaggio del Sociale: ideologia e teoria della metropoli', *Casabella* 350-351 (1970), pp. 43-52; 'No-Stop City: Residential Parkings, Climatic Universal System', *Domus* 496 (1971), pp. 49-55.

27

Zie voor een voortreffelijke beschrijving van het utopiaparadigma, vooral Françoise Choay, *The Rule and the Model. On the Theory of Architecture and Urbanism*. Cambridge, Mass. (MIT Press) 1997; oorspronkelijke Franse uitgave: *La règle et le modèle*, 1980.

28

Mario Gandelonas stelt dat de architectuur na de jaren vijftig werd geconfronteerd met een volkomen onleesbare stad, wat te wijten was aan de traumatische stedelijke herstructurering na de oorlog in Europa en Amerika. Hierdoor onderging het architectuurdiscours een cruciale verschuiving wat betreft de positie van het architectonische subject, namelijk van productie naar receptie, van schrijven naar lezen. M. Gandelonas, 'The City as the Object of Architecture', *Assemblage*, 37 (1998), pp. 128-144.

such representational theoretical practices it is possible to argue that the hypothesized transformation of architectural representation took place, to some extent, due to architecture's changing relationship to the city. When dealing with the existing, highly complex city, architecture after modernism gradually did away with the ambition to reorganize it through building. This is not to say that architects do not participate in large-scale projects anymore. However, it is common sense today that we just do not have the optimism of interwar modernists about architecture's capabilities for intervening in the city.²⁸ In any case, it is hardly controversial to argue that today, for architecture, the city (in its entirety, as a complex entity) resides more in the sphere of cognition than in the sphere of production; it resides more in the critical discourse than it does in the practical one; it is more an object of study than a practical object; it is more about thinking than about doing. Seen in this way, it is not unexpected at all that architectural representation, which facilitates creative architectural intellectual operations in the design process, also provides the media through which the architectural intellect may inquire about the city. Thus, through the 1960s and 1970s, representation was institutionalized as a medium of critical inquiry, speculation, manifestation for architectural ideas about the city.

The aforementioned projects are indicative of a structural change in architectural representation. They did away with the classical idealization of the drawing that survived modernism in architecture. Together with the artistic experiments in the 1960s that questioned the established perceptions of images and maps, they injected a dose of speculation and playfulness into architectural representation; they helped the profusion of architectural imagery by both the production of critical images and the incorporation of extra-architectural imagery acquired through architecture's 'contact' with the existing city; they directed the urban speculations of architecture into the field of representation. Representation thus acquired an additional agency in the discourse beyond compensating for the indirectness of architects' operations. Robin Evans stresses the indirectness of architects' operations, and through historical examples he persuasively articulates how such indirect routes of ideas via representation may become advantageous 'by extending their journey, maintaining sufficient control in transit so that more remote destinations may be reached'; destinations 'beyond the reach of unaided imagination.'²⁹ Here, of course, he points to the possible mutual enhancement of imagination and technique in the design of buildings. And he immediately warns us against an 'infidelity' that

stands out: 'these destinations are not like exotic, far-away places waiting to be discovered; they are merely potentialities that might be brought into existence through a given medium.' The above-mentioned expansion of architectural representation shows that since the mid-twentieth century, through theoretical representational practices, some architects have been 'flirting' with this 'infidelity' especially when engaging with the city. Representation has been facilitating enterprises which cannot be 'brought to existence through a given medium,' but which constitute critical inquiries about architecture's conditions, its tendencies and its theoretical frameworks.

Postscript

Extra-building images produced by architects have been deployed in various fields within or beyond architecture. In fact, critical inquiries carried out through representation have problematized the disciplinary specificity of architecture since their beginning. Many projects by the so-called *Architettura Radicale* – two of which were presented above – are again exemplary. When engaging with architecture's urban conditions and the processes that operate on the city, these groups often went beyond architecture's conventional field of operation. By the very act of producing and circulating extra-building images, architecture engages in the ideological field of collective imagery and steps into cultural theory. The exhibition produced by AMO for the European Commission (Fig. 5) exemplifies the direct deployment of architecture's accumulated know-how about visualization in the service of a political agenda. The project aimed to reassess 'image' and examine the ways in which the 'European Union is represented and perceived through words and symbols'.³⁰ Stefano Boeri, along the same lines, recently stressed the political power of fabricated images disseminating through the media.³¹ He suggested that architecture should produce 'simulacra' to engage in ideological struggle and potential resistance. So, architects have been fabricating extra-architectural imagery for some time now. Boeri stressed that these simulacra belong to the excess knowledge that is produced by architecture but which it does not 'summon up in professional practice.' I am also inclined to see such productions as by-products of architecture's know-how about visualizing, rendering, and representing. Such practices are not necessarily architectural representation but are things architects can also produce by using representation.

Such extra-architectural agendas of representation were not my main focus in this paper.

Mario Gandelsonas argues that after 1950's architecture confronted with a highly illegible city due to the result of traumatic urban restructuring in post-war Europe and America. Thus, architecture discourse underwent a critical shift regarding the position of the architectural subject, namely, from production to reception, from writing to reading. M. Gandelsonas, 'The City as the Object of Architecture', *Assemblage*, 37 (1998), pp. 128-144.

R. Evans, 'Translation from Drawing to Building', *AA Files*, 12 (1986), p. 15.

See www.oma.eu.

S. Boeri, 'Rogue Cities: News from Tehran and Pyong Yang', public lecture, Berlage Institute, 6 February 2007, Rotterdam. See also *Domus 893* (2006).

representatie er in het discours naast het compenseren van de indirectheid van de activiteiten van architecten een functie bij. Robin Evans benadrukt deze indirectheid en toont aan de hand van historische voorbeelden overtuigend aan hoe die indirecte routes van ideeën via de representatie juist hun nut kunnen hebben doordat ze 'een langere reis maken, waarbij ze onderweg voldoende controle houden, zodat ze verderaf gelegen bestemmingen kunnen bereiken', bestemmingen 'buiten het bereik van een niet ondersteunde verbeelding'.²⁹ Hier doet hij uiteraard op de mogelijke wederzijdse versterking van de verbeelding en de techniek bij het ontwerpen van gebouwen. En hij waarschuwt ons direct voor een opvallend 'overspel': 'Deze bestemmingen zijn geen exotische, verafgelegen plekken die op ontdekking wachten; het zijn slechts mogelijkheden die zouden kunnen worden gerealiseerd door een gegeven medium.' De boven beschreven uitbreiding van de architectonische representatie maakt duidelijk dat sinds het midden van de twintigste eeuw sommige architecten via theoretische representatiepraktijken hebben 'geflirt' met dit 'overspel', vooral wanneer ze zich met de stad bezighielden. Representatie heeft ondernemingen mogelijk gemaakt die niet 'door een gegeven medium' kunnen worden gerealiseerd, maar die wel de condities, tendensen en theoretische kaders van de architectuur kritisch onder de loep nemen.

Postscriptum

Beelden van buiten de sfeer van het bouwen, geproduceerd door architecten, zijn op diverse terreinen binnen of buiten de architectuur ingezet. In feite heeft door middel van representatie uitgevoerd kritisch onderzoek van meet af aan het specifieke karakter van de discipline architectuur problematisch gemaakt. Ook op dit punt zijn veel projecten van de zogeheten *Architettura Radicale*, waarvan er hierboven twee zijn gepresenteerd, exemplarisch. Wanneer deze groepen zich bezighielden met de stedenbouwkundige condities van de architectuur en met de processen die in de stad werkzaam zijn, traden ze vaak buiten het traditionele werkterrein van de architectuur. Door beelden van buiten de sfeer van het bouwen te produceren en in omloop te brengen betreedt de architectuur het ideologische terrein van de collectieve beelden en dus van de cultuurtheorie. De door AMO samengestelde tentoonstelling voor de Europese Commissie (afb. 5) is een illustratie van de directe inzet van de opgebouwde knowhow van de architectuur over visualisering in dienst van een politieke agenda. Het project beoogde een herwaardering van het 'beeld' en nam de manieren onder de loep waarop 'de Europese Unie door

middel van woorden en symbolen wordt gerepresenteerd en waargenomen'.³⁰ Stefano Boeri benadrukte recentelijk op soortgelijke wijze de politieke macht van gemanipuleerde beelden die door de media worden verspreid.³¹ Hij stelde dat de architectuur misschien 'simulacra' moest produceren om deel te nemen aan de ideologische strijd en mogelijk verzet. Architecten vervaardigen dus al enige tijd niet-architectonische beelden. Boeri benadrukt dat deze simulacra behoren tot het surplus van kennis dat de architectuur produceert, maar 'in de beroepspraktijk niet in stelling brengt'. Ook ik ben geneigd zulke producties te beschouwen als bijproducten van de knowhow van de architectuur over visualiseren, weergeven en representeren. Zulke praktijken hoeven geen architectonische representatie te zijn, maar dingen die architecten ook met behulp van representatie kunnen doen.

Zulke niet-architectonische agenda's van de representatie waren niet het hoofdthema van mijn artikel. De structurele verandering die ik hier als hypothese opwierp, heeft betrekking op de niet-architectonische functies van de representatie binnen de architectuur. Met andere woorden, ik heb representatiepraktijken beschreven die niet direct voor het ontwerp of de constructie inzetbaar zijn, maar tot doel hebben het architectuurdiscours te bekritisieren, bestaande architectonische tendensen te toetsen en de stedenbouwkundige condities van de architectuur te verhelderen. Toegerust met deze kritische functie naast haar traditionele functies kan de representatie ook worden ingezet in theoretische ondernemingen en onderzoek naar de bestaande architectuur.

²⁹

R. Evans, 'Translation from Drawing to Building', *AA Files*, 12 (1986), p. 15.

³⁰

Zie www.oma.eu.

³¹

S. Boeri, 'Rogue Cities. News from Tehran and Pyong Yang', openbare lezing, Berlage Instituut, 6 februari 2007, Rotterdam. Zie ook *Domus* 893 (2006).

The structural transformation I hypothesized here concerns the extra-building agencies of representation within architecture. In other words, I have articulated representational practices that are not directly operational in design or construction, but which have the aim of criticizing architectural discourse, testing existing architectural tendencies, rendering architecture's urban conditions clear. Equipped with this critical agency beside its conventional agencies, representation can also be deployed in theoretical enterprises and inquiries about existing architecture.

Luchtfoto van het Fort bij Vijfhuizen, gelegen aan de westrand van de Haarlemmermeer. In 2005 begon het monument een tweede leven als Kunstfort. Het kan worden beschouwd als een mooi voorbeeld van behoud door ontwikkeling.

Aerial photograph of the Fortress at Vijfhuizen, at the western periphery of the Haarlemmermeer polder. In 2005 the monument embarked on a new life as an art centre, 'Kunstfort'. It is seen as a fine example of conservation through development.

Hollands erfgoed

De stand van het onderzoek naar de geschiedenis van architectuur, stedenbouw en cultuurlandschap

Jaap Evert Abrahamse, Henk Baas, Reinout Rutte

Onlangs verscheen de *Erfgoedbalans*, waarin de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) een overzicht op nationale schaal geeft van de drie thema's waarmee de nieuw gevormde rijksdienst zich bezighoudt: gebouwd erfgoed, cultuurlandschap en archeologisch erfgoed.¹ Na een algemeen inleidend hoofdstuk over erfgoed en erfgoedzorg volgen hoofdstukken over de voorraad en de staat van het erfgoed in Nederland. Het vierde hoofdstuk gaat over kennis en kennislacunes, het vijfde over publiek en educatie. Daarna volgen een hoofdstuk over ruimtelijke ontwikkelingen en een over beleid. In het laatste hoofdstuk komen enkele specifieke actuele thema's aan de orde, zoals de effecten van het verdrag van Malta, Belvedere, herbestemming en instandhouding van monumenten en de financiering daarvan. De balans sluit af met een atlasdeel, waarin per provincie een aantal thema's in kaarten is weergegeven.

In dit artikel geven we geen samenvatting van de complete inhoud van de *Erfgoedbalans*. Gezien de thematiek van *OverHolland* spitsen we het toe op de stand van het onderzoek naar de geschiedenis van architectuur, stedenbouw en cultuurlandschap, in het bijzonder in de provincies Noord- en Zuid-Holland, binnen de context van heel Nederland. Nadat we kort de voorgeschiedenis van de *Erfgoedbalans* hebben belicht, wijden we een paragraaf aan de voorraad, waarmee (al dan niet beschermd) waardevolle gebouwen, gezichten en landschappen worden bedoeld, om vervolgens in te gaan op de stand van onderzoek naar die voorraad.

Voorgeschiedenis van de *Erfgoedbalans*

In 2002 verscheen de *Archeologiebalans*.² Deze gaf op nationaal niveau een overzicht van de stand van zaken in de archeologie en de archeologische monumentenzorg. Daartoe werd ingegaan op vragen over archeologische verwachtingen en

¹ M. de Boer e.a., *Erfgoedbalans 2009. Archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*. Amersfoort 2009. Dit artikel is deels ontleend aan teksten uit de *Erfgoedbalans*; bovendien is dankbaar gebruikgemaakt van daarin opgenomen kaarten en tabellen; een aantal daarvan is in dit artikel overgenomen. Abrahamse en Baas, beiden werkzaam bij de RACM, waren (mede)verantwoordelijk voor de onderdelen van de *Erfgoedbalans* over het historisch cultuurlandschap en de historische stedenbouw. Rutte trad op als adviseur aangaande de kennis en kennislacunes van de historische stedenbouw en schreef mee aan dit artikel voor *OverHolland*. Graag danken wij Erik Kleijn, die in de *Erfgoedbalans* een belangrijke bijdrage leverde aan het onderdeel over het gebouwde erfgoed en bij de RACM werkzaam is. Tevens danken wij allen die bereid waren hun oordeel te geven over kennis en kennislacunes – zie de noten 16, 18 en 21. Dit artikel is geschreven in het najaar van 2008. De *Erfgoedbalans* had moeten verschijnen in november 2008, maar zag na onvoorziene omstandigheden pas het licht in het voorjaar van 2009. In de tussentijd werd besloten dat de RACM per 1 mei 2009 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heet. Aangezien dit artikel werd

Dutch Heritage

Current State of Research on the History of Architecture, Urban Development and the Man-made Landscape

Jaap Evert Abrahamse, Henk Baas, Reinout Rutte

In its recent publication *Erfgoedbalans*, the new National Service for Archaeology, Cultural Landscape and Built Heritage (RACM) provides a national overview of its three areas of responsibility: built heritage, man-made landscape and archaeological heritage.¹ A general introductory chapter on heritage and heritage conservation is followed by chapters on the heritage stock in the Netherlands and the state of its conservation. The fourth chapter is about the present state of knowledge and gaps in it, while the fifth discusses education and public relations. This is followed by a chapter on spatial trends and another about policy. The final chapter discusses a number of specific topical themes, such as the consequences of the Malta Convention, the Belvedere Plan, the reuse and preservation of historical buildings and structures, and funding issues. The volume closes with an atlas section with a number of thematic maps for each province.

This article will not summarize the entire content of the *Erfgoedbalans*. Given the theme of the journal *OverHolland*, we shall focus on the state of research on the history of architecture, urban planning and the man-made landscape, especially in the provinces of North and South Holland, within the wider context of the Netherlands. A brief review of the background that led to the *Erfgoedbalans* will be followed by a section on the heritage stock – that is, the buildings, sites and landscapes that are considered to be of value, whether or not these enjoy protected status, before considering the state of research on this heritage.

Erfgoedbalans: background history

The *Archeologiebalans*, published in 2002,² provided a nationwide survey of the state of affairs in archaeology and the preservation of archaeological remains. This included a discussion of archaeological expectations and evaluation, the impact

¹ M. de Boer et al., *Erfgoedbalans 2009. Archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*. Amersfoort 2009. This article derives in part from texts published in the *Erfgoedbalans*. It also relies heavily on the maps and tables incorporated into that publication, a number of which have been reproduced here. Abrahamse and Baas, both of whom are attached to the RACM, helped to write the sections of the *Erfgoedbalans* dealing with the historical man-made landscape and historical urban planning. Rutte acted in an advisory capacity regarding the state of knowledge in historical urban planning (and gaps in the present state of knowledge) and contributed to this article in *OverHolland*. We are grateful to Erik Kleijn of the RACM for his important contribution to the section on the built heritage in the *Erfgoedbalans*. We should also like to thank all those who were willing to share their views and expertise with us; see notes 16, 18 and 21. This article was written in the autumn of 2008. The *Erfgoedbalans* was scheduled for publication in November 2008, but due to unforeseen circumstances it did not appear until the spring of 2009. In the meantime, it was decided that as from 1 May 2009 the RACM would change its name to the Rijksdienst voor het Cultu-

waardering, het effect van bouwplannen op het bodemarchief, de staat waarin archeologische monumenten zich bevinden, maar ook op wat de archeologie de samenleving kan bieden en omgekeerd: wat de samenleving verwacht van de archeologie als discipline. De balans was tevens bedoeld als nulmeting voor de monitoring van het effect van het archeologische beleid op het bodemarchief zelf, alsmede op bevoegdheden en competenties in het veld en de kennisontwikkeling. Een van de factoren hierbij was de inwerking-treding van de nieuwe Wet op de archeologische monumentenzorg.³

De *Archeologiebalans* stond niet op zichzelf, maar was de uitkomst van een lange periode waarin de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) heeft gewerkt aan een overzicht en een synthese binnen het archeologische vakgebied. Al in 1982 was een studie verschenen naar de effecten van stadsvernieuwing en andere ruimtelijke ingrepen op het bodemarchief in 197 oude binnensteden.⁴ In 1988, bij het veertigjarig bestaan van de ROB, verscheen *Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief*, waarin het bodemarchief op landelijke schaal geperiodiseerd in kaart was gebracht.⁵ Ook in dit boek kwamen beheer en ontsluiting van kennis als onderwerp aan de orde. De *Archeologiebalans* uit 2002 was niet alleen vakinhoudelijk onderdeel van een al eerder in gang gezette beweging, maar ook van een breder maatschappelijk verschijnsel, waarvan de eerste *Milieubalans* uit 1998 een uiting was: het uitbrengen van een feitelijk verslag van de stand van zaken met een signalerende en agenderende functie.⁶

In 2006 zijn de ROB en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) samengevoegd tot de RACM. Met deze verbreding van de organisatie is de thematiek van de balans sterk uitgebreid. In de *Erfgoedbalans*, die in het voorjaar van 2009 is uitgebracht als opvolger van de *Archeologiebalans* uit 2002, zijn het gebouwd erfgoed en het cultuurlandschap, inclusief de historische stedenbouw toegevoegd aan het archeologisch erfgoed. Zoals hieronder zal blijken zijn het onderzoek en beleid aangaande het gebouwd erfgoed en het cultuurlandschap tot nog toe veel minder gericht op overzicht en synthese dan het archeologische vakgebied. Bovendien laten de samenwerking en integratie te wensen over en ontbreekt het aan een heldere visie.⁷

Gebouwd, stedenbouwkundig en landschappelijk erfgoed: de beschermde voorraad

In de *Erfgoedbalans* wordt aangegeven welk landschappelijk, stedenbouwkundig en gebouwd erfgoed aanwezig is. De aandacht gaat vooral uit naar beschermde en bekende voorraden. Waardvolle gebouwen zijn beschermd als rijks-, provinciaal of gemeentelijk monument. De meeste oude kernen en een aanzienlijk aantal uitbreidingen uit de periode 1850-1940 hebben de status van beschermd stads- of dorpsgezicht. De beschermde voorraad historisch cultuurlandschap is echter zeer beperkt. Feitelijk gaat het hierbij om landschappelijk erfgoed dat is beschermd als archeologisch of bouwkundig monument.⁸ Voorbeelden hiervan zijn historische buitenplaatsen, waar de parkaanleg en elementen in het park zijn meebeschermd, oude dijken die als archeologisch object monumentenstatus hebben of stukjes landschap die deel uitmaken van een beschermd dorps- of stadsgezicht. Ook is er historisch cultuurlandschap dat min of meer is beschermd als natuurgebied. Onlangs hebben Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, De Landschappen en de Federatie Particulier Grondbezit hun 'Landschapscollectie' gepresenteerd. Dit is een selectie van natuurterreinen die een grote landschappelijke en cultuurhistorische waarde bezitten. Vaak zijn dit landgoederen, maar ook oude beekdallandschappen of esdorpen behoren tot deze selectie.⁹

Gebouwd erfgoed

Opmerkelijk genoeg bestaat op dit moment geen volledig overzicht van de gebouwde monumenten. Hetzelfde geldt voor de potentiële voorraad. De afgelopen decennia is eindeloos geïnventariseerd, maar een eenduidig overzicht ontbreekt. Van de provinciale monumenten is het minst bekend; nog meer dan bij de rijks- en gemeentelijke monumenten is het wenselijk dat aantal, aard, ouderdom en andere aspecten degelijk in kaart gebracht worden.

Aan de hand van een aantal instructieve tabellen en kaarten uit de *Erfgoedbalans* kan echter wel een indruk worden verkregen van de voorraad beschermd gebouwd erfgoed. Uit de tabel (afb. 1) met de van rijkswege aangewezen monumenten (bij benadering) blijkt dat woonhuizen, agrarische gebouwen (vooral boerderijen) en kerken er in aantal uitspringen. Ook molens, openbare gebouwen en losse objecten (waaronder lantaarnpalen, dorpspompen en bovenleidingmasten van het spoor) zijn goed vertegenwoordigd. Horeca-instellingen scoren helaas erg laag.

geschreven in de RACM-tijd, wordt die benaming hier gehanteerd.

² ROB, *Archeologiebalans 2002*. Amersfoort 2002.

³ S.G. van Dockum en R.C.G.M. Lauwerier, 'Archaeology in the Netherlands 2002. The national archaeological review and outlook', *European Journal of Archaeology*, 7 (2004), nr. 2, pp. 109-124.

⁴ W.A. van Es, J.M. Poldermans, H. Sarfatij en J. Sparreboom, *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*. Amersfoort 1982.

⁵ W.A. van Es, H. Sarfatij en P.J. Woltering, *Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief*. Amsterdam/Amersfoort 1988.

⁶ www.milieubalans.nl.

⁷ Voor een kritische beschouwing van de *Erfgoedbalans* verwijzen we graag naar een interview met Ed Taverne door J.E. Abrahamse in het tijdschrift *Vitruvius*, (2009), nr. 8.

⁸ De Natuurbeschermingswet 1988 kent tevens een artikel over 'Beschermd landschapsgezichten' (artikel 23). Dit artikel trad in oktober 2005 in werking. Deze bescherming richt zich mede op de cultuurhistorische kwaliteiten van het terrein, getuige de omschrijving van het begrip landschapsgezicht: 'samenstel van onbebouwde terreinen of van bebouwde en onbebouwde terreinen dat vanwege zijn structuren, patronen of elementen dan wel anderszins vanwege zijn uiterlijke verschijningsvorm, historisch-landschappelijk van algemeen belang is'. De aanwijzing is een bevoegdheid van de provincie. De provincies hebben er tot op heden echter nog geen gebruik van gemaakt, omdat men vreest

met dit instrument gebieden te veel 'op slot' te doen. E. van Winden, *Zorg voor de historisch-landschappelijke omgeving. Het Rijk en de provincies*. Stageverslag RACM, Amersfoort 2007.

⁹ Zie www.landschapsmanifest.nl voor het overzicht en de achtergronden.

of building plans on the archaeological heritage, and the current state of archaeological sites. It also explored the question of what archaeology has to offer society, and what society expects of archaeology as a discipline. This publication was also intended as a baseline report for the monitoring of the effect of archaeology policy on the archaeological heritage itself, as well as on powers and competencies in the field and in the development of knowledge. One of the factors involved was the new legislation for the conservation of archaeological monuments and historic sites (*Wet op de Archeologische Monumentenzorg*).³

The *Archeologiebalans* was not an isolated study. It arose from the efforts of the National Service for Archaeological Heritage (ROB), over many years, to produce an overview and a synthesis within the field of archaeology. As far back as 1982, a study appeared on the effects of urban renewal and other spatial interventions on the archaeological heritage in 197 old city centres.⁴ In 1988, to mark the ROB's fortieth anniversary, the book *Archeologie in Nederland: de rijkdom van het bodemarchief* was published, which charted the archaeological heritage of the Netherlands as a whole in successive periods of time.⁵ This book also discussed the management and transfer of knowledge. The 2002 *Archeologiebalans* was not only part of a movement that started many years ago within the field, but it also reflected a wider phenomenon in society, of which the 1998 *Milieu-balans* had been an initial expression: the desire for factual baseline reports, to identify important points and set the agenda for the future.⁶

In 2006 the ROB and the Netherlands Department for Conservation (RDMZ) merged to become the RACM. This more inclusive organizational structure greatly widened the scope of the stock-taking exercise. In the *Erfgoedbalans*, which was published at the beginning of 2009 as the successor to the 2002 *Archeologiebalans*, the built heritage and man-made landscape, including historical urban planning, were added to the archaeological heritage. As the following pages will make clear, research and policy on the built heritage and the man-made landscape have thus far been geared far less to achieving an overview and a synthesis than is the case in the field of archaeology. What is more, cooperation and integration within these fields leave much to be desired, and there is no clear unifying vision.⁷

The urban planning, landscape and built heritage: protected buildings, structures and sites

The *Erfgoedbalans* takes stock of the existing urban-planning, landscape and built heritage. The primary focus is on elements that are protected and well known. Buildings of recognized value have the status of protected historic buildings, variously enjoying state, provincial or municipal protection. Most old city centres and some districts built during periods of expansion in 1850-1940 are protected townscapes or village sites. Very little of the historical man-made landscape, however, enjoys similar protection. This essentially refers to landscape heritage protected under the heading of archaeological or architectural heritage.⁸ Examples include historic country estates, in which parks (and their features) are included in the overall protection, old dykes classified as historic archaeological sites, and landscape features that are part of protected townscapes or village sites. In addition, some historical man-made landscape features enjoy a certain protection as areas of natural beauty. The Forest Management Agency, the Society for the Preservation of Nature Reserves in the Netherlands, the Provincial Nature Conservation Society and the Federation of Private Landowners recently presented their joint 'Landscape Collection'. This is a selection of areas of natural scenery that are deemed to possess great value as landscapes and in terms of cultural history. Many are country estates, but the selection includes old stream valleys and *esdorpen* (villages surrounded by grassy farmland).⁹

Built heritage

Remarkably, up to now no comprehensive overview has ever been produced of the built elements of the protected historical heritage, nor of the potential stock of built heritage. Numerous lists have been compiled over the past few decades, but they have never been combined into a clear overview. The sites about which we know least are historic sites protected by provincial authorities. The need to chart these areas comprehensively – in terms of their number, nature, age and other properties – is even more pressing than in the case of historic sites enjoying municipal or national protection.

Notwithstanding these points of criticism, the *Erfgoedbalans* does include several illuminating tables and maps enabling us to gain an impression of the 'stock' of protected built heritage. From the table giving a rough indication of sites with national protection (see Fig. 1) it can be

reel Erfgoed (National Heritage Board). Since this article was written before the change, the name RACM has been retained here.

2
ROB, *Archeologiebalans* 2002. Amersfoort 2002.

3
S.G. van Dockum and R.C.G.M. Lauwerier, 'Archaeology in the Netherlands 2002: the national archaeological review and outlook', *European Journal of Archaeology*, 7 (2004), No. 2, pp. 109-124.

4
W.A. van Es, J.M. Poldermans, H. Sarfatij and J. Sparreboom, *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*. Amersfoort 1982.

5
W.A. van Es, H. Sarfatij and P.J. Woltering, *Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief*. Amsterdam/Amersfoort 1988.

6
www.milieu-balans.nl.

7
For a critical review of the *Erfgoedbalans*, see the interview with Ed Taverne by J.E. Abrahamse in the journal *Vitruvius*, (2009), No. 8.

8
Section 23 of the 1988 Nature Conservation Act, a section that entered into effect in October 2005, deals with 'protected landscape sites'. This protection includes the site's qualities in terms of cultural history, given the definition of 'landscape site' as 'totality of unbuilt areas, or of built and unbuilt areas, that is deemed to be of public interest in terms of landscape or for historical reasons, on account of structures, patterns or elements, or other factors of its appearance'. The power to define an area as such rests with the provincial authorities. Up to date, however, these authorities have not exercised these powers, fearing that the result might

be an undesirable 'freezing' of certain areas. E. van Winden, *Zorg voor de historisch-landschappelijke omgeving: het Rijk en de provincies*. Report produced by intern at RACM, Amersfoort 2007.

9
See www.landschapsmanifest.nl for the survey and its historical background.

001	
Categorie	Rijksmonumenten
openbare gebouwen	1.447
verdedigingswerken	801
kerkelijke gebouwen	3.676
objecten/delen van kerkelijke gebouwen	204
gebouwen, woonhuizen	32.980
delen van gebouwen/woonhuizen	147
liefdadige instellingen	420
agrarische gebouwen	6.447
molens	1.250
weg- en waterwerken	788
horeca-instellingen	191
kastelen, landhuizen e.d.	973
losse objecten	1.551
totaal	50.875

Waarom dit zo is, is lang niet altijd duidelijk. Wilkeur en de weg van de minste weerstand komen nogal eens om de hoek kijken: elk dorp heeft wel zijn beschermde troetelmolen, maar 'gevoelige' gebouwen als grote fabriekscomplexen worden liever niet te snel tot monument gemaakt. Het totale aantal rijksmonumenten ligt rond de 50.000. De getallen moeten evenwel niet te exact worden opgevat, aangezien veel van deze monumenten uit verschillende objecten bestaan.

De aanzet tot het aanwijzen van veel nieuwe rijksmonumenten vormde het Monumenten Inventarisatie Project (MIP), dat liep van 1985 tot 1995 en werd uitgevoerd door provincies en gemeentes. Maar liefst 144.439 objecten uit de periode 1850-1940 werden geïnventariseerd, zoals valt af te lezen uit de eerste kolom van de tabel over het MIP (afb. 2). In de volgende kolommen van deze tabel is weergegeven hoeveel van die objecten de status van rijksmonument kregen en tevens hoe deze aantallen zich verhouden tot de totale woningvoorraad. Helaas wordt niet duidelijk hoeveel objecten uit het MIP het tot gemeentelijk monument schopten. Naar het zich laat aanzien naar verhouding heel wat. In veel gemeenten dienen de MIP-lijsten als basis voor de inventarisatie die ten grondslag lag aan de gemeentelijke monumentenlijst. Juist het aantal gemeentelijke monumenten nam de laatste tien jaar sterk toe, van rond de 7000 in 1987 tot rond de 43.000 in 2007 (zie afb. 3).

Opvallend zijn de verschillen per provincie. De noordelijke provincies blijven sterk achter bij bijvoorbeeld Gelderland en Utrecht. Bovendien kan worden vastgesteld dat de provincies Noord- en Zuid-Holland samen de meeste gemeentelijke monumenten bezitten. Als we de overzichtskaarten per provincie (afb. 5 en 6) uit het atlasdeel achter in de *Erfgoedbalans* in ogenschouw nemen, blijkt dat deze twee provincies ook zeer rijk zijn aan rijksmonumenten (vergelijk afb. 4). Veertig procent van alle monumenten is te vinden in de twee provincies in het westen van het land. Dit

002					
Provincie	MIP	MSP	%	Woningvoorraad	
				1990	%
Groningen	1.496	1.137	76,0	237.110	0,6
Friesland	7.638	796	10,4	249.825	3,1
Drenthe	4.430	595	13,4	177.234	2,5
Overijssel	10.739	723	6,7	390.764	2,7
Flevoland	2.474	17	0,7	82.656	3,0
Gelderland	26.644	1.605	6,0	696.150	3,8
Utrecht	11.914	1.168	9,8	410.578	2,9
Noord-Holland	14.967	2.045	13,7	1.051.628	1,4
Zuid-Holland	19.251	1.828	9,5	1.369.825	1,4
Zeeland	5.318	418	7,9	162.218	3,3
Noord-Brabant	26.704	2.509	9,4	839.028	3,2
Limburg	12.864	1.120	8,7	443.665	2,9
totaal	144.439	13.961	9,7	6.110.681	2,4

heeft niet in de laatste plaats te maken met de steden die hier zijn te vinden, zoals Haarlem, Leiden, Den Haag en in het bijzonder Amsterdam. Deze grote rijkdom aan monumenten in de Hollandse binnensteden valt tevens af te lezen uit de kaartjes waarop het aantal rijks- en gemeentelijke monumenten per gemeente is weergegeven (afb. 7 en 8).

Op de kaarten van de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland is het verspreidingspatroon van de rijksmonumenten zeer instructief. Op de kaart van Noord-Holland (afb. 5) valt in de eerste plaats Amsterdam op, waar nagenoeg alle gebouwen van vóór 1850 de status van rijksmonument kregen, hetgeen resulteerde in een aantal van 8000 in de binnenstad. Verder zien we een enorme dichtheid aan monumenten in Haarlem en omgeving en in het Gooi: veel buitenplaatsen, villa's en andere mooie woningen. Daarnaast vallen enige linten in de zeventiende-eeuwse droogmakerijen en enkele lineaire nederzettingen in West-Friesland op. Ook Texel is erg goed bedeed. In Zuid-Holland (afb. 6) zijn niet alleen de oude Hollandse steden goed te herkennen, maar ook de strandwallen (deels buitenplaatsen, deels dorpskernen), oude veenontginningsassen (met daarin veel boerderijen) en de gevarieerde bebouwing langs de Oude Rijn (agrarisch én industrieel).

Omdat de *Erfgoedbalans* zoals gezegd tevens het archeologisch erfgoed tot onderwerp heeft, zijn daarover op de atlaskaarten eveneens gegevens te vinden, maar deze vallen buiten het bestek van dit artikel.¹⁰ Daarnaast zijn de beschermde stads- en dorpsgezichten opgenomen, maar deze zijn helaas veelal niet of moeilijk afleesbaar op de kaarten. Aan de beschermde stads- en dorpsgezichten wijden we graag een aparte paragraaf.

003			
Provincie	Gemeentelijke monumenten		
	1987	1996	2007
Groningen	96	413	595
Friesland	0	80	526
Drenthe	0	244	270
Overijssel	254	1.660	2.798
Flevoland	0	0	44
Gelderland	1.562	6.221	9.894
Utrecht	1.201	3.037	5.456
Noord-Holland	1.675	2.286	5.640
Zuid-Holland	1.480	3.814	7.771
Zeeland	0	81	603
Noord-Brabant	466	4.279	7.315
Limburg	201	1.297	1.880
totaal	6.935	23.412	42.792

001
Aantal van rijkswege beschermde monumenten (RACM).

002
Aantal in het kader van het MIP (Monumenten Inventarisatie Project) geïnventariseerde objecten per provincie en het aantal en percentage dat vervolgens in het MSP (Monumenten Selectie Project) is aangewezen tot beschermd rijksmonument, vergeleken met de totale woningvoorraad. Het percentage in de laatste kolom staat voor het percentage MIP-objecten ten opzichte van de woningvoorraad van 1990 (RACM).

003
Aantal gemeentelijke monumenten in 1987, 1996 en 2007 (RACM).

10
Behalve de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW) zijn de zogenaamde AMK-terreinen aangegeven. AMK staat voor Archeologische Monumenten Kaart.

001

Category	National monuments
Public buildings	1,447
Fortifications	801
Religious buildings	3,676
Parts of religious buildings	204
Residential buildings, houses	32,980
Parts of residential buildings, houses	147
Charitable institutions	420
Farms and other agricultural buildings	6,447
Windmills	1,250
Road- and waterworks	788
Pubs, restaurants and inns	191
Castles, manors and mansions	973
Other objects	1,551
Total	50,875

inferred that private houses, farmhouses and churches constitute the largest group in the category of built heritage. Windmills, public buildings and objects such as lamp-posts, village pumps and railway masts also figure prominently. Catering establishments unfortunately score poorly. The reasons for this are unclear. Some decisions may have been made in a fairly haphazard way or to avoid controversy: every village cherishes its own protected windmill, but there will be a reluctance to grant protected status to 'sensitive' buildings such as large factory complexes. The total number of natural listed sites is approximately 50,000. This number should be construed with caution, however, since many of these 'historic sites' consist of a variety of elements.

Many new national historical sites were designated in response to the Monuments and Historic Buildings Inventory Project (MIP), which ran from 1985 to 1995 and was implemented by provincial and municipal authorities. A staggering 144,439 items dating from the period 1850-1940 were included on the resulting list, as can be seen in the first column of the table on the MIP (Fig. 2). The other columns in this table show how many of these items were granted the status of national protected historic sites and the proportion they constitute of the total housing stock. Unfortunately, the table does not make clear how many of the items listed in the MIP were granted *municipal* protected status. The evidence suggests that these account for a large proportion of the whole. Many municipalities used the MIP lists as a basis for their own stocktaking exercise of historic sites enjoying municipal protection: this list in particular has grown enormously over the past decade, from about 7,000 in 1987 to about 43,000 in 2007 (see Fig. 3).

The discrepancies between different provinces are quite striking. The northern provinces lag considerably behind Gelderland and Utrecht, for instance. In addition, it may be noted that the provinces of North and South Holland together

002

Province	MIP	MSP	Total residencies	
			1990	%
Groningen	1,496	1,137	237,110	0.6
Friesland	7,638	796	249,825	3.1
Drenthe	4,430	595	177,234	2.5
Overijssel	10,739	723	390,764	2.7
Flevoland	2,474	17	82,656	3.0
Gelderland	26,644	1,605	696,150	3.8
Utrecht	11,914	1,168	410,578	2.9
Noord-Holland	14,967	2,045	1,051,628	1.4
Zuid-Holland	19,251	1,828	1,369,825	1.4
Zeeland	5,318	418	162,218	3.3
Noord-Brabant	26,704	2,509	839,028	3.2
Limburg	12,864	1,120	443,665	2.9
Total	144,439	13,961	6,110,681	2.4

possess the largest number of municipal protected sites. If we take into account the general maps of each province from the atlas section of the *Erfgoedbalans* (Figs. 5 and 6), we see that these two provinces in the west of the Netherlands are also exceptionally rich in national protected sites (cf. Fig. 4). They contain 40 percent of all protected sites. This is partly because of the cities located there: Haarlem, Leiden, The Hague and above all Amsterdam. This great wealth of historic sites in city centres within North and South Holland is also reflected in the little charts giving the number of historic sites enjoying municipal or national protection for each municipality (Figs. 7 and 8).

Another illuminating feature of the maps of these two provinces is the distribution of national listed historic sites. In the map of North Holland (Fig. 5), one is struck first and foremost by the prominence of Amsterdam, where virtually all buildings erected before 1850 have been designated national listed buildings, producing a total of 8,000 in the city centre. Another large concentration of listed buildings is seen in Haarlem and the surrounding area, and in the Gooi region: numerous country estates, villas and mansions. There are also several 'ribbons' of protected buildings on land reclaimed in the seventeenth century besides linear settlements in the region of West Friesland. The island of Texel is also well-endowed with protected sites. Areas that stand out clearly in South Holland (Fig. 6), besides the old cities, are sandy ridges (country estates and village centres), swathes of former peat-digging land (containing numerous farms) and a variety of buildings (both agricultural and industrial) along the banks of the Old Rhine.

Since the *Erfgoedbalans* also deals with the archaeological heritage, data on this subject are incorporated into the maps in the atlas section, but this information is beyond the scope of the present article.¹⁰ The publication also includes protected townscapes and village sites, but these

003

Province	Municipal monuments		
	1987	1996	2007
Groningen	96	413	595
Friesland	0	80	526
Drenthe	0	244	270
Overijssel	254	1,660	2,798
Flevoland	0	0	44
Gelderland	1,562	6,221	9,894
Utrecht	1,201	3,037	5,456
Noord-Holland	1,675	2,286	5,640
Zuid-Holland	1,480	3,814	7,771
Zeeland	0	81	603
Noord-Brabant	466	4,279	7,315
Limburg	201	1,297	1,880
Total	6,935	23,412	42,792

001

Number of monuments and historic sites with national protected status (RACM).

002

Number of structures identified per province in the framework of the MIP (Monuments and Historic Buildings Inventory Project), and the no. and percentage subsequently accorded national protected status, in relation to the total housing stock. The percentage in the last column represents the percentage of MIP items in relation to the 1990 housing stock (RACM).

003

Number of monuments and historic sites with municipal protected status in 1987, 1996 and 2007 (RACM).

10

Besides the Indicative Map of Archaeological Values (IKAW), the so-called AMK sites (AMK = Archaeological Map of Historic Sites) are also listed.

Beschermde stads- en dorpsgezichten

Binnen de categorie beschermd stads- en dorpsgezicht zijn vooral de oude binnensteden zeer goed vertegenwoordigd. Er is in Nederland nauwelijks een historisch stadscentrum te vinden dat niet de status van beschermd gezicht heeft. Holland is hier dus goed vertegenwoordigd, zowel met de grotere steden als de kleinere. De uitzonderingen die er nog zijn, zijn vooral de steden die in de Tweede Wereldoorlog grotendeels zijn vernietigd, zoals Rotterdam, Arnhem, Venlo of Tiel. Een deel van deze binnensteden zal naar verwachting wel een status krijgen als gevolg van het verleggen van het zwaartepunt van het monumentenbeleid naar de wederopbouw.

Buiten de historische binnensteden is in het kader van het Monumenten Selectie Project (MSP) een groot aantal gezichten aangewezen uit de periode 1850-1940. Er zijn nu 71 gezichten uit deze periode aangewezen, 48 bevinden zich nog in procedure en 42 zijn in voorbereiding. Daarmee heeft het MSP de 'oude' gezichten gezinszins voorbijgestreefd: uit de periode van voor 1850 zijn er 327 beschermde stads- en dorpsgezichten (afb. 9 en 10). Wat opvalt op de kaart waarop de beschermde gezichten in rondjes zijn aangegeven, is de hoge dichtheid aan dorpsgezichten in Groningen, Friesland en Utrecht. In dat opzicht scoren Noord- en Zuid-Holland veel minder hoog. De stadsgezichten voeren daar de boventoon. Een groot deel van het Groene Hart is verrassend leeg, maar daar waar het grenst aan de stroomgebieden van de Vecht en de Lek zijn vrij veel beschermde dorpsgezichten te vinden.

Overigens zeggen de getallen weinig over de werkelijk beschermde gebieden: het oppervlak van de beschermde gezichten varieert sterk. In 1999 vielen 130.000 panden onder het regime van een beschermd gezicht; de verwachting is dat dit binnen afzienbare tijd tot boven de 200.000 stijgt. Hieronder vallen vanzelfsprekend een relatief groot aantal rijks- en gemeentelijke monumenten.

De Monumentenwet biedt de mogelijkheid om ook landschappelijke kwaliteiten te beschermen door middel van het instrument van het beschermd stads- en dorpsgezicht. Het is opvallend dat – buiten een aantal agrarische gehuchten dat in de eerste plaats om de landschappelijke kwaliteiten is beschermd – van deze mogelijkheid vooral gebruik is gemaakt als sprake is van een directe en eenduidige functionele relatie tussen het landschap en het 'stedelijk' gebruik ervan, zoals in beschermde zones van landgoederen en buitenplaatsen. Voorbeelden zijn de landgoederenreeksen in 's-Graveland en Wassenaar-Voorshoten. Ook schootsvelden rond vestingsteden

zijn soms meegenomen in de bescherming.

Status zegt echter niet alles over staat: de bescherming van stads- en dorpsgezichten heeft in de eerste plaats het karakter van een extra ruimtelijk toetsingskader, dat zijn beslag krijgt in het bestemmingsplan. In hoeverre sprake is van fysieke aantasting van beschermde gezichten is nauwelijks te meten, nog los van de vraag in hoeverre een verandering een verslechtering is of niet. Uit onderzoek blijkt dat dorpsgezichten meer onder druk staan dan stadsgezichten. De transformatie van het platteland laat haar sporen na: agrarische functies van gebouwen in en rond de kernen verdwijnen vaak ten gunste van de woonfunctie voor stedelingen, wat ten koste gaat van de eigenheid van dorpen.

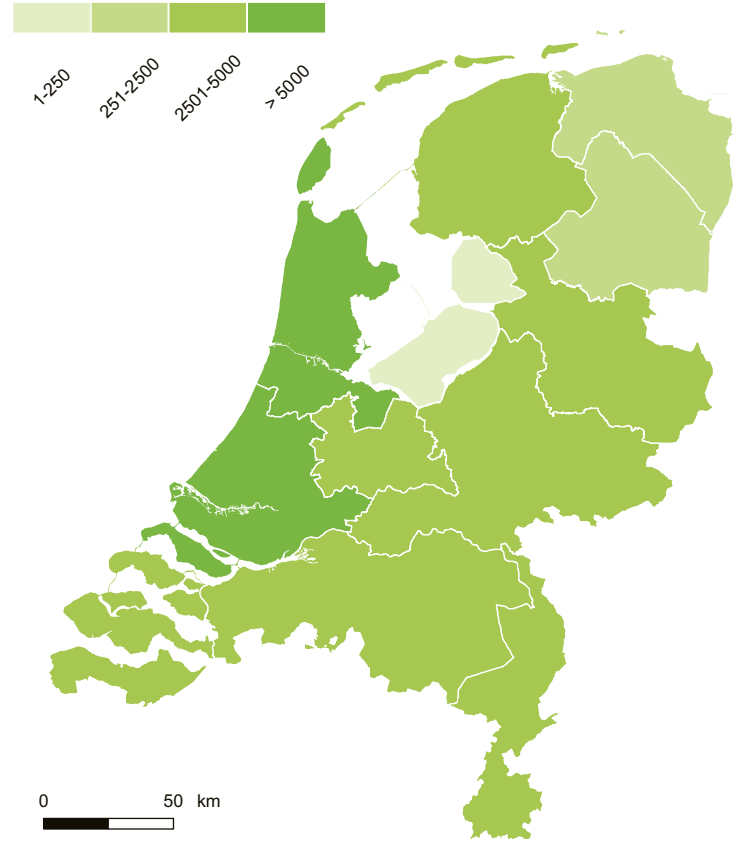
Pas als het instrument van het beschermde gezicht is voorzien van een normeringsstelsel, kunnen uitspraken worden gedaan over de staat van het stedenbouwkundig erfgoed en de effectiviteit van het instrument. Overigens zal ons inziens daarbij nooit recht worden gedaan aan deze laatste factor: beschermd stadsgezicht is net als de welstand een ruimtelijk toetsingskader waarbinnen functionele, architectonische en stedenbouwkundige transformaties kunnen plaatsvinden. De waarde van welstandstoetsing zit voor een groot deel in wat je *niet* ziet: de potsierlijke, wansmakelijke en programmatisch overvoerde plannen die op basis van het oordeel van een welstandscommissie in een bureaula verdwijnen of teruggaan naar de tekentafel. Dit geldt ook voor het beschermde gezicht, waarvan de werking voor een deel valt te beschouwen als extra verscherpt welstandstoezicht. Overigens is de werking van het beschermde gezicht als instrument ook buiten de *Erfgoedbalans* voorwerp van onderzoek, zowel binnen de RACM als daarbuiten.¹¹

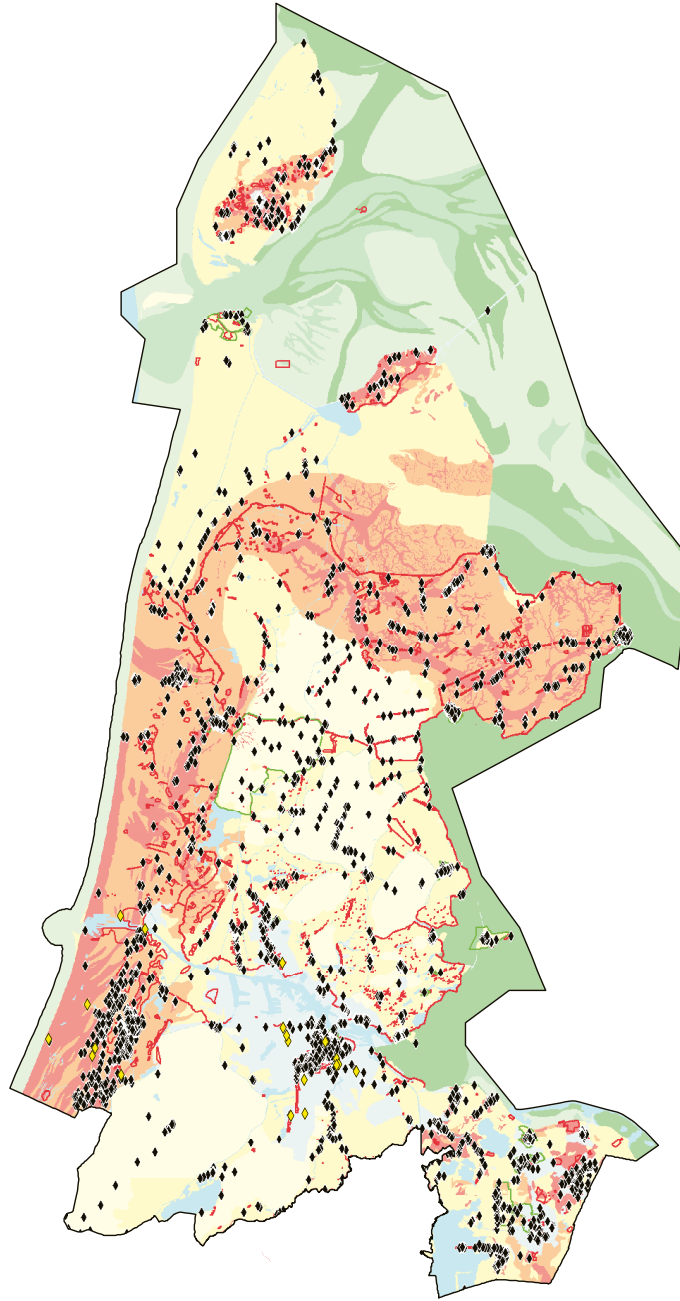
Beschermde monumenten met landschappelijke relatie

Onder de beschermde monumenten is een aantal categorieën die een sterke relatie hebben met het landelijke gebied en daardoor medebepalend zijn voor de ruimtelijke kwaliteit (en de publieke waardering) daarvan. Allereerst zijn daar de historische buitenplaatsen. De buitenplaats bestaat gewoonlijk uit een hoofdhuis, bijgebouwen en een tuin- of parkaanleg. Het is vooral de laatste component die, met een oppervlakte van vaak enkele tientallen tot in een enkel geval duizenden hectares, als landschappelijk erfgoed kan worden beschouwd. Nederland telt circa 1300 groene monumenten (zoals parken, tuinen en begraafplaatsen), waaronder 554 historische buitenplaatsen (beschermd of in procedure op basis van een beschermingsprogramma).

004
Aantal rijksmonumenten per
provincie (RACM).

004
Number of monuments
and historic sites with
national protected status
by province (RACM).

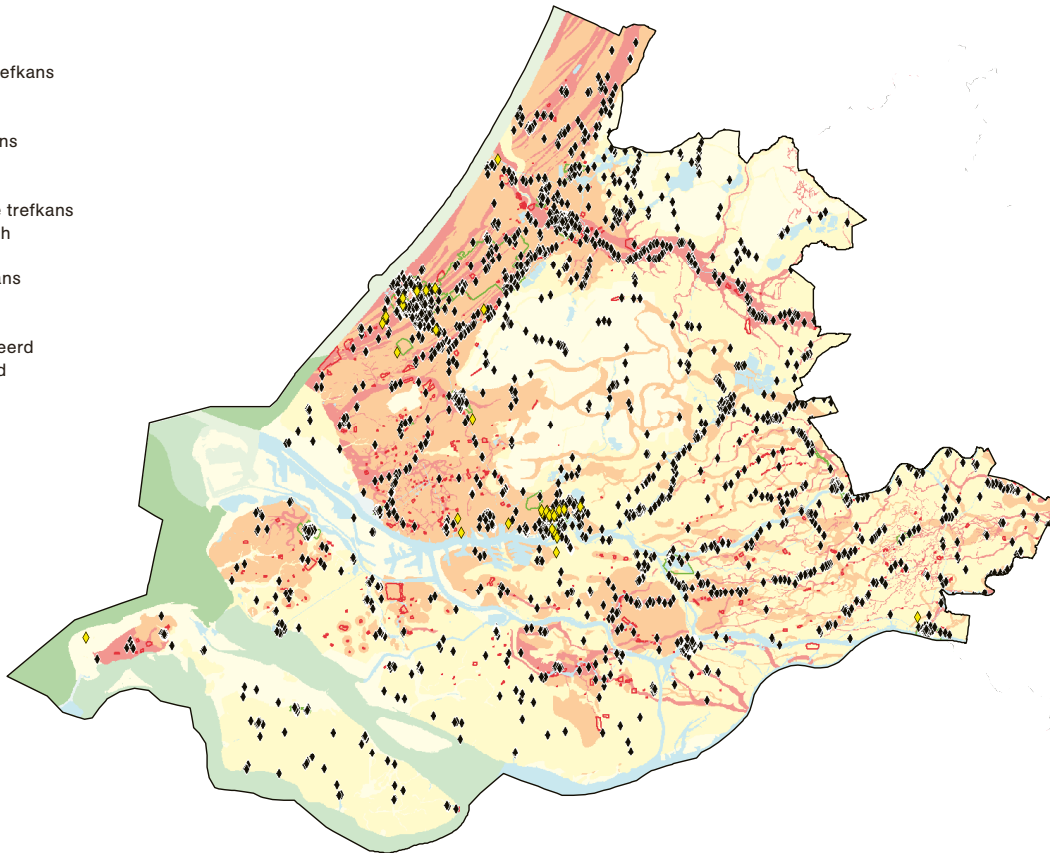

- AMK-terrein
Area Archaeological Monuments
- Beschermd stads- of dorpsgezicht
Protected townscapes and village sites
- ◆ Rijksmonument uit wederopbouwperiode
National Monuments of the Post-WWII reconstruction period
- ◆ Rijksmonument, gebouwd
National Monument

Indicatieve kaart van archeologische waarden
Indicative chart of archaeological values, score

Land	Water		
		Zeer lage trefkans Very low	
		Lage trefkans Low	
		Middelhoge trefkans Medium high	
		Hoge trefkans High	
		Niet gekarteerd Not mapped	

0 20 km

007a-b

Noord-Holland
 a. rijksmonumenten
 b. gemeentelijke monumenten (RACM)

008a-b

Zuid-Holland
 a. rijksmonumenten
 b. gemeentelijke monumenten (RACM)

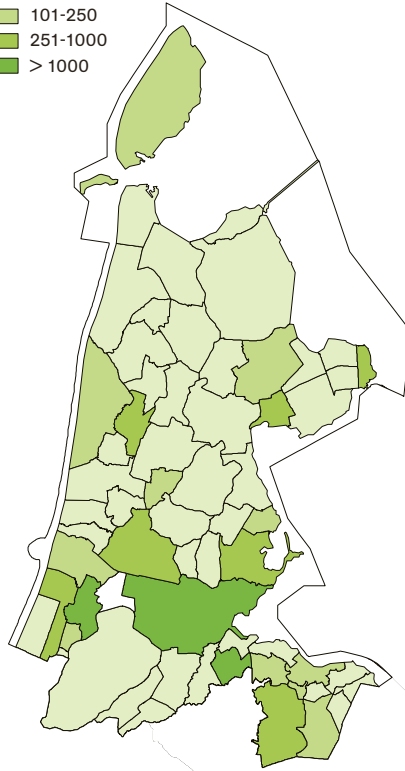
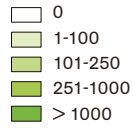
007a-b

North Holland
 a. monuments and historic sites with national protected status.
 b. monuments and historic sites with municipal protected status (RACM)

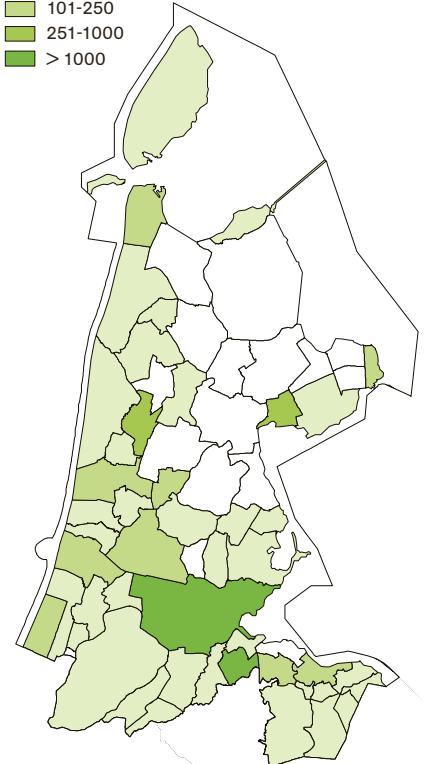
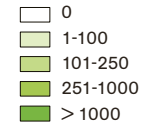
008a-b

South Holland
 a. monuments and historic sites with national protected status
 b. monuments and historic sites with municipal protected status (RACM)

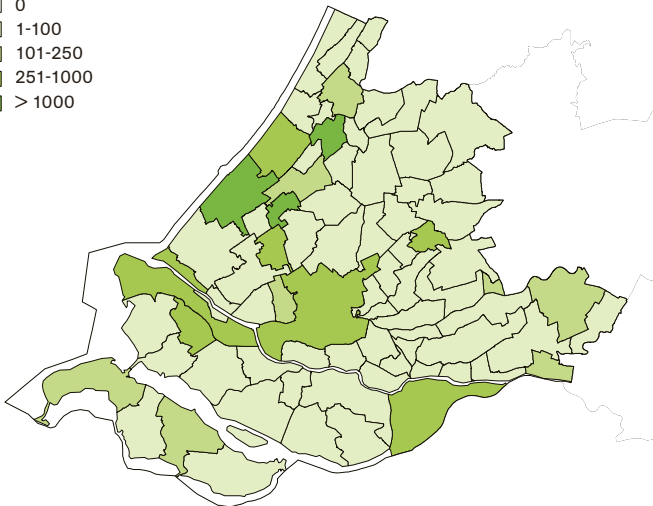
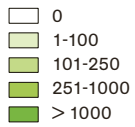
007a

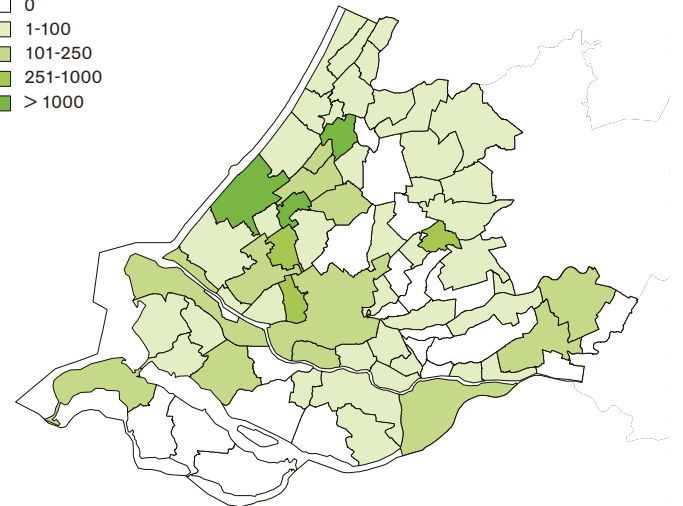
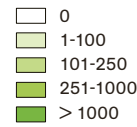
007b

008a

008b

are unfortunately difficult (if not impossible) to read from the maps. It is useful to pause a moment to reflect on this latter category.

Protected townscapes and village sites

The most prominent type of site in this category consists of old town centres. There is a scarcely a single historic town centre in the Netherlands that does not enjoy protected status, with the towns of North and South Holland – small towns as well as major cities – leading the field. The main exceptions are cities that were largely destroyed in the Second World War, such as Rotterdam, Arnhem, Venlo and Tiel. Parts of these city centres are expected to acquire protected status at some point, with the shift of emphasis away from policy on historic buildings to the period of architectural reconstruction after the Second World War.

Aside from the historic city centres, many sites dating from the period 1850-1940 were designated in the framework of the Historic Sites Selection Project (MSP). A total of 71 sites from this period have now been accorded protected status, while another 48 are under consideration and 42 are still in the preparatory phase. The MSP still lags a long way behind the list of 'old' sites, however: there are 327 protected townscapes and village sites dating from before 1850 (Figs. 9 and 10). The map with dots showing these protected areas reveals a striking concentration of protected village sites in Groningen, Friesland and Utrecht. In that respect, North and South Holland, which are dominated by townscapes, score far lower. Much of the central 'Green Heart' in the west of the country is surprisingly empty, but where it borders on the Vecht and Lek river basins there are a sizeable number of protected village sites.

It should be added that such figures tell us little about the actual areas that are protected, since there are huge discrepancies in surface area among the various protected sites. In 1999 a total of 130,000 buildings came within the regime of a protected site; this number is expected to exceed 200,000 in the foreseeable future. This obviously includes a relatively large number of national and municipal listed buildings.

Under the terms of the Monuments and Historic Buildings Act, qualities in the landscape can also be protected using the instrument of the protected townscape or village site. It is striking that, aside from a few farming hamlets protected chiefly for the quality of their landscapes, this option is used mainly where a clear and direct link exists between the landscape and its 'urban' uses, as in the case of protected zones of rural estates and country houses. Examples include the clus-

ters of country estates in 's-Graveland and Wasenaar-Voorschoten. Fields of fire around fortified towns are sometimes included in the protection.

But status is not the sole indicator of the state of a particular site: the protection of townscapes and village sites is primarily intended to provide an additional spatial evaluation framework, which is translated into the details of the development plan. It is well-nigh impossible to measure the spatial infringement of protected sites (whether detrimental or not). Research findings show that there is more pressure on village sites than on townscapes. The transformation of the countryside has widespread influence: farmsteads in outlying districts are often replaced by housing for townspeople, diminishing the uniqueness of villages.

Only if the instrument of the protected site has an attached 'grading' system, can we draw conclusions on the state of the urban planning heritage and the instrument's effectiveness. In fact we would maintain that this latter factor can never be assessed comprehensively: the concept of a protected townscape, like the vague aesthetic criteria used to assess the external appearance of buildings, provides a framework for assessment within which functional, architectural and urban-planning transformations can take place. Much of the value of aesthetic assessment comes from what it keeps out of the public eye: grotesque plans in bad taste carried to programmatic excess, which vanish into someone's desk drawer or are sent back to the drawing-table following their rejection by an aesthetic committee. Much the same procedure operates in the case of protected townscapes, a designation that serves in part to enhance the protection of a site's beauty. It may be added that the effect of 'protected sites' as an instrument is being researched outside the scope of the *Erfgoedbalans*, both within the RACM and elsewhere.¹¹

Protected historic sites with landscape-related features

Some categories of protected sites are closely related to the countryside and therefore help to determine the spatial quality of the countryside and the public's appreciation of it. First, there are historic country estates. A country estate usually consists of one main house, a number of annexes, and a landscaped garden or park. It is above all the latter component, ranging in surface area from a few dozen to (in a few cases) thousands of hectares, which can be classified as landscape heritage. The Netherlands currently possesses around 1,300 protected green sites, (such as parks, gardens and graveyards), 554 of which are historic

See for example the following study commissioned by the RACM: B. McCarthy, P. Pasmans and J. van Ee, *Over een andere boeg? Evaluatie MSP stads- en dorpsgezichten 1850-1940*. Nijmegen 2008. See also the report of the one-day seminar on protected sites organized by Flexus AWC and commissioned by the Architecture Promotion Fund, Belvedere, the provincial authorities of South Holland and Gelderland, and the municipal authorities of Utrecht, Leiden and Gouda *Het systeem van de Historische Stad*: www.flexusawc.nl.

Ook boerderijen vormen een categorie monumenten met een bijzondere betekenis voor het cultuurlandschap, maar het aantal (monumentale) boerderijen loopt gestaag terug. In 1940 telde Nederland ongeveer 200.000 boerderijen; in 2001 was het aantal boerderijen van voor 1940 teruggelopen tot 91.000, waarvan 44 procent als zodanig in gebruik, 55 procent herbestemd en 2 procent bouwvallig.¹² Het aantal rijksbeschermd boerderijen bedraagt circa 6400. Dit is ongeveer 7 procent van het historische bestand van deze categorie. Dit percentage staat in schril contrast met andere categorieën monumenten, zoals de molens, waarvan het merendeel beschermd is. De komende jaren zal door de schaalvergroting in de landbouw een groot deel van de bestaande boerderijen zijn functie verliezen. Hier ligt een enorme formatieopgave voor het platteland.

Militair erfgoed vormt een categorie monumenten die een sterke landschappelijke betekenis heeft. We kunnen 46 militaire linies of stellingen onderscheiden.¹³ De bescherming van linies en stellingen betreft in veel gevallen vooral losse objecten, zoals vestingen, forten, schansen, batterijen en kazematten. Van deze werken is het overgrote deel dat voor 1930 is ontstaan als object beschermd. Voorts zijn enkele lijnelementen (zoals linedijken, antitankgrachten en -muren) beschermd, maar nauwelijks vlakkelementen, zoals voormalige inundatievelden of schootvelden. De Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn wel planologisch beschermd, via het instrument van de Nationale Landschappen.¹⁴ De Stelling van Amsterdam staat bovendien ook op de lijst van Werelderfgoederen van de Unesco; de Nieuwe Hollandse Waterlinie staat op de 'nominatie'. Deze twee linies maken nu deel uit van grote nationale projecten.¹⁵

Het monumentenregister kent nog diverse andere objecten met een sterke landschappelijke betekenis. Zo zijn bijvoorbeeld enkele tientallen begraafplaatsen, kloostertuinen, hofjestuinen, pastorietuinen en boerenerven en boerentuinen beschermd. Daarnaast is er de groep 'diverse groene elementen', die bestaat uit landschapselementen die niet zijn onder te brengen in de hoofdcategorieën, zoals een enkele eendenkooi, visvijvers of een molenerf. Opvallend voor deze categorie is de ogenschijnlijke willekeur die ten grondslag ligt aan de aanwijzing. Selectie of prioritering lijkt hier afwezig te zijn geweest.

De Monumentenwet kent tevens 813 archeologische monumenten, waarbij vaak historisch-geografische kwaliteiten (bedoeld of onbedoeld) zijn meebeschermd. Als min of meer typisch historisch-geografische elementen komen als beschermde complexen onder meer voor: dijken, dijkrestanten, landweren en schansen. Soms wor-

den ook (delen van) bouwhistorische objecten zoals kloosters en kastelen als archeologisch monument beschermd.

Kennis en kennislacunes

Behalve een overzicht van de voorraad is in het kader van de *Erfgoedbalans* ook getracht inzicht te krijgen in de stand van de kennis, en daarmee ook van de kennislacunes, van de disciplines historisch cultuurlandschap, historische stedenbouw en gebouwd erfgoed. Aan de hand van een aantal zeer verhelderende tabellen brengen we hieronder de 'scores' voor het voetlicht. De vrij zorgwekkende hoofdconclusie verklappen we hier alvast: over de hele lijn is een schrijnend gebrek aan syntheses en overzichtstudies vast te stellen.

Historisch cultuurlandschap

Bij het opmaken van de stand van de kennis ten aanzien van het historisch cultuurlandschap is uitgegaan van de acht landschapstypen, soms weer onderverdeeld in deellandschappen, zoals die bijvoorbeeld door het Ministerie van LNV worden gebruikt. Hoewel het een en ander valt af te dingen op de bruikbaarheid van deze indeling, was zij voor dit doel voldoende. Voor elk (deel)landschap is aan de hand van *expert judgment* door een kleine groep deskundigen aangegeven hoe het met de stand van de kennis is gesteld: onvoldoende, matig of (redelijk) goed.¹⁶ Hierbij wordt vooral gekeken naar de stand van de kennis met betrekking tot de bewonings- en ontginningsgeschiedenis. Voor elk landschapstype is per periode de stand van de kennis aangegeven (afb. 11 en 12).

Ten eerste valt op dat we bijna over elk (deel)landschap van de jongere perioden relatief weinig weten. Zeker de Moderne tijd (vanaf 1950) is een veronachtzaamde periode in historisch-landschappelijk onderzoek. Dat is des te opvallender, omdat dit juist de periode is van de enorme transformatie van het cultuurlandschap als gevolg van de ruilverkavelingsprojecten. In mindere mate geldt dit ook voor de Nieuwste tijd, de periode van 1800 tot 1950. Naar analogie van de aandacht voor bijvoorbeeld de wederopbouwarchitectuur zou het dan ook aanbevelenswaardig zijn meer onderzoek te doen naar de landschappen die zijn ontstaan als gevolg van de ruilverkavelingen of de nog jongere natuurontwikkelingslandschappen, ondanks het feit dat cultuurhistorische landschapselementen of -structuren bij natuurontwikkeling vaak meedogenloos worden vernietigd.

Ten tweede valt op dat we weinig weten over het Centraal-Nederlandse zandgebied (Veluwe, Utrechtse Heuvelrug, Gelderse Vallei) en relatief

12

Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, *Historische boerderijen in Nederland. Een onderbouwde raming van het resterende bestand aan historische boerderijcomplexen gebouwd voor 1940*. Arnhem 2001.

13

Beek & Kooiman Cultuurhistorie, *Het post-militaire landschap*. Ministerie van VROM – DG Ruimte, Den Haag 2004.

14

Zie over de niet-beschermd bekende voorraad historisch cultuurlandschap, waaronder Nationale Landschappen, Nationale Parken en de landschapscollectie van terreinbeheerders: H.G. Baas, P.P.D. Burm, W.A. Ligtendag en V. Vreugdenhil (red.), *Ontginnen verleden. Inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap*. Edel Hoorn (LNV/Landview) 2001; J.E. Abrahamse en H. Baas, 'Historisch cultuurlandschap en historische stedenbouw in balans?', *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 27 (2009), nr. 1, ter perse.

15

Zie voor informatie: www.stellingvanamsterdam.nl; www.hollandsewaterlinie.nl.

16

Gebaseerd op *expert judgment* van deskundigen met een goed overzicht over het vakgebied: prof. dr. G.J. Borger, emeritus hoogleraar historische geografie, Universiteit van Amsterdam; prof. drs. J.A.J. Vervloet, hoogleraar historische geografie, Wageningen Universiteit; prof. dr. Th. Spek, senior onderzoeker historische geografie, RACM, en hoogleraar landschapsgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen; dr. J. Renes, onderzoeker en docent historische geografie, Universiteit Utrecht en Vrije Universiteit Amsterdam; drs. H.G. Baas, senior onderzoeker historische geografie, RACM.

country estates (either listed or in the process of being listed under a protection programme).

Farms also constitute a category of protected sites with special significance for the man-made landscape, but the number of historic farms is steadily falling. In 1940 the Netherlands had about 200,000 farms; by 2001 the number of farmhouses dating from before 1940 had fallen to 91,000, of which only 44 percent were still being used as farms, 55 percent had been reallocated to other uses and 2 percent had fallen into decay.¹² The number of farms enjoying national protection today is about 6,400, approximately 7 percent of the historical stock in this category. This percentage contrasts sharply with those in other categories of historic structures, such as windmills, the majority of which enjoy protected status. In the years to come, many existing farms will cease to function as such, owing to ongoing scale expansion in agriculture. This poses a huge challenge in terms of the transformation of the countryside.

Military heritage is a category of historic sites with great significance for the landscape. A total of 46 military lines and sites can be distinguished.¹³ Most of the elements of military lines accorded protection are isolated structures such as fortresses, castles, bulwarks, batteries and bunkers. The vast majority of structures in these categories dating from before 1930 enjoy protected status. In addition, some linear elements (such as embankments, anti-tank canals and anti-tank walls) are protected, but few areas such as former inundation plains or fields of fire. The Defence Line of Amsterdam and the New Dutch Water Line do enjoy planning protection, through the instrument of the National Landscapes.¹⁴ What is more, the Defence Line of Amsterdam is on UNESCO's World Heritage list and the New Dutch Water Line has been nominated. These two lines are now the object of major national projects.¹⁵

The register of historic sites includes a variety of other elements with marked landscape significance. For instance, dozens of graveyards, monastery gardens, gardens belonging to courtyard complexes or *hofjes*, farmyards, rectory gardens, farmyards and gardens attached to farms are protected. Then there is the category 'miscellaneous green items', elements of the landscape that do not belong in any of the main categories, such as a handful of duck decoys, fishponds and mill sites. The designations in this category seem remarkably haphazard; there does not appear to have been a process of selection or of setting priorities.

The Monuments and Historic Buildings Act also lists 813 archaeological sites, as a result of which their historical and geographical properties

(whether intentionally or not) are also protected. These include the following more or less characteristic historical and/or geographical elements: dykes (and dyke remains), national defences and bulwarks. Architectural structures such as monasteries and castles (or parts of them) are sometimes protected as archaeological historic sites.

Knowledge and gaps in the present state of knowledge

Aside from charting the existing stock, the *Erfgoedbalans* also sought to gain insight into the present state of knowledge (and areas of ignorance) of the disciplines of the historical man-made landscape, historical urban planning, and the built heritage. The resulting 'scores' appear below, based on a number of highly illuminating tables. But we can give away the fairly alarming main conclusion straight away: there is a shocking lack of syntheses and of wide-ranging historical surveys across the board.

Historical man-made landscape

In establishing the current state of knowledge on the historical man-made landscape, we distinguished eight landscape types, in some cases subdivided into categories such as those used by the Ministry of Agriculture, Nature Management and Fisheries. Whatever the undoubted shortcomings of these distinctions, they sufficed for the present purpose. For each type or sub-type of landscape, a small group of leading experts gave their assessment of the current state of knowledge: inadequate, fair or (reasonably) good.¹⁶ The primary emphasis was on the state of knowledge concerning the history of habitation and cultivation/development. The state of knowledge is given for each type of landscape and for each period (Figs. 11 and 12).

The first thing that strikes us is that where the later periods are concerned, we are relatively ignorant about every kind of landscape. The Modern Period in particular (since 1950) has been neglected in historical research on landscape, an omission that is all the more glaring because this is the period that has witnessed the transformation of the man-made landscape as a result of land consolidation projects. The same applies, albeit to a lesser extent, to the Early Modern Period (1800-1950). Given the prevailing interest in the postwar period of architectural reconstruction, for instance, more research is needed on landscapes created as a result of land consolidation and the still more recent 'nature development landscapes', even though elements or structures of the landscape belonging to the region's cultural

12

Institute for Research on Historical Farms (Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek), *Historische boerderijen in Nederland. Een onderbouwde raming van het resterende bestand aan historische boerderij-complexen gebouwd voor 1940*. Arnhem 2001.

13

Beek & Kooiman, *Cultuurhistorie. Het post-militaire landschap*. Ministry of Housing, Spatial Planning and the Environment (VROM), Directorate-General for Spatial Planning, The Hague 2004.

14

On the known stock of historical man-made landscape that does not enjoy protection, including National Landscapes, National Parks and protected areas administered by managers: H.G. Baas, P.P.D. Burm, W.A. Ligtenend and V. Vreugdenhil (eds.), *Ontgonnen Verleden. Inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap*, LNV/Landview, Ede/Hoorn, 2001; J.E. Abrahamse and H. Baas, 'Historisch cultuurlandschap en historische stedenbouw in balans?', *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 27 (2009), No. 1, forthcoming.

15

For more information, please go to www.stellingvanamsterdam.nl; www.hollandsewaterlinie.nl.

16

Based on an expert judgment formulated by scholars with wide-ranging expertise in the field: Dr G.J. Borger, professor emeritus of historical geography, University of Amsterdam; J.A.J. Vervloet, professor of historical geography, Wageningen University of Agriculture; Dr T. Spek, senior researcher in historical geography, RACM, and professor of landscape history, University of Groningen; Dr J. Renes, researcher and lecturer in

historical geography, Utrecht University and Free University of Amsterdam; H.G. Baas, senior researcher in historical geography, RACM.

weinig over het rivierengebied, de Friese laagveenontginningen en het kustgebied. Relatief veel weten we over de noordelijke en zuidelijke zandgebieden, het heuvelland, de zeekelegebieden, het hoogveenontginningsgebied, de West-Nederlandse laagveenontginningen en de droogmakerijen. Holland komt er dus wat betreft de kennis van het cultuurlandschap vrij goed vanaf.

De toekenning van 'scores' is gedaan op het niveau van het landschap of deellandschap, waardoor regionale verschillen mogelijk zijn weggevalen. Voor enkele (deel)landschappen kunnen we het beeld echter wat verder nuanceren. Als we kijken naar het Noord-Nederlandse zandgebied, dan blijkt dat Drenthe en Westerwolde redelijk tot goed bekend zijn wat betreft de landschaps- en bewoningsgeschiedenis. Maar van Gaasterland en Zuidoost-Friesland weten we niets of nauwelijks iets af.

Het Oost-Nederlandse zandgebied bestaat uit verschillende gebieden (Twente, Salland, Graafschap, Liemers/Montferland/Rijk van Nijmegen). Van Twente en Liemers/Montferland/Rijk van Nijmegen weten we heel weinig, terwijl we de Achterhoek en Salland steeds beter in de vingers krijgen, onder meer als gevolg van het onderzoek dat momenteel wordt uitgevoerd in het kader van het BBO-onderzoeksprogramma (Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling).

Van het Centraal-Nederlandse zandgebied is met name de Utrechtse Heuvelrug historisch-geografisch terra incognita. Van de Veluwe weten we op basis van enkele deelstudies wel iets, maar een volledig beeld bestaat ook hier niet, idem dito wat betreft de Gelderse Vallei. Het Zuid-Nederlandse zandgebied bestaat vooral uit de Brabantse zandgronden, met uitlopers in Noord- en Midden-Limburg. Voor beide delen zijn we redelijk tot goed op de hoogte van de landschaps- en bewoningsgeschiedenis, al kan dat regionaal nog wel verschillen.

Het noordelijke zeekelelandschap betreft de zeekelegebieden van Noord-Holland, Friesland en Groningen, die weer bestaan uit jonge en oude ontginningen. Van de jongere weten we minder dan van de oude, die met name door archeologen goed zijn onderzocht. Het zuidelijke zeekeiland-schap bestaat uit West-Brabant, Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden. Net als bij de noordelijke zeekelegebieden valt ook hier op dat we minder goed thuis zijn in de jongere geschiedenis. De laagveenontginningen zoals we die nu onderscheiden, zijn ontstaan vanaf de Late Middeleeuwen. Naar verhouding weten we relatief veel over de West-Nederlandse laagveenontginningen (zeker in vergelijking met die in Friesland), maar onze kennis over de West-Nederlandse laagveenontginningen lijkt aan vernieuwing toe.

Naast de bewonings- en ontginningsgeschiedenis is ook een aantal thema's bekeken die niet per (deel)landschap kunnen worden beoordeeld. Deze zijn in een aparte tabel samengevat (afb. 13). Wat opvalt is dat de thematische kennis van bepaalde aspecten van het historische cultuurlandschap vrij goed op orde is, al ontbreekt het vaak aan synthetiserende studies. Opmerkelijk is de nadruk op de toegepaste kennis. Aan de theoretische aspecten van de studie van het historische cultuurlandschap wordt heel wat minder aandacht besteed. De veronachtzaming van de geschiedenis van de jonge ruilverkavelingslandschappen blijkt opnieuw uit deze tabel.

Historische stedenbouw

Wat betreft de kennisontwikkeling van de historische stedenbouw wordt een groot contrast zichtbaar met de eerder geschetste situatie en organisatie van het archeologische vakgebied, waar de *Archeologiebalans* een resultaat van was. De bestudering van de geschiedenis van de Nederlandse stedenbouw kenmerkt zich in de eerste plaats door een geografische en thematische versnippering. De laatste jaren was sprake van een ware hausse aan stadsmonografieën, stedenatlassen en studies over allerlei deelaspecten van de stedenbouw.¹⁷ Veel van de grotere steden in Holland, zoals Amsterdam, Haarlem, Den Haag en Rotterdam, vielen hierbij vol in de prijzen (zowel fraaie atlassen als meerdelige monografieën en verschillende diepgravende deelstudies). Dordrecht, Gouda en Alkmaar mogen zich verheugen in monumentale stadsmonografieën.

Wat echter ten enenmale blijft ontbreken zijn vergelijkende en synthetiserende studies. Bovendien is er een groot gebrek aan overzichtsstudies waarin langetermijnontwikkelingen worden geanalyseerd en verklaard. Zowel de stadsmonografieën als de meeste stedenatlassen komen voort uit lokaal initiatief. De stadsgeschiedenissen vertonen weliswaar in toenemende mate de neiging om aandacht te besteden aan de ruimtelijke aspecten van de stadsontwikkeling (in sommige oudere stadsgeschiedenissen ontbreekt iedere beschrijving of analyse van de stedenbouwkundige ontwikkeling), maar ze staan volledig los van elkaar.

De stedenatlassen komen, zoals gezegd, eveneens vaak voort uit het initiatief van een historische vereniging of van het bestuur van een stad, maar verschijnen wel in een reeks. Dit leidt ertoe dat de verschillende atlassen onderling een duidelijke samenhang vertonen. Zowel in tekst als in beeld komt tot op zekere hoogte dezelfde thematiek aan de orde. Door deze meer uniforme opzet overstijgen zij het lokale. Bovendien staat in

009
De beschermde stads- en dorpsgezichten in Nederland per 1 januari 2008 (RACM).

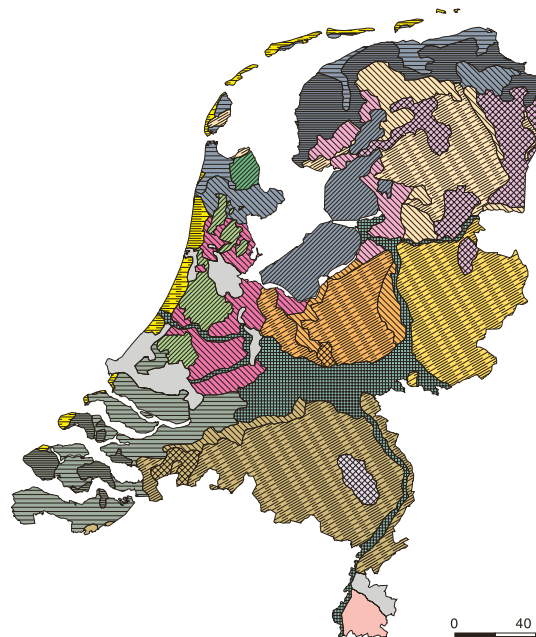
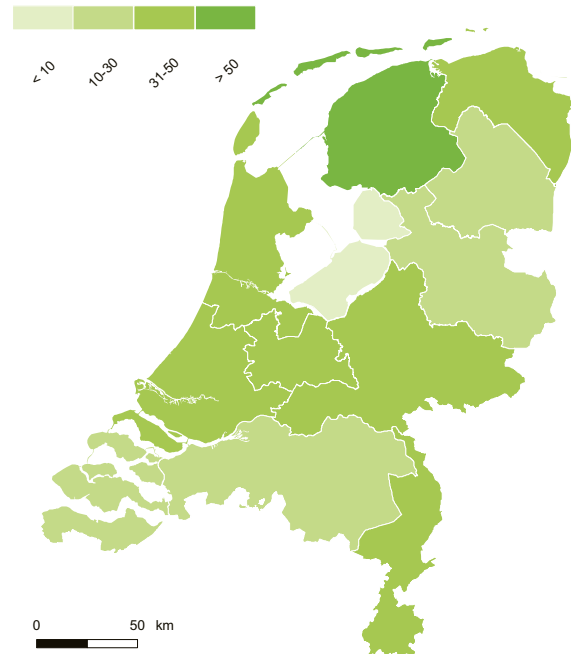
010
Aantal beschermde stads- en dorpsgezichten per provincie (RACM).

011
Landschapstypen en ontginningsgeschiedenis. Bron: RACM/Ministerie van LNV.

009
Protected townscapes and village sites in the Netherlands as of 1 January 2008 (RACM).

010
Number of protected townscapes and village sites by province (RACM).

011
Types of landscape and of cultivation. Source: RACM/Department of LNV.

landschapstype / types of landscape

- heuvelland / hilly regions of the south
- zandgebied noord / sandy area north
- zandgebied oost / sandy area east
- zandgebied zuid / sandy area south
- zandgebied midden / sandy area central
- zeekleigebied noord / sea-clay area north
- zeekleigebied zuidwest / sea-clay area southwest
- rivierengebied / river-clay area
- kustzone / shore region
- hoogveengebied noord / peat moors north
- hoogveengebied zuid / peat moors south
- laagveengebied noord / Frisian peat area
- laagveengebied west / peat area west
- droogmakerijen 17^e-19^e eeuw / reclamation area 17th-19th centuries
- droogmakerijen 20^e eeuw / reclamation area 20th century
- verstedelijkt gebied / urbanized areas

ontginningsgeschiedenis / types of cultivation

- oude zeeklei polders / old sea-clay polders
- jonge zeekleipolders / young sea-clay polders
- stroomrug- of komontginningen / natural levees and backswamps reclamation
- duinontginningen / dune cultivation
- kampontginningen met essen en heideontginningen / open fields, enclosures and moor cultivation
- laagveeontginningen / peat/fenland reclamation
- veenkoloniën / peat colonies
- droogmakerijen / drainage polders

Overzicht van de kennis en kennislacunes ten aanzien van de bewonings- en ontginningsgeschiedenis per onderscheiden (deel)-landschap en per onderscheiden periode (RACM).

	Middeleeuwen	Vroege Middeleeuwen	Late Middeleeuwen	Nieuwe tijd	Nieuwste tijd	Moderne tijd
1. Het heuvellandschap	+	+/-	+	+	+	+/-
2. Het zandgebied						
2a. De noord-Nederlandse zandgronden	+	+	+	+	+	+/-
2b. De oost-Nederlandse zandgronden	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-	-
2c. De centraal-Nederlandse zandgronden	-	+/-	-	-	+/-	-
2d. De zuid-Nederlandse zandgronden	+	+	+	-	+	+/-
3. Het hoogveenontginningsgebied						
3a. Noord- en midden-Nederland	o	o	o	+	+	+/-
3b. Zuid-Nederland	o	o	+	+	+	+/-
4. Het rivierengebied						
4a. Het centrale rivierengebied	+/-	-	+/-	+/-	+/-	+/-
4b. Het Maasdal bovenstrooms van Nijmegen	+/-	-	+/-	+/-	+	-
5. Het zeekleigebied						
5a. Het noord-Nederlandse zeekleigebied	+	+	+	+/-	+/-	-
5b. Het zuidwestelijke zeekleigebied	+	+	+	+/-	+/-	-
6. Het laagveengebied						
6a. De Friese laagveenontginningen	+/-	o	+/-	+/-	-	-
6b. Het west-Nederlandse laagveengebied	+	o	+	+/-	+/-	-
7. De droogmakerijen						
7a. De droogmakerijen uit de 17 ^e tot 19 ^e eeuw	o	o	o	+	+/-	+/-
7b. De IJsselmeerpolders	o	o	o	o	+	+
8. De Kustzone						
8a. Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden	+/-	o	+/-	+/-	+/-	+/-
8b. De kustzone van Noord- en Zuid-Holland	-	-	+/-	+/-	+/-	-
8c. De Waddeneilanden	+/-	-	+	+/-	+/-	+/-

+ = (redelijk) goed bekend
 +/- = matig bekend
 - = niet of nauwelijks bekend
 o = niet van toepassing

Middeleeuwen: 400–1500
 Vroege Middeleeuwen: 400–1000
 Late Middeleeuwen: 1000–1500
 Nieuwe tijd: 1500–1800
 Nieuwste tijd: 1800–1950
 Moderne tijd: 1950–heden

Overview of the current knowledge and gaps in knowledge concerning the habitation and cultivation/development history by landscape type or subtype and by period (RACM).

	Middle Ages	Early Middle Ages	Late Middle Ages	Early modern	Modern	Modern/Recent
1. Hilly regions of the south	+	+/-	+	+	+	+/-
2. Sandy areas						
2a. North	+	+	+	+	+	+/-
2b. East	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-	-
2c. Central	-	+/-	-	-	+/-	-
2d. South	+	+	+	-	+	+/-
3. Peat moors						
3a. North and central	o	o	o	+	+	+/-
3b. South	o	o	+	+	+	+/-
4. River-clay areas						
4a. Central	+/-	-	+/-	+/-	+/-	+/-
4b. River Maas south of Nijmegen	+/-	-	+/-	+/-	+	-
5. Sea-clay areas						
5a. North	+	+	+	+/-	+/-	-
5b. Southwest	+	+	+	+/-	+/-	-
6. Peat areas						
6a. Frisian	+/-	o	+/-	+/-	-	-
6b. West	+	o	+	+/-	+/-	-
7. Reclamation areas						
7a. 17th-19th centuries	o	o	o	+	+/-	+/-
7b. IJsselmeerpolders	o	o	o	o	+	+
8. Shore region						
8a. Islands of South Holland and Zeeland	+/-	o	+/-	+/-	+/-	+/-
8b. Provinces of North and South Holland	-	-	+/-	+/-	+/-	-
8c. Wadden Islands	+/-	-	+	+/-	+/-	+/-

+ = (fairly) well known
 +/- = moderately well known
 - = hardly known
 o = not applicable

Middle Ages: 400–1500
 Early Middle Ages: 400–1000
 Late Middle Ages: 1000–1500
 Early modern: 1500–1800
 Modern: 1800–1950
 Modern/Recent: 1950–present

013

Overzicht van de kennis en kennislacunes van thematische onderwerpen betreffende het cultuurlandschap, ingedeeld naar functie (RACM).

(redelijk) goed bekend
matig bekend
niet of nauwelijks bekend

Algemeen

Nederzettingenpatronen		x	
Internationale context		x	
Historisch belevingsonderzoek		x	
Theorie van de historische geografie			x
Historische ecologie		x	
Ruilverkavelingslandschappen			x
Maritiem landschap			x

Verkeer en vervoer

Wegen		x	
Tram- en spoorwegen		x	
Trekvaarten en kanalen		x	

Landbouw, jacht en visserij

Perceelsvormen	x		
Beplanting		x	
Landbouwgeschiedenis	x		
Bosbouw	x		

Waterstaat

Dammen en dijken	x		
Kades, tiendwegen en landscheidingen		x	
Overlaten	x		
Polder-boezemsystemen	x		
Molens en gemalen	x		

Militair

Schans, fort, kazemat, etc	x		
Linies en stellingen	x		
Militaire landschappen		x	

Grondstoffenwinning

Mergelwinning	x		
Steenkoolwinning	x		
Zandwinning		x	
Kleiwinning		x	
Turfwinning	x		
Grindwinning		x	

Recreatie

Buitenplaatsen	x		
Tuinen en parken	x		
Landgoederen		x	
Moderne recreatievormen		x	

013

Overview of the current knowledge and gaps in knowledge regarding themes bearing on the man-made landscape, classified by function (RACM).

(fairly) well known
moderately well known
hardly known

General

Patterns of settlement		x	
International context		x	
Historical experience research		x	
Theory of historical geography			x
Historical ecology		x	
Landscapes of consolidation and re-allotment projects			x
Maritime landscapes			x

Traffic and transport

Roads		x	
Railways and tramways		x	
Canals		x	

Agriculture, hunting and fisheries

Allotment structure	x		
Planting		x	
Agricultural history	x		
Forestry	x		

Maintenance of ways and waterworks

Dams and dykes	x		
Roads and boundaries		x	
Over falls	x		
Polder systems	x		
Wind mills and pumping engines	x		

Military

Fortresses, forts and casemates	x		
Defence lines	x		
Military landscapes		x	

Extraction of raw materials

Marl	x		
Coal	x		
Sand		x	
Clay		x	
Peat	x		
Shingle		x	

Recreation

Palace and manor gardens	x		
Gardens and parks	x		
Estates		x	
Modern forms of recreation		x	

Overzicht van de kennis en kennislacunes van historisch-stedenbouwkundige thema's, onderverdeeld naar perioden (RACM).

	tot 1500	1500–1850	1850–1940	1940–1980	1980–2008
Steden					
Verstedelijking	+/-	+	+	+	+
Stedenstelsels/politiek-economisch-functionele clusters	-	+/-	-	+	+
Sociaal-economische geschiedenis m.b.t. de steden	+/-	+	+	+	+
Stadsuitbreidingen	-	-	+	+	+
Structuur en morfologie	-	-	+/-	+/-	+/-
Sprawl: buitentimmeren, suburbanisatie	-	-	-	+	+
Relaties tussen stad en land	+	+	+/-	+	+

Stedenbouwkundige praktijk

Regionaal ontwerp, grootschalige planologie	o	o	+	+	+
Stadsontwerp	-	+/-	+/-	+/-	+/-
Verkavelingen, perceelvormen, typologie (relatie gebruik en vorm)	-	-	+	+	+
Ontwerp en inrichting van de buitenruimte: straten, kades, pleinen	-	-	+/-	+/-	+/-
Binnenstedelijke transformaties, herontwikkeling	-	-	+/-	+	+
Milieu(problematiek) in steden	-	-	+/-	+	+

Functies en structuren

Stadsverdediging, stedelijke fortificatiewerken	+	+	+	o	o
Mobiliteit	-	+/-	+	+	+
Stedelijke waterstructuren	+	-	-	-	-
Overige infrastructuur in de steden	+	-	+	+	+
Havengebieden	+	+	+	+	+
Werkgebieden/industrie	+/-	-	+	+	+
Woningbouw	+	+	+	+	+
Stedelijk groen: beplantingen, plantsoenen, stadsparken	-	+/-	+	+	+

Organisatie en regelgeving

Stedelijke organisatie: stadsfabriekambten/publieke diensten	-	+/-	+	+	+
Verhouding publiek-privaat, opdrachtgeverschap, projectontwikkeling	-	-	+/-	+/-	+/-
Bouwregelgeving en welstand: keuren, wet- en regelgeving	+	+	+	+	+
Bestemmingsregeling: keuren, wet- en regelgeving	-	-	+	+	+
Grondbeleid, gronduitgifte, grondmarkt	-	-	+/-	+/-	+/-

Theorie en beeldvorming

Stedenbouwkundige theorie, ontwerptheorie, stadsmodellen	-	+	+	+	+
Lokale studies: stadsgeschiedenissen, stadsbeschrijvingen, stedenatlassen en bronnenuitgaven	+	+	+	+	+
Ontwerpers, ontwerp bureaus, organisatie van het ontwerpvak	o	+	+/-	-	-
Ontwerponderwijs	o	-	+/-	-	-
Stedelijke representatie: de stad in prent- en schilderkunst, fotografie, literatuur	+/-	+	+	+	+
Cartografie als hulpwetenschap bij de bestudering van steden	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-

Overview of the current knowledge and gaps in knowledge regarding themes in historical urban development, divided into periods (RACM).

	-1500	1500–1850	1850–1940	1940–1980	1980–2008
Cities					
Urbanization	+/-	+	+	+	+
System of cities	-	+/-	-	+	+
Social-economical history of cities	+/-	+	+	+	+
City extensions	-	-	+	+	+
Structure and morphology	-	-	+/-	+/-	+/-
Sprawl: suburbanization	-	-	-	+	+
Town-country relationships	+	+	+/-	+	+

Practice of urbanism

Regional planning	o	o	+	+	+
Urban planning	-	+/-	+/-	+/-	+/-
Parcellation, typology	-	-	+	+	+
Design of public space: streets, quays, squares	-	-	+/-	+/-	+/-
Inner city transformation	-	-	+/-	+	+
Environmental issues	-	-	+/-	+	+

Functions and structures

City defence	+	+	+	o	o
Mobility	-	+/-	+	+	+
Water systems	+	-	-	-	-
Other infrastructural works	+	-	+	+	+
Harbour areas	+	+	+	+	+
Industrial zones	+/-	-	+	+	+
Housing	+	+	+	+	+
Urban greens and parks	-	+/-	+	+	+

Regulations

Public works	-	+/-	+	+	+
Public-private, principalship, project development	-	-	+/-	+/-	+/-
Building regulations	+	+	+	+	+
Zoning	-	-	+	+	+
Real estate	-	-	+/-	+/-	+/-

Theory and imaginary

Urban theory, design theory	-	+	+	+	+
Local studies, town atlases, monographs	+	+	+	+	+
Designers and organization of urban design discipline	o	+	+/-	-	-
Education	o	-	+/-	-	-
Urban representation	+/-	+	+	+	+
Cartography	+/-	+/-	+/-	+/-	+/-

history are often relentlessly destroyed in the process of nature development.

The second striking discovery is our ignorance of the sandy area in the heart of the Netherlands (the Veluwe, the Utrecht Ridge, the Gelderland Valley) and to a lesser extent of the region of the major rivers, the peat areas in Friesland, and the coastal area. We are better informed, relatively speaking, about the northern and southern sandy regions, the hilly region of the south, the sea-clay areas, the peat moors, the peat areas in the west of the Netherlands, and the polders. In other words, North and South Holland emerge quite favourably from this survey of the state of knowledge of the man-made landscape.

Since scores were assigned on the basis of the type or sub-type of landscape, regional discrepancies may not be visible. Still, in some cases the picture can be refined a little. If we look at the sandy region in the north of the Netherlands, we discover that the landscape and habitation histories of Drenthe and Westerwolde are on the whole quite well known, but those of Gaasterland and southeast Friesland are almost entirely obscure.

The sandy areas in the east of the Netherlands consist of different regions (Twente, Salland, Graafschap, Liemers/Montferland/Rijk van Nijmegen). Of Twente and the Liemers/Montferland/Rijk van Nijmegen we know very little, while we are increasingly well-informed about the Achterhoek and Salland, partly through the current Archaeological Heritage in Conservation and Development (BBO) research programme.

Where the sandy area in the central Netherlands is concerned, the Utrecht Ridge in particular is a 'terra incognita' in terms of its historical geography. Studies of aspects of the Veluwe have provided a certain amount of knowledge, but even here there is no comprehensive picture, and the same applies to the Gelderland Valley. We are fairly well-informed about the landscape and habitation history of the sandy regions of the south of the country – mainly in Brabant, with areas branching into northern and central Limburg – although there may be regional discrepancies in our knowledge.

Where the northern sea-clay areas of North Holland, Friesland and Groningen are concerned, some were developed long ago and some far more recently. We are less well-informed about the newer regions, which have been less well researched, especially by archaeologists. The same applies to the southern sea-clay landscape of western Brabant, Zeeland, and the islands of South Holland. The peat areas that we distinguish today were formed in the Late Middle Ages. Our knowledge of the fenland development regions in the western Netherlands is reasonable (certainly

in comparison to those in Friesland), but needs to be brought up to date.

Besides the history of habitation and cultivation, we also reviewed a number of themes that cannot be assessed for each type or sub-type of landscape. These are summarized in a separate table (Fig. 13). The table shows that our thematic knowledge of certain aspects of the historical man-made landscape is quite reasonable, although there are no synthesizing studies. There is a striking emphasis on the application of knowledge. The theoretical aspects of the study of the historical man-made landscape receive far less attention. The neglect of the history of the recent land consolidation operations emerges yet again from this table.

Historical urban development

When it comes to generating knowledge on historical urban development, a sharp contrast emerges between the situation and organizational structure of the field of archaeology, which led to the *Archeologiebalans*. The study of the history of Dutch urban development is characterized first and foremost by geographical and thematic fragmentation. The past few years have witnessed a veritable flood of monographs on cities, urban atlases and studies of various aspects of urban development.¹⁷ Many of the major cities of North and South Holland, such as Amsterdam, Haarlem, The Hague and Rotterdam, have benefited from this craze (in the form of handsome atlases, multi-volume monographs and several in-depth studies of specific elements). The people of Dordrecht, Gouda and Alkmaar can rejoice in the publication of monumental urban monographs on their cities.

Yet even now there is still a complete absence of comparative studies and syntheses. What is more, there is a serious lack of wide-ranging historical surveys that analyze and explain long-term developments. The urban monographs and most of the atlases were produced as local initiatives. While the urban histories pay more attention to the spatial aspects of urban development than in the past (some older histories of cities include no description or analysis whatsoever of developments in urban planning), each one is an isolated publication.

The city atlases also often result from an initiative of the local history society, but since they are published in a series, they display a certain cohesiveness. Each one covers similar themes, in text and image. Thanks to this more uniform structure, the series transcends its local character. Furthermore, spatial development is the central concern of the atlases: it is displayed in a series of maps. The atlases therefore form an excellent

17
See the article by Rutte in this issue of *OverHolland* and R. Rutte, 'Bouwstenen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stads-historisch onderzoek in Nederland', *Stadsge-schiedenis*, 3 (2008) No. 1, pp. 71-86.

de atlasen de ruimtelijke ontwikkeling centraal: deze wordt door middel van een reeks kaarten in beeld gebracht. Daarmee vormen de atlasen een goed uitgangspunt voor onderzoek van de ruimtelijke ontwikkeling. Mogelijk (en hopelijk) fungeren zij in de toekomst ook als basis van grootschaliger, meer synthetiserende overzichten van de Nederlandse stedenbouwgeschiedenis.

De hier opgenomen tabel (afb. 14) schetst de stand (onvoldoende, matig of [redelijk] goed) van de kennis van de geschiedenis van de stedenbouw; hij kwam, net als die over het historisch cultuurlandschap, tot stand aan de hand van *expert judgment*.¹⁸ Het is opvallend dat slechts bij weinig thema's sprake is van een gelijkmatig ontwikkelde kennis over de verschillende periodes. Thematisch overzicht ontbreekt. Eveneens opvallend is dat we over de eeuwen vóór de negentiende eeuw van veel thema's bitter weinig weten. Verder blijkt dat het stedenbouwkundig ontwerp overheerst in de bestudering van de Nederlandse steden. De technische aspecten, die te maken hebben met de fysieke productie, maar ook de onderliggende (economische) processen blijven grotendeels buiten beeld. Overigens is de techniekgeschiedenis uit de perioden voor 1800 op zich al een ondergeschoven kindje. Hetzelfde geldt voor de organisatie van het ontwerp in de periode na 1800. Onderwerpen waar een constante aandacht voor is, zijn havenontwikkeling, die zowel in de archeologie als in de geschiedschrijving een prominente rol speelt, en een onderwerp als fortificatiewerken, die zowel vanuit de monumentenzorg als vanuit de militaire geschiedenis veel aandacht krijgen. Ook de bijdrage van de rechtsgeschiedenis aan de bestudering van de geschiedenis van de stedenbouw is een constante.

De kennis van de stedenbouw varieert sterk per regio. Dit heeft dezelfde oorzaak als de boven beschreven fragmentatie van kennis: de bestudering van de ruimtelijke ontwikkeling is in het algemeen het gevolg van lokaal initiatief. Dit heeft geleid tot grote verschillen in kennisniveau tussen de verschillende regio's: de Hollandse en Zeeuwse steden en die in het rivierengebied hebben vandaan de aandacht van onderzoekers getrokken. Dat geldt ook voor enkele steden daarbuiten, zoals Maastricht, Groningen en Nijmegen. In de rest van Nederland zijn de steden in veel mindere mate voorwerp van onderzoek geweest.

De eenzijdige nadruk op het ontwerp wordt langzamerhand verlaten voor een analyse waarin de invloed van de andere actoren op de stadsontwikkeling wordt onderkend en meegewogen. Techniek en productie komen aan de orde in een aantal grote onderzoeken van de publieke diensten en hun werknemers die verantwoordelijk

waren voor de ontwikkeling van de steden: de stadsfabriekambten, diensten Publieke Werken en stadsarchitecten. Ook is sinds 1980 veel onderzoek over het ontstaan en functioneren van stedelijke netwerken gepubliceerd: moderne stadsconcepten als de 'netwerkstad' of het 'stedelijk veld' worden toegepast bij de analyse van historische steden.

Gebouwd erfgoed

Evenals de kennis van de historische stedenbouw wordt die van het gebouwde erfgoed gekenmerkt door een gebrek aan overzicht en aan studies die pogen tot een synthese te komen.¹⁹ Hoewel de kennis van gebouwde objecten en complexen groot is, blijkt deze zeer ongelijk verdeeld, divers en versnipperd. Over het ene (soort) object is veel bekend, over het andere bijna niets. De kennis per regio is moeilijk te duiden. Wel kan worden vastgesteld dat meer bekend is over de steden dan over de gebieden daarbuiten.

Een aanzienlijk deel van het onderzoek dat wordt gedaan, is hoofdzakelijk inventariserend en documenterend. Het wetenschappelijk onderzoek van gebouwen wordt slechts zeer beperkt gestuurd; centrale regie ontbreekt. Ook is er geen onderzoeksagenda. Gek genoeg schijnt er geen causaal verband te bestaan tussen de voorraad gebouwde erfgoed en het onderzoek. De opzet van de *Erfgoedbalans* is hierin ook niet duidelijk. Meer onderzoek naar het hoe en waarom is noodzakelijk. Wat is de samenhang tussen de voorraad, de aard en de verspreiding daarvan, en de stand van kennis van, bijvoorbeeld, de verschillende categorieën van monumenten?²⁰ Worden dit soort elementaire vragen beantwoord, dan zal het gemakkelijker worden om zowel onderzoekslijnen uit te zetten als de kennis over de voorraad structureel te verbeteren.

Over de recente ontwikkelingen van het vakgebied en de vooruitgang die is geboekt op het gebied van architectuur- en bouwhistorie, ontbreken overzichten en publicaties. In de *Erfgoedbalans* ontbreekt het zelfs aan een tabel over kennis en kennislacunes, zoals die wel is opgenomen wat betreft het historisch cultuurlandschap en de historische stedenbouw. Vandaar dat we voor dit artikel daartoe een poging hebben ondernomen (afb. 15 en 16), en wel, net als bij de tabellen in de *Erfgoedbalans*, met behulp van de expertise van deskundigen met een goed overzicht over het vakgebied.²¹ De 'scores' geven slechts een indicatie – meer dan dat is op dit moment niet mogelijk: plus (+) geeft aan dat het redelijk op orde is, soms zelfs goed; plusminus (+/-) dat het gaat; min (-) staat voor zeer gebrekkig dan wel afwezig, en nul (0) betekent 'niet van toepassing'.

18

Gebaseerd op *expert judgment* van deskundigen met een goed overzicht over het vakgebied: prof. dr. E.R.M. Taverne, emeritus hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen; prof. dr. L.A. de Klerk, hoogleraar planologie, Afdeling Geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam; dr. R.J. Rutte, docent en onderzoeker stads- en architectuurgeschiedenis, IHAU, Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft; drs. J.E. Abrahamse, senior onderzoeker historische stedenbouw RACM.

19

Drie gunstige uitzonderingen zijn de volgende pogingen tot synthese en/of overzicht: K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheim en A. van der Woud (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*. Zwolle 2007; R. Stenvert en G. van Tussenbroek (red.), *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*. Utrecht 2007; R. Stenvert, C. Kolman e.a., *Monumenten in Nederland*. 12 delen, een per provincie, Zeist/Zwolle 1996-2006. Vergelijk: *Bulletin KNOB*, 105 (2006), nr. 6, themanummer gewijd aan *Monumenten in Nederland*. Verder wijzen we graag op de uit het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) voortgekomen reeks 'Architectuur en stedenbouw in ... 1850-1940', waarin de twaalf provincies en vele grote steden zijn opgenomen. Tevens bestaat van veel steden een architectuurgids; zie daarvoor de literatuurlijst in: P. Groenendijk en P. Vollaard, *Architectuurgids Nederland (1900-2000)*. Rotterdam 2006. Ook het volgende bijzondere boekje mag hier niet onvermeld blijven: A. Steegh, *Monumenten Atlas van Nederland*. 1100 histori-

sche nederzettingen in kaart. Zutphen 1985. Voor een instructief en vermakelijk, maar ook onthutsend inzicht in de Nederlandse architectuurgeschiedenis bevelen we graag het recent verschenen boekwerkje van Auke van der Woud aan: *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*. Rotterdam 2008, waaruit blijkt dat deze een vrij opmerkelijke ontwikkeling doormaakte die nogal bepalend is voor de huidige stand van kennis en onderzoek.

20

Zie in dit kader bijvoorbeeld: R. Stenvert, 'Van monumenten en ruimtelijke netwerken in plaats en tijd. Een cultuurtopografie van Nederland', *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 26 (2008), nr. 1, pp. 24-41, waarin de mogelijkheden voor verder onderzoek naar aanleiding van de reeks *Monumenten in Nederland* worden verwoord.

21

Gebaseerd op *expert judgment* van: dr. ing. R. Stenvert, bouw- en architectuurhistoricus en een van de hoofd auteurs van *Monumenten in Nederland*; prof. dr. L. Bosman, hoogleraar architectuurgeschiedenis, Universiteit van Amsterdam; prof. dr. J.E. Bosma, hoogleraar architectuurgeschiedenis en erfgoedstudies, Vrije Universiteit, Amsterdam; prof. dr. A. van der Woud, hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen; prof. dr. K.A. Ottenheim, hoogleraar architectuurgeschiedenis, Universiteit Utrecht; Erik Kleijn, hoofd afdeling gebouwde erfgoed RACM; en Abrahamse en Rutte, beiden auteur van dit artikel.

point of departure for research on spatial development. Possibly – hopefully – they may serve in the future as a basis for larger-scale, more synthesizing overviews of the history of urban development in the Netherlands.

The table included here (Fig. 14) outlines the present state of knowledge (inadequate, poor, or (reasonably) good) on the history of urban development; as in the case of the historical man-made landscape, it was based on an expert assessment.¹⁸ Strikingly, there are few themes in which the knowledge is divided evenly across the various periods of time. There is no thematic overview. It is equally striking that in the case of the entire period prior to the nineteenth century, there are many themes about which we are virtually in the dark. It also becomes clear that urban planning design is the dominant subject in research on the cities of the Netherlands. Researchers not only tend to pay scant attention to technical aspects, which are related to physical production, but also to the underlying economic processes. Indeed, the history of technology in the period before 1800 suffers from a generalized chronic neglect. The same applies to the organizational structure of architectural design in the period *since* 1800. But there are some subjects that have commanded a steady flow of interest. One of these is the development of ports, which figures prominently both in archaeology and in historiography, and another is fortifications, a subject studied not only as part of military history but also in relation to the preservation of historic buildings. Another constant is the history of law, which plays a role in studies of the history of urban development in every period.

The quantity of research on the history of urban development shows sharp regional discrepancies. The cause, as noted above in relation to the fragmentation of knowledge, is that studies of spatial development tend to arise from local initiatives. This has generated wide gaps in knowledge between the different regions: the cities of Holland and Zeeland and those in the great river basins have always attracted the attention of researchers. This also applies to a few cities outside those areas, such as Maastricht, Groningen and Nijmegen. Far less research has been done on the cities in the rest of the Netherlands.

The one-sided emphasis on design is gradually being abandoned in favour of an analysis in which the influence of the other actors on urban development is acknowledged and taken into consideration. Technology and production are examined in a number of major studies of the public services and their staff who were responsible for the development of cities: public works departments and city architects. In addition, a great deal

of research has been published since 1980 on the origins of urban networks and the way in which they worked: modern concepts such as ‘network city’ and ‘urban field’ are applied to analyses of historical cities.

Built heritage

The knowledge of the built heritage, like that of historical urban development, is characterized by a lack of a clear overview and an absence of synthesizing studies.¹⁹ Although a wealth of knowledge is available concerning built structures and complexes, it is very unevenly distributed, variable and fragmented. About some structures or types of structures we are extremely well informed, and about others we know almost nothing. It is not easy to make any pronouncements about the available knowledge according to region. All that may be said is that more is known about the cities than about the areas outside them.

A large proportion of research sets out to document and take stock. Research on buildings is seldom carried out according to any guidelines, and it is not orchestrated by any central body. Nor is there such a thing as a research agenda. Curiously, there seems to be no relationship of cause and effect between the stock of built heritage and the research, nor does the *Erfgoedbalans* suggest any such relationship. More research needs to be done in relation to the how and why of the built heritage. How does the stock relate to the nature of buildings and their distribution, and to the state of our knowledge of, for instance, the diverse categories of historic buildings?²⁰ Once elementary questions of this kind are answered, it will be easier both to map out research lines and to structurally improve our knowledge of the stock.

Regarding the recent developments in the field, and the progress achieved in the fields of architectural and building history, there is a lack of publications, and none providing a wide-ranging historical survey. The *Erfgoedbalans* does not even include a table on the state of knowledge and the gaps that remain to be filled, which it does include for the historical man-made landscape and historical urban development. For this reason, we have tried to produce one for this article (figs. 15 and 16) and have done so, as in the case of the *Erfgoedbalans* tables, with the aid of experts with wide-ranging expertise in the field.²¹ The ‘scores’ provide only an indication, since nothing more precise is feasible at present: a plus sign (+) indicates that the present state of knowledge in this area is reasonable or good; a plus-minus (+/–) indicates that the situation is ‘fair’; a minus sign (–) stands for highly inadequate or altogether absent, and a zero (0) means inapplicable.

18

Based on an expert judgment formulated by scholars with wide-ranging expertise in the field: Dr E.R.M. Taverne, professor emeritus of the history of architecture and urban development, Faculty of Humanities, University of Groningen; Dr L.A. de Klerk, professor of urban and regional planning, Department of Human Geography, Planning and International Development Studies, Faculty of Spatial Sciences, University of Amsterdam; Dr R.J. Rutte, lecturer and researcher on urban history and the history of architecture, IHAU, Faculty of Architecture, Delft University of Technology; J.E. Abrahamse, senior researcher on historical urban development, RACM.

19

The following books are welcome exceptions, in that they do attempt to provide a wide-ranging overview and/or synthesis: K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheim and A. van der Woud (eds.), *Bouwen in Nederland 600-2000*. Zwolle 2007; R. Stenvert and G. van Tussenbroek (eds.), *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*. Utrecht 2007; R. Stenvert, C. Kolman et al., *Monumenten in Nederland*. 12 vols., one for each province, Zeist/Zwolle 1996-2006. Cf. *Bulletin KNOB*, 105 (2006), No. 6, special issue on *Monumenten in Nederland*. We would also like to draw attention to the series *Architectuur en stedenbouw in ... 1850-1940*, an offshoot of the Monuments and Historic Buildings Inventory Project (MIP), which deals with the twelve provinces and numerous major cities. In addition, architectural guides to many cities have been published; see the bibliography in P. Groenendijk and P. Volvaard, *Architectuurgids Nederland (1900-2000)*. Rotterdam 2006. The fol-

lowing remarkable little book should also be mentioned here: A. Steegh, *Monumenten atlas van Nederland. 1100 historische nederzettingen in kaart*. Zutphen 1985. For an illuminating and entertaining but also disconcerting look at Dutch architectural history, we warmly recommend the slim volume recently published by Auke van der Woud: *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*. Rotterdam 2008, from which it emerges that Dutch architectural history passed through a remarkable development that has greatly influenced the current state of knowledge and research.

20

In this context, see e.g. R. Stenvert, ‘Van monumenten en ruimtelijke netwerken in plaats en tijd. Een cultuurtopografie van Nederland’, *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 26 (2008), No. 1, pp. 24-41, which defines the scope for further research on the basis of the series *Monumenten in Nederland*.

21

Based on the expert judgment of Dr R. Stenvert, historian of architecture and one of the primary authors of *Monumenten in Nederland*; Dr L. Bosman, professor of the history of architecture, University of Amsterdam; Dr J.E. Bosma, professor of history of architecture and heritage studies, Free University, Amsterdam; Dr A. van der Woud, professor of the history of architecture and urban development, University of Groningen; Dr K.A. Ottenheim, professor of the history of architecture, Utrecht University; Erik Kleijn, head of the built heritage department, RACM; and Abrahamse and Rutte, two of the co-authors of this article.

Het leek ons legitiem om de nadruk te leggen op de verschillende soorten gebouwen (afb. 15) omdat op die manier het verband tussen kennis en voorraad wellicht wat duidelijker wordt. Tevens is hiervoor gekozen omdat een deel van de thema's betreffende het gebouwde erfgoed reeds wordt gedekt door de tabellen waarin de stand van de kennis van het cultuurlandschap en de historische stedenbouw is weergegeven. Een aantal thema's dat specifiek betrekking heeft op het gebouwde erfgoed, is apart opgenomen (afb. 16). Naast vier perioden is aan deze tabellen een vijfde, bijzondere kolom toegevoegd: overzichtsstudies. Daarmee worden studies bedoeld waarin de ontwikkeling van een bepaald soort gebouw of groep van gebouwen dan wel een thema over een lange termijn, bij voorkeur vanaf het ontstaan tot heden, samenhangend en in hoofdlijnen wordt behandeld. Dit leek ons instructief, aangezien er volgens de *Erfgoedbalans* een schrijnend gebrek is aan syntheses en overzichtsstudies. In zeer beperkte oplage verschenen interne rapporten zijn niet meegenomen.

Uit de tabellen blijkt dat architectuur- en bouwhistorici, inclusief monumentenzorgers van diverse pluimage, zich inderdaad achter de oren mogen krabben over het geringe aantal overzichtsstudies. Ook de zeer verschillende stand van kennis per soort gebouw is weinig opwekkend. Slechts enkele categorieën komen er vrij goed vanaf, bijvoorbeeld kerken, stad-, raad- en gemeentehuizen, ziekenhuizen en inrichtingen, woonhuizen en sociale woningbouw. Voor de meeste categorieën blijkt de kennis echter ongelijkwaardig verdeeld per periode, bovendien bestaat die veelal uit allerhande detailstudies zonder veel onderlinge samenhang. Naar wij hopen stemt deze tabel tot nadenken en lokt hij uit tot actie en reactie.

Tijdens de interviews ten behoeve van de samenstelling van de kennistabellen van het gebouwde erfgoed kwam de reactie direct op gang. Koos Bosma bijvoorbeeld liet weten dat hij niet zoveel kan aanvangen met zo'n schema met plussen en minnen. Enerzijds omdat niet duidelijk is waar deze voor staan; er hangt geen literatuurlijst aan. Anderzijds omdat deze methodiek weinig recht doet aan de transformatieprocessen die bepalend zijn voor architectuur en het schrijven van architectuurgeschiedenis.²² Volgens hem zou een ander soort benadering – een die minder statisch is dan bijvoorbeeld het denken in vaste typen gebouwen – vruchtbaarder zijn.

Enige relevante hoofdthema's binnen de architectuurgeschiedenis die hij aandraagt zijn illustratief: binnenstedelijke transformatie en herbestemming van gebouwen door de eeuwen heen; bedrijvengeschiedenis, toegespit op de uiterlijke

verschijningsvorm en de voortdurende transformatie daarvan; mondialisering van architectuur, waarbij gedacht kan worden aan zowel de verspreiding van Hollandse architectuur in de zeventiende eeuw als zogenaamde koloniale architectuur; opdrachtgevers en architectuur, met de veranderingen in de verhouding daartussen door de eeuwen heen als leidraad; de verzorgingsstaat – het verzorgingsapparaat uitgedrukt in gebouwen.

Het schematiseren en periodiseren in tabellen en het aangeven van de stand van de kennis met een plus, min of plusminus zijn wat Bosma betreft te simpel. Veeleer zou moeten worden bepaald wat de centrale thema's zijn binnen de architectuurgeschiedenis als proces van voortdurende transformatie. Deze kunnen tevens sturend zijn voor het voorraadbeleid van de RACM. Het lijkt de hoogste tijd dat de wereld van de academische architectuurgeschiedenis (aan de universiteiten) en die van de aanverwante vakgebieden binnen de RACM dichter tot elkaar komen. Graag maken we hier van de gelegenheid gebruik om op te roepen tot een open en kritische uitwisseling van gedachten, over benaderingswijze, methodiek en centrale thema's, in de hoop dat deze oproep leidt tot meer samenhangend en gericht onderzoek, en uiteindelijk tot overzicht.

We besluiten graag positief met het noemen van een aantal gebieden waarop de afgelopen jaren kenniswinst is geboekt. Het periodegebonden onderzoek heeft veel vruchten afgeworpen, in het bijzonder dat van de zeventiende eeuw, de 'lange achttiende eeuw', de negentiende eeuw en de naoorlogse (wederopbouw)periode. Van een aantal toonaangevende architecten en stedenbouwers verschenen biografieën en oeuvrecatalogi. Typologie heeft een groter accent gekregen in aanvulling op typisch kunsthistorische aspecten als stilistiek en de geschiedenis van de avantgardes. Tevens tracht veel architectuurhistorisch onderzoek zowel strategisch als inhoudelijk aansluiting te vinden bij actuele ontwikkelingen rond de transformatie van de leefomgeving. Daarnaast heeft het bouwhistorisch onderzoek een gestage ontwikkeling doorgemaakt.

Kennisdeling

De kennisdeling weerspiegelt de fragmentatie van de drie vakgebieden. Kennis van de historische stedenbouw is in de eerste plaats te vinden in tijdschriften over landschap, ruimtelijke ordening, architectuur en monumentenzorg en het bredere gebied van de stedengeschiedenis. Een specifiek tijdschrift over stedenbouw bestaat niet meer sinds het verdwijnen van *Plan*. De komst van het Nederlands-Vlaamse tijdschrift *Stadsgeschiedenis* is een welkome aanvulling. Verder moet worden

Auke van der Woud mist ook de bijbehorende literatuurlijst en zou graag zien dat er een initiatief wordt genomen tot het samenstellen en bijhouden van een literatuuroverzicht. Als de beperkingen van de methodiek (tabellen met plussen en minnen) worden geëxpliciteerd – dat we momenteel niet meer kunnen doen dan een indicatie geven – vindt hij het echter wel zinvol dat de stand van kennis op deze manier op een rij wordt gezet. Ook Koen Ottenheym ziet het zo: als het bij een indicatie blijft, is het goed. Overigens kwamen de meningen van de verschillende deskundigen of iets een plus, min of plusminus moest krijgen, grotendeels overeen; was dat niet het geval, dan is er gemiddeld.

It seemed justifiable to emphasize the different types of buildings (Fig. 15), since this may help to clarify the relationship between knowledge and stock. Another reason for this decision was that some themes relating to the built heritage are already covered by the tables indicating the state of knowledge of the man-made landscape and historical urban development. A number of themes relating specifically to the built heritage have been included separately (Fig. 16). In addition to four periods of time, a special fifth column has been added to these tables, for wide-ranging historical surveys. These are defined as studies dealing with the development of a particular type of building or complex, or with a specific theme, over a long period of time, preferably from the beginning to the present day, in a cohesive narrative incorporating the main outlines of that development. This seemed to us an illuminating addition, given that the *Erfgoedbalans* reports a serious lack of syntheses and wide-ranging historical surveys. Internal reports that were only produced and distributed on a very small scale have been excluded.

It is clear from the tables that historians of architecture and building, including those who are involved in whatever capacity in the conservation of monuments and historical buildings, should surely be dismayed by the meagre number of syntheses that have been published. The enormous disparities between the knowledge regarding different types of buildings are equally depressing. Only a handful of categories withstand this scrutiny reasonably well: churches, town halls and other local government offices, hospitals and institutions, private houses and social housing. Even in most of these categories, however, the knowledge is divided unevenly between different periods, besides which most of it is presented in miscellaneous studies of specific elements with little mutual cohesiveness. It is our hope that this table will prompt reflection, and that it will lead to a process of action and reaction.

During the interviews held as part of the process of compiling the tables of knowledge on the built heritage, reactions were not slow in coming. Koos Bosma stated, for instance, that he found the idea of a table with pluses and minuses unhelpful. On the one hand he could not see the point of it because it was unclear what these signs represent, since they were not linked to a list of titles, and on the other hand he felt that this method failed to do justice to the processes of transformation that shape architecture and the writing of architectural history.²² In his view, a different approach – one less static than thinking in terms of fixed types of buildings, for instance – might prove more productive.

He suggested a number of relevant primary

themes within the history of architecture: the transformation of city centres and the reallocation of buildings over the centuries; industrial history, focusing on external features and their continual transformations; the globalization of architecture, which might include the dissemination of Dutch architecture in the seventeenth century as well as so-called colonial architecture; architectural commissions, with the changes in the relationship between architects and those granting commissions over the centuries serving as the main narrative thread, and the welfare state – the apparatus of social and medical care expressed in buildings.

In Bosma's view, drawing up schematic tables divided into periods and using three different signs to indicate the state of knowledge is too simplistic. Instead, one should establish what the central themes are within architectural history as a process of transformation. These central themes could help to guide the RACM in its policy on the stock of heritage. A close-knit cooperative relationship between those working within the academic field of architecture (i.e. at universities) and those working in related fields within the RACM is long overdue. We should like to take this opportunity to call for an open and critical exchange of views about approaches, methods and themes, in the hope that this initiative will lead to more cohesive and well-defined research and ultimately to a clear overview.

We should like to conclude on a positive note, by naming a number of areas in which the fund of knowledge has been increased over the past few years. Period-based research has proved very fruitful, especially in relation to the seventeenth century, the 'long eighteenth century', the nineteenth century and the period of architectural reconstruction following the Second World War. Biographies and oeuvre catalogues of a number of prominent architects and urban planners have been published. Typology has acquired a more pronounced accent, supplementing typically art-historical matters such as stylistic development and the history of avant-garde movements. At the same time, many studies in the field of architectural history seek to connect – in both strategy and substance – with topical developments relating to the transformation of the human environment. In addition, research on building history has undergone a steady process of development.

Transfer of knowledge

The transfer of knowledge reflects the fragmentation in the three fields. Knowledge of historical urban development is primarily to be found in journals on landscape, spatial planning, architecture and the conservation of monuments and historic

Auke van der Woud also complained of the lack of a bibliography and hoped that someone would take the initiative to compile a survey of the relevant literature and to keep it up to date. If the method's limitations (tables with pluses and minuses) are made explicit, however – by stating that we can only provide an indication at this time – he does think it useful to map the state of knowledge concisely in this way. Koen Ottenheim agrees: as long as it is clear that the table is only intended as a rough indication, he has no objection. It should be added that the experts generally agreed on whether to enter a plus, a minus or a plus-minus in a specific column. In the case of disagreement, the average was taken.

Overzicht van de kennis en kennislacunes van het onderzoek naar het gebouwd erfgoed: gebouwen (Abrahamse en Rutte).

	tot 1500	1500–1850	1850–1940	1940–2008	overzichtstudies
Gebouwen					
Religieuze gebouwen					
Kerken	+	+	+	+/-	+/-
Kloosters	+/-	0	-	-	-
Gasthuizen en weeshuizen (na 1850 ziekenhuizen)	+/-	+/-	0	0	-
Openbare gebouwen					
Stadhuisen, raadhuisen, gemeentehuizen	+	+	+	+	-
Rechtbanken, gevangenissen en politiebureaus	-	+/-	+	+/-	+/-
Ziekenhuizen en inrichtingen	0	0	+	+	+/-
Bibliotheken, scholen en universiteiten	+/-	+/-	+	+/-	-
Theaters, concertgebouwen en bioscopen	0	+/-	+	+	-
Musea	0	+/-	+	+	-
Recreatieve gebouwen (doolhoven, stadions e.d.)	0	-	+/-	+	-
Straatmeubilair en gedenktekens	-	-	+/-	-	-
Begraafplaatsen en parken	-	+/-	+	+	+/-
Gebouwen voor handel, nijverheid en transport					
Wagen, vis- en vleeshallen, beurzen	+/-	+/-	+	-	-
Bedrijfsgebouwen (pakhuisen, fabrieken e.d.)	-	+/-	+	+/-	+/-
Kantoren (o.m. banken)	0	+/-	+/-	-	-
Winkels en warenhuizen	-	-	+/-	+/-	-
Horeca, inclusief herbergen en hotels	-	+/-	+/-	+/-	-
Stations	0	0	+	+	+/-
Weg- en waterwerken (o.m. bruggen, watertorens)	-	-	+	+	+/-
Militaire gebouwen					
Kastelen (zie na 1850 paleizen en buitenplaatsen)	+	+	0	0	+/-
Stadsmuren, poorten en stedelijke vestingwerken	+/-	+	+/-	0	-
Forten en linies (bouwwerken)	0	+	+	+	+/-
Kazernes	0	+	+	-	+/-
Woningen					
Paleizen en buitenplaatsen	0	+	+	-	+/-
Villa's en villawijken	0	0	+	+	+/-
Huizen (koopmanshuizen, patriciërshuizen e.d.)	+/-	+	+	+/-	+/-
Sociale woningbouw	0	0	+	+	+
Agrarische gebouwen					
Boerderijen	+/-	+	+	+/-	-
Molens	0	+	+	0	+/-
Binnenhuis en interieur					
	-	+	+	+	+

Overview of the current knowledge and gaps in knowledge in research on the built heritage: buildings (Abrahamse and Rutte).

	-1500	1500–1850	1850–1940	1940–2008	surveys
Buildings					
Religious buildings					
Churches	+	+	+	+/-	+/-
Abbeys and convents	+/-	0	-	-	-
Orphanages	+/-	+/-	0	0	-
Public buildings					
City and administrative halls	+	+	+	+	-
Justice courts, prisons and police headquarters	-	+/-	+	+/-	+/-
Hospitals and mental institutions	0	0	+	+	+/-
Libraries, schools and universities	+/-	+/-	+	+/-	-
Theatres, music halls and cinemas	0	+/-	+	+	-
Museums	0	+/-	+	+	-
Recreational buildings	0	-	+/-	+	-
Street furniture	-	-	+/-	-	-
Cemeteries and parks	-	+/-	+	+	+/-
Buildings for trade, industry and transport					
Weighing halls, fish and meat halls, exchanges	+/-	+/-	+	-	-
Industrial buildings, storage buildings and factories	-	+/-	+	+/-	+/-
Offices, banks	0	+/-	+/-	-	-
Shops, department stores	-	-	+/-	+/-	-
Pubs, restaurants, inns and hotels	-	+/-	+/-	+/-	-
Railway stations	0	0	+	+	+/-
Infrastructural works: bridges, water towers	-	-	+	+	+/-
Military buildings					
Castles	+	+	0	0	+/-
City walls, gates and urban fortifications	+/-	+	+/-	0	-
Fortresses and defence lines	0	+	+	+	+/-
Barracks	0	+	+	-	+/-
Housing					
Palaces and mansions	0	+	+	-	+/-
Villas and villa parks	0	0	+	+	+/-
Urban housing	+/-	+	+	+/-	+/-
Social housing	0	0	+	+	+
Agricultural buildings					
Farms	+/-	+	+	+/-	-
Windmills	0	+	+	0	+/-
Interior					
	-	+	+	+	+

Overzicht van de kennis en kennislacunes van het onderzoek naar het gebouwd erfgoed: thema's (Abrahamse en Rutte).

Thema's	tot 1500	1500-1850	1850-1940	1940-2008	overzichtstudies
Ontwerp					
Opdrachtgeverschap en -situatie	+/-	+	+/-	+/-	-
Architectenvak	+/-	+	+	+/-	-
Methodiek van het ontwerpen	+/-	+	+/-	-	-
Bouwstijlen en -vormen	+/-	+	+	+	+
Ontwerpvarianten, (regionale) tradities, groepen	+/-	+/-	+/-	+/-	-
Productie en organisatie					
Economie van het bouwen	+/-	+/-	+/-	+	-
Bouwbedrijf (logistiek en organisatie)	+/-	+/-	+/-	+	-
Bouwpraktijk (techniek van het bouwen)	+/-	+/-	+/-	+	-
Bouwindustrie	o	o	+/-	+	+/-
Receptie					
Architectuurtheorie en beeldvorming	-	+	+	+	-
Architectuurtekeningen	-	+	+	+/-	+/-
Architectuuriconologie en betekenis	+/-	+/-	+	-	+/-
Biografieën en oeuvres	o	+	+/-	+	o
Historiografie van de architectuurgeschiedenis	+/-	+/-	+/-	-	-
Bouwhistorie					
Vaardigheden (lezen, verzamelen en documenteren)	+	+	+/-	-	+/-
Kennis (constructiegeschiedenis)	+	+/-	+/-	-	+/-

Overview of the current knowledge and gaps in knowledge in research on the built heritage: themes (Abrahamse and Rutte).

Themes	-1500	1500-1850	1850-1940	1940-2008	surveys
Design					
Principal ship and context	+/-	+	+/-	+/-	-
Architectural discipline	+/-	+	+	+/-	-
Design methodology	+/-	+	+/-	-	-
Architectural styles	+/-	+	+	+	+
Regional design traditions and groups	+/-	+/-	+/-	+/-	-
Production and organization					
Building economy	+/-	+/-	+/-	+	-
Building trade	+/-	+/-	+/-	+	-
Building practice	+/-	+/-	+/-	+	-
Building industry	o	o	+/-	+	+/-
Reception					
Architectural theory and conceptualization	-	+	+	+	-
Architectural designs	-	+	+	+/-	+/-
Architectural iconology and meaning	+/-	+/-	+	-	+/-
Biographies and oeuvres	o	+	+/-	+	o
Historiography of architectural history	+/-	+/-	+/-	-	-
Building history					
Competencies	+	+	+/-	-	+/-
Knowledge	+	+/-	+/-	-	+/-

017

De belangrijkste tijdschriften op het gebied van het gebouwd erfgoed. Bij 'focus' is aangegeven welk deel van het tijdschrift respectievelijk op Nederland en architectuur is gericht, of dat ook andere landen of vakgebieden aan bod komen. NL: Nederland; int: internationaal (RACM).

Naam	focus op Nederland (%)	regio	focus op architectuur (%)	aard	frequentie per jaar	omvang (gemiddeld aantal pagina's)
De Architect/Detail	50	int.	100	moderne architectuur	16	70
Architectuur Lokaal	100	NL	100	moderne architectuur	15	120
Architectuur NL	100	NL	100	moderne architectuur	12	70
Bouwwereld	90	NL	100	moderne bouwtechniek	19	60
Bruggen	50	int.	100	architectuur	4	30
Bulletin KNOB	90	NL	100	bouwhistorie	6	45
Cuypersbulletin	100	NL	100	bouwkunde (19e/20e eeuw)	4	20
Erfgoed van Industrie en Techniek	50	int.	100	industrieel erfgoed	4	35
Heemschut	100	NL	100	monumenten	6	45
Molenwereld	100	NL	100	molens	11	30
Molens	100	NL	100	molens	4	30
Monumentaal	100	NL	100	monumentale panden	6	85
Monumenten	100	NL	100	monumenten	10	40
Vitruvius	100	NL	33	architectuur, cultuurhistorie, monumenten	4	50
Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken	100	Holland	100	kerken	4	30
De Maasgouw	100	Limburg	10	geschiedenis, oudheidkunde	4	35
Fryslân: geschiedenis en cultuur	100	Friesland	25	geschiedenis, cultuur	4	25
Gelders Erfgoed	100	Gelderland	10	cultuurhistorie	6	45
De Vriendenkring	100	Flevoland	10	cultuurhistorie	4	35
Zeeuws Erfgoed	100	Zeeland	20	cultuurhistorie	4	25

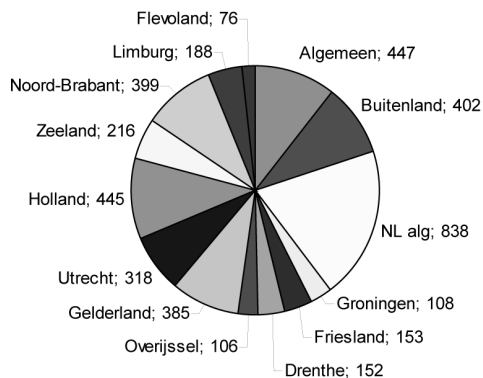
017

The main journals in the field of the built heritage. The heading 'focus' indicates which section of the journal focuses on the Netherlands or on architecture, respectively, and shows whether the journal also deals with other countries or fields. NL: Netherlands; int: international (RACM).

Name	focus on the Netherlands (%)	region	focus on architecture (%)	theme	issues/year	pages
De Architect/Detail	50	int.	100	modern architecture	16	70
Architectuur Lokaal	100	NL	100	modern architecture	15	120
Architectuur NL	100	NL	100	modern architecture	12	70
Bouwwereld	90	NL	100	modern building technology	19	60
Bruggen	50	int.	100	architecture	4	30
Bulletin KNOB	90	NL	100	building history	6	45
Cuypersbulletin	100	NL	100	architecture (19th/20th centuries)	4	20
Erfgoed van Industrie en Techniek	50	int.	100	industrial heritage	4	35
Heemschut	100	NL	100	monuments	6	45
Molenwereld	100	NL	100	windmills	11	30
Molens	100	NL	100	windmills	4	30
Monumentaal	100	NL	100	monumental ensembles	6	85
Monumenten	100	NL	100	monuments	10	40
Vitruvius	100	NL	33	architecture, cultural history, monuments	4	50
Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken	100	Holland	100	churches	4	30
De Maasgouw	100	Limburg	10	history, archaeology	4	35
Fryslân: geschiedenis en cultuur	100	Friesland	25	history, culture	4	25
Gelders Erfgoed	100	Gelderland	10	cultural history	6	45
De Vriendenkring	100	Flevoland	10	cultural history	4	35
Zeeuws Erfgoed	100	Zeeland	20	cultural history	4	25

018

Overzicht van het aantal publicaties per 'provincie', 'algemeen' of 'buitenland', zoals opgenomen in het literatuuroverzicht van het *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 1997-2007 (RACM/HGT).

018

Overview of number of publications, classified by province, or as 'general' or 'foreign', as listed in the bibliographical survey of the *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 1997-2007 (RACM/HGT).

buildings and the wider field of urban history. Since the demise of *Plan*, there is no longer a specific journal of urban development. The advent of the Dutch-Flemish journal *Stadsgeschiedenis* is a welcome development. It must be added that there is no good overview of the literature. What is needed is a regularly updated, digital bibliography of the history of urban development and the built heritage, which can be accessed thematically, geographically and chronologically. A constant factor in knowledge transfer is the study group on urban history (Werkgroep Stedengeschiedenis). As the only forum that focuses specifically on the field, this group has been actively involved in the transfer of knowledge since 1987, thanks to the efforts of Jan van den Noort.²³

Information on both rural and urban man-made landscapes is published in the journal *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, which since 1982 has been the source of the most extensive (though not complete) bibliography of historical man-made landscapes, including historical urban development and urban history. *Vitruvius* is a new trade journal that focuses explicitly on the historical man-made landscape. Other relevant journals include the *Bulletin KNOB*, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, *Holland* and *Westerheem*. Journals such as *Landschap* (landscape ecology), *De Blauwe Kamer* (landscape architecture), *Rooilijn* (urban and regional planning) and *Geografie* also provide platforms for researchers who concern themselves with the historical man-made landscape. Numerous regional and local periodicals include articles on the historical man-made landscape. Much the same applies to the built heritage (see Fig. 17).

Besides academic research at universities and research institutes, an enormous number of regional and local studies are conducted in this field. For the period 1997-2007, we classified the total number, as noted in the bibliography of the *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, by province/subject heading (Fig. 18). In total, over 4,200 titles are listed for this period. The categories with the largest number of references are Netherlands (general) (19.5 percent), General (10.5 percent) and Foreign Publications (9.5 percent). Of the provinces, North and South Holland score highest, with 10.5 percent, followed by North Brabant (9.5 percent) and Gelderland (9 percent). The provinces with the fewest citations are Friesland (3.6 percent), Drenthe (3.5 percent), Groningen (2.5 percent), Overijssel (2.5 percent) and Flevoland (1.8 percent).²⁴

Final remarks

Where the current state of knowledge is concerned, the most conspicuous finding is the uneven distribution of knowledge about different landscapes (or landscape subtypes), cities, topics in urban development, and the various built structures and complexes. Where both landscape and urban research are concerned, and research on the built heritage, few synthesizing studies are available; much research focuses on specific areas, towns, buildings and/or subjects in a specific period. There is a great need for comparative research on long-term trends. Little is published in the realm of theoretical reflections, while there is a pressing need for new theories, especially as a basis for heritage policy.

The supply of relevant research is limited. There are few historical geographers (or people with a similar research field) attached to universities and research institutes. The number of historians of building and architecture is also quite small. Few architectural historians concern themselves with the history of urban development, and not all historians have an eye for spatial developments. The integration of policy on the heritage stock with research on the historical man-made landscape, urban development and the built heritage leaves much to be desired: these fields still operate far too much as separate worlds. Until there is more – and more purposeful – cooperation, the lack of focus will persist. The founding of the RACM is a step in the right direction, as is the widening of the archaeological stock-taking exercise *Archeologiebalans* to *Erfgoedbalans*, including heritage as a whole. The next step might be to draw up a National Research Agenda for architectural history, historical urban development and the historical man-made landscape, by analogy with the existing National Archaeological Research Agenda.

vastgesteld dat een goed literatuuroverzicht ontbreekt. Een zorgvuldig bijgehouden digitale bibliografie van de geschiedenis van de stadsontwikkeling en het gebouwde erfgoed, die zowel thematisch, geografisch als chronologisch is ontsloten, zou kunnen voorzien in deze lacune. Een constante factor in de kennisdeling is de Werkgroep Stedengeschiedenis. Dit is het enige forum dat zich specifiek richt op het vakgebied en waar sinds 1987 voortdurend actief aan kennisdeling wordt gedaan, met dank aan Jan van den Noort.²³

Kennis over zowel landelijk als stedelijk cultuurlandschap wordt gepubliceerd in het *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, dat sinds 1982 – hoewel niet volledig – de meest complete bibliografie op het terrein van het historisch cultuurlandschap (inclusief de historische stedenbouw en stadsgeschiedenis) geeft. *Vitruvius* is een nieuw vakblad dat expliciet aandacht vraagt voor het (historische) cultuurlandschap. Andere relevante tijdschriften zijn bijvoorbeeld het *Bulletin KNOB*, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, Holland en West-herem*. Tijdschriften als *Landschap* (landschaps-ecologie), *De Blauwe Kamer* (landschapsarchitectuur), *Rooilijn* (planologie) en *Geografie* bieden ook een platform aan onderzoekers die zich bezighouden met het historische cultuurlandschap. Regionaal en lokaal bestaat er een groot aantal tijdschriften die artikelen opnemen over het historische cultuurlandschap. Iets vergelijkbaars geldt voor het gebouwde erfgoed (zie hiervoor afb. 17).

Behalve wetenschappelijk onderzoek van universiteiten en onderzoeksinstituten zijn er ook nog veel regionale en lokale studies. Voor de periode 1997-2007 hebben we de totale hoeveelheid, zoals vermeld in het literatuuroverzicht van het *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, ingedeeld naar provincie/rubriek (afb. 18). Totaal worden voor deze periode ruim 4200 titels vermeld. De categorieën met de meeste vermeldingen zijn Nederland algemeen (19,5 procent), Algemeen (10,5 procent) en Buitenland (9,5 procent). Van de provincies scoort Holland het hoogst met 10,5 procent, gevolgd door Noord-Brabant (9,5) en Gelderland (9). Het minst vertegenwoordigd in het literatuuroverzicht zijn Friesland (3,6), Drenthe (3,5), Groningen (2,5), Overijssel (2,5) en Flevoland (1,8).²⁴

Besluit

Wat de stand van de kennis betreft valt allereerst op dat deze niet gelijkmatig verdeeld is over de verschillende (deel)landschappen, steden en stedenbouwkundige onderwerpen alsmede de gebouwde objecten en complexen. Zowel over het

landschappelijke en het stedelijke onderzoek als over dat naar het gebouwde erfgoed zijn weinig synthetiserende studies voorhanden; veel onderzoek richt zich op specifieke gebieden, steden, gebouwen en/of onderwerpen in een bepaalde periode. Aan vergelijkend onderzoek naar langetermijnontwikkelingen bestaat veel behoefte. Aan theoretische reflectie wordt weinig gedaan, terwijl de behoefte aan theorievorming groot is, in het bijzonder om een basis te leggen voor het erfgoedbeleid.

De basis voor wetenschappelijk onderzoek is smal. Er zijn maar weinig historisch geografen (of mensen met een vergelijkbare onderzoeksopdracht) werkzaam bij universiteiten en onderzoeksinstituten. Ook het aantal architectuur- en bouwhistorici is vrij beperkt. Slechts weinig architectuurhistorici houden zich bezig met de geschiedenis van de stedenbouw; niet alle historici hebben oog voor ruimtelijke ontwikkelingen. De integratie van voorraadbeleid en onderzoek aangaande het historische cultuurlandschap, de stedenbouw en het gebouwde erfgoed laat te wensen over: dat zijn nog al te zeer verschillende werelden. Zolang er niet meer en gericht wordt samengewerkt, blijft het modderen. De oprichting van de RACM is te zien als een stap in de goede richting, de verbreding van de *Archeologiebalans* tot *Erfgoedbalans* evenzeer; een Nationale Onderzoeksagenda voor bouwhistorie, historische stedenbouw en historisch cultuurlandschap, naar analogie van de NoaA (Nationale onderzoeksagenda Archeologie), zou een volgende stap voorwaarts kunnen zijn.

23

www.stedengeschiedenis.nl.

24

Het is gevaarlijk een directe conclusie te verbinden aan dit overzicht. Het feit dat een provincie een lage vermelding heeft, geeft enigszins de stand van het onderzoek met betrekking tot het historische cultuurlandschap aan, maar is ook het gevolg van de werkwijze, waarbij ‘correspondenten’ op vrijwillige basis literatuuroverzichten aanleveren. Met dank aan Hans van Triest voor het aanleveren van de gegevens. Vergelijk: J.A.J. Vervloet en A.W.A.Th. Steegh, *Bibliografie van de historische geografie*. Wageningen 1989.

Polemen

Kaart met Nederlandse steden waarop is aangegeven van welke een Historische stedenatlas, een SUN-atlas of een monografie voorhanden is.

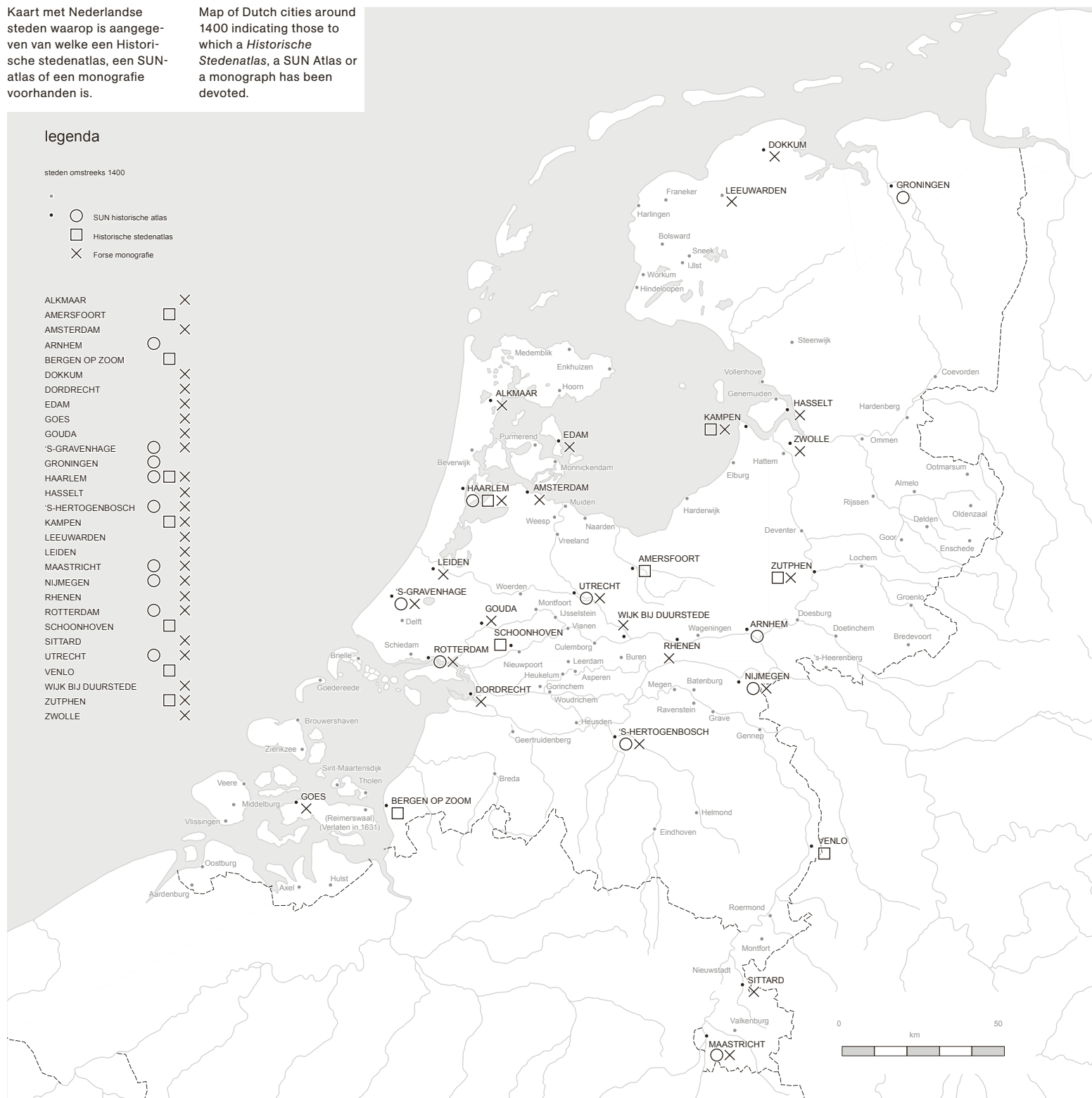
Map of Dutch cities around 1400 indicating those to which a *Historische Stedenatlas*, a SUN Atlas or a monograph has been devoted.

legenda

steden omstreeks 1400

- steden omstreeks 1400
- SUN historische atlas
- Historische stedenatlas
- × Forse monografie

ALKMAAR	×
AMERSFOORT	□
AMSTERDAM	×
ARNHEM	○
BERGEN OP ZOOM	□
DOKKUM	×
DORDRECHT	×
EDAM	×
GOES	×
GOUDA	×
'S-GRAVENHAGE	○
GRONINGEN	○
HAARLEM	○
HASSELT	×
'S-HERTOGENBOSCH	○
KAMPEN	□
LEEUWARDEN	×
LEIDEN	×
MAASTRICHT	○
NIJMEGEN	○
RHENEN	×
ROTTERDAM	○
SCHOONHOVEN	□
SITTARD	×
UTRECHT	○
VENLO	□
WIJK BIJ DUURSTEDEN	×
ZUTPHEN	□
ZWOLLE	×

Historische atlassen, stadsmonografieën en het onderzoek naar de ruimtelijke transformatie van Nederlandse steden

Reinout Rutte

In de afgelopen paar jaar verscheen van negen Nederlandse steden een zogenaamde *Historische atlas* bij Uitgeverij SUN, namelijk van Nijmegen (2003), Rotterdam (2004), Arnhem (2005), 's-Hertogenbosch (2005), Maastricht (2005), Utrecht (2005), Den Haag (2006), Haarlem (2006) en Groningen (2009). De uitgever heeft aangekondigd dat er in ieder geval nog atlassen gaan verschijnen van Amsterdam, Leeuwarden, Walcheren (Middelburg en de andere steden op het eiland), Leiden, Zutphen en Venlo. Al eerder, tussen 1982 en 2003, werd van zeven Nederlandse steden een zogenaamde *Historische stedenatlas* gemaakt. Daarnaast zag in vooral de laatste tien jaar een aanzienlijk aantal stadsmonografieën het licht.

Het is de hoogste tijd om enige aandacht te besteden aan deze atlassen en monografieën. Dit wordt gedaan door de beide atlassenseries en de monografieën kort te typeren en te bekijken hoe de drie reeksen zich tot elkaar verhouden, met als doel de betekenis ervan voor het vergelijkend stadshistorisch onderzoek in hoofdlijnen te kunnen duiden. Dat vergelijkend onderzoek staat in Nederland nog in de kinderschoenen, zoals moge blijken uit de recentelijk verschenen *Erfgoedbalans*.¹ Er is een schrijnend gebrek aan overzichtsstudies. In deze beschouwing staat de volgende vraag centraal: wat is de waarde van de stedenatlassen en de stadsmonografieën voor het onderzoek naar de ruimtelijke transformatie van de Nederlandse steden over de lange termijn (elfde – 21ste eeuw)?

¹
Zie het artikel 'Hollands erfgoed' in dit nummer, pp. 87 e.v.

Historical atlases, urban monographs, and research on the spatial transformation of Dutch cities

Reinout Rutte

Over the past few years, historical atlases (each entitled *Historische Atlas*) have appeared of nine Dutch cities: Nijmegen (2003), Rotterdam (2004), Arnhem (2005), 's-Hertogenbosch (2005), Maastricht (2005), Utrecht (2005), The Hague (2006), Haarlem (2006), and Groningen (2009). The publishers, SUN, have announced that more will follow: the series will in any case include Amsterdam, Leeuwarden, Walcheren (Middelburg and the island's other towns), Leiden, Zutphen and Venlo. An earlier series of atlases (each entitled *Historische stedenatlas*), published between 1982 and 2003, dealt with seven Dutch cities. In addition, a large number of urban monographs have appeared, most of them in the past ten years.

A critical review of these atlases and monographs is long overdue. The following article seeks to remedy this omission. It will briefly describe the two atlas series and the monographs and consider them in relation to each other, the aim being to establish the general significance of these publications to comparative historical research on cities. This comparative research is still in its infancy in the Netherlands, as is clear from the recent publication *Erfgoedbalans*.¹ There is an abysmal lack of wide-ranging studies in this field. The question at the heart of this article is: what is the value of these city atlases and urban monographs to research on the long-term spatial transformation of Dutch cities – that is, from the 11th to the 21st century?

¹
See the article on 'Dutch heritage' in this issue, pp. 87 ff.

Historische atlassen van Uitgeverij SUN

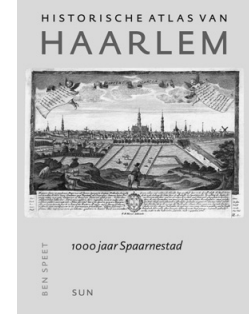
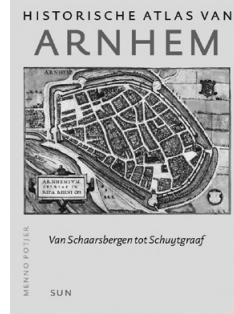
De SUN-atlassen bestaan uit fraai vormgegeven banden, iets groter dan A4-formaat.² Binnen het bestek van tachtig pagina's wordt aan de hand van een indrukwekkende hoeveelheid beeldmateriaal – (historische) kaarten, prenten en foto's –, afgedrukt in kleur en voorzien van bevattelijke teksten, een overzicht gegeven van oorsprong, wording en ontwikkeling van de stad vanaf het begin tot heden. Elk deel wordt afgesloten met een handzame literatuuropgave. Met die grote hoeveelheid kaarten, prenten en foto's bundelen de atlassen een schat aan informatie. Bovendien is het een waar genoeg om er doorheen te bladeren. De boeken ontsluiten op een toegankelijke manier prachtig beeldmateriaal, zowel voor de stadsonderzoeker als voor een breed publiek.

Bij het doorwerken van de tot nu toe verschenen atlassen blijkt dat deze chronologisch van opzet zijn. In principe wordt aan de hand van een reeks kaarten en plattegronden het verhaal van het ontstaan en de groei, en soms ook de krimp, van de stad door de eeuwen heen in hoofdlijnen verteld. Idealiter staat deze kaart of plattegrond steeds afgedrukt op een linkerpagina en wordt in een tekst daarnaast de ruimtelijke geschiedenis van de stad in een bepaalde periode geschetst, veelal verlicht met enige bijpassende prenten of foto's. Op deze manier krijgt de lezer in een reeks compacte hoofdstukken, die ieder steeds twee pagina's beslaan, binnen een kort bestek een overzicht van de wording en ontwikkeling van de stad. Dit betekent dat de aandacht wordt gericht op belangrijke momenten of periodes van transformatie. Ruimtelijke transformatie welteverstaan, want deze atlassen nemen de ruimtelijke ontwikkeling van de steden als uitgangspunt: het beeldmateriaal toont de ruimtelijke structuren en patronen, terwijl in de tekst de historische processen die de verandering van die structuren en patronen verklaren, in hoofdlijnen uiteen worden gezet.

Het verbaast mij dat het in de atlassen ontbreekt aan een inleidende tekst over doel en opzet ervan. Niet alleen voor stadshistorici, maar ook voor andere onderzoekers en belangstellenden zou een algemene toelichting een meerwaarde kunnen geven. Er ligt immers een concept ten grondslag aan de reeks atlassen, dat resulteert in bovengeschetste opzet. Weliswaar is deze opzet niet in iedere atlas even consequent aangehouden – in een paar delen lopen de indeling volgens hoofdmomenten in de transformatie van de stad en een meer thematische aanpak door elkaar –, maar over het algemeen komen de hoofdlijnen in de ruimtelijke ontwikkeling duidelijk naar voren.

Aan de hand van de tot nu toe verschenen delen kan worden opgemaakt dat de ontwikkelingen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw in de verschillende Nederlandse steden opvallend veel overeenkomsten vertonen (onder meer: het slechten van vestingwerken, de aanleg van spoorlijnen en stations, het dempen van grachten, de bouw van eenvormige uitbreidingswijken, het creëren van grootschalige infrastructuur voor het welbekende rokende monster), terwijl die in de periode van de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw per stad nogal uiteenlopen. Gedurende de dertiende en veertiende eeuw maakten veel steden vergelijkbare veranderingen door (forse stadsuitbreidingen en nieuwe vestingwerken). Van de elfde tot en met de dertiende eeuw is het eerder de variatie in de wijze van ontstaan van de steden die op de voorgrond treedt. Of de steden die inmiddels zijn verschenen in de reeks van SUN een representatief beeld geven, moet echter nog blijken.

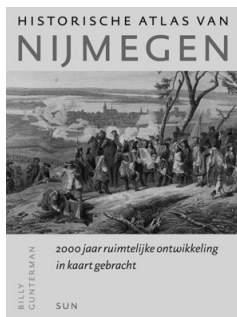
De kwaliteit en helderheid van de tekst variëren per deel. Het zij zo. Daar ga ik hier niet over zeuren. Wel wijs ik graag op enkele kenmerken van twee zeer geslaagde delen: Rotterdam en Utrecht. Rotterdam heeft een buitengewoon strakke en overzichtelijke indeling. De belangrijke momenten van ruimtelijke transformatie vormen steeds het uitgangspunt. Overzichtskaart op de

2

Deze uitgaven van Uitgeverij SUN te Nijmegen/Amsterdam zijn 24,5 x 33 cm. B. Gunterman, *Historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar ruimtelijke ontwikkeling in kaart gebracht* (2003); P. van de Laar en M. van Jaarsveld, *Historische atlas van Rotterdam. De groei van de stad in beeld* (2004); M. Potjer, *Historische atlas van Arnhem. Van Schaarsbergen tot Schuytgraaf* (2005); E. Verhees en A. Vos, *Historische atlas van 's-Hertogenbosch. De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad* (2005); E. Ramakers, *Historische atlas van Maastricht. 2000 jaar aan Maas en Jeker* (2005); H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht* (2005); S. van Schuppen, *Historische atlas van Den Haag. Van Hofvijver tot Hofstoren* (2006); B. Speet, *Historische atlas van Haarlem. 1000 jaar Spaarnestad* (2006); M. Schroor, *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (2009). Naast deze Nederlandse steden verscheen een deel over een landschap en over een Belgische stad: J. van Eck, *Historische atlas van Ooijpolder en Duffelt. Een rivierengebied in woord en beeld* (2005) en A. Capiteyn, L. Charles en M.C. Laleman, *Historische atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst* (2007).

SUN's 'Historische Atlassen'

The SUN atlases consist of handsomely-bound volumes in a format slightly larger than A4.² Each of these 80-page volumes gives an account of the origins, early history and development of each city up to the present day, clarified by an impressive quantity of visual material – historical and more recent maps, prints and photographs – printed in colour with lucid captions. Each volume concludes with a concise bibliography. This abundance of maps, prints and photographs constitutes a vast source of information. What is more, the books are delightful simply to browse through. They present their superb visual material in a manner that is both valuable to researchers and accessible to a general readership.

The atlases published to date are structured chronologically. Each one presents a series of maps and city plans and tells the story of the genesis and growth – and sometimes decline – of a city over the centuries. In the main, each map or plan is printed on a left-hand page, with the text on the opposite page outlining the city's spatial history in a particular period, frequently illuminated by a number of appropriate illustrations or photographs. This structure leads to a series of dense, two-page chapters, each one providing a concise overview of the city's genesis and development. This means that attention focuses on key moments or periods of transformation – *spatial* transformation, since it is the spatial development of a city that is paramount in this series. The pictorial material displays the city's spatial structures and patterns, while the text gives a broad overview of the historical processes that clarify the changes in these structures and patterns.

It is curious that the atlases do not include an introductory chapter explaining their purpose and structure. A general explanatory text would have been useful, not only to historians of the city but to other researchers and readers. After all, this series of atlases is based on a specific conceptual

plan, which has led to the structure described above. While it is true that not all of the atlases are equally consistent in adhering to this structure – some blend the classification into key moments in the city's transformation with a more thematic approach – in general, each one clarifies the main outlines of the city's spatial development.

The volumes that have appeared thus far reveal a strikingly large overlap in developments in different Dutch cities from the latter half of the nineteenth century onwards (the demolition of fortifications, the building of railway lines and stations, the filling in of canals, expansion into somewhat uniform suburban districts, the creation of a large-scale infrastructure for the 'smoking monster'), while the fifteenth to seventeenth centuries display a more varied picture. In the thirteenth and fourteenth centuries, many cities went through similar changes (large-scale expansion and new fortifications). From the eleven to the thirteenth century, we are struck by the different way in which each city came into being. But whether the cities that have appeared in the SUN series up to now provide a representative picture is not yet clear.

The quality and clarity of the text varies from one volume to the next. That is a fact of life, and I am not going to complain about it. But I do want to highlight some of the features of two particularly successful volumes: Rotterdam and Utrecht. The structure of the Rotterdam volume is extremely clear and well-defined. Each section revolves around a key transformation of the physical space. The outline map appears on the left-hand page, in each case with an explanatory text and a few relevant photographs or illustrations on the opposite page: this principle is sustained throughout, from the city's earliest beginnings in the thirteenth century right up to 2004, the year of publication. Every chapter has a clear reference point, generally indicated by the title: 'The oval city before and after the great fire of 1563', 'The genesis of the water-city', 'The second merchant

2
These volumes published by SUN Publishers in Amsterdam measure 24,5 x 33 cm. B. Gunterman, *Historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar ruimtelijke ontwikkeling in kaart gebracht* (2003); P. van de Laar and M. van Jaarsveld, *Historische atlas van Rotterdam. De groei van de stad in beeld* (2004); M. Potjer, *Historische atlas van Arnhem. Van Schaarsbergen tot Schuytgraaf* (2005); E. Verhees and A. Vos, *Historische atlas van 's-Hertogenbosch. De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad* (2005); E. Ramakers, *Historische atlas van Maastricht. 2000 jaar aan Maas en Jeker* (2005); H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht* (2005); S. van Schuppen, *Historische atlas van Den Haag. Van Hofvijver tot Hoftoren* (2006); B. Speet, *Historische atlas van Haarlem. 1000 jaar Spaarnestad* (2006); M. Schroor, *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (2009). Two other related publications have appeared beside those focusing on Dutch cities: one on a landscape and one on a city in Belgium: J. van Eck, *Historische atlas van Ooijpolder en Duffelt. Een rivierengebied in woord en beeld* (2005) and A. Capiteyn, L. Charles and M.C. Laleman, *Historische atlas van Gent. Een visie op verleden en toekomst* (2007).

linker pagina, daarnaast een toelichtende tekst met enkele relevante prenten of foto's – dit principe wordt consequent volgehouden, vanaf het ontstaan van de stad in de dertiende eeuw tot en met 2004, het jaar waarin de atlas verscheen. Ieder hoofdstuk heeft een duidelijk ijkpunt dat doorgaans in de titel wordt getypeerd, bijvoorbeeld 'De ovale stad voor en na de stadsbrand van 1563', 'Het ontstaan van de waterstad', 'De tweede koopmansstad van de Republiek', 'Het achttiende-eeuwse bedrijvige Rotterdam', 'De fraaie achttiende-eeuwse koopmansstad', 'De waterstad rond 1850'.

Utrecht is iets minder streng van indeling, maar eveneens zeer geslaagd, omdat speciaal voor de atlas kaarten werden getekend waarin allerhande historisch materiaal werd verwerkt. Er is een reeks kaarten opgenomen van de situatie omstreeks 1000, 1050, 1150, 1300 en 1570. Op die manier krijgen we een goed inzicht in de ruimtelijke ontwikkeling van de Domstad in de tijd dat historische kaarten van de stad ontbreken. Omstreeks 1570 verschijnt de kaart van Utrecht door Jacob van Deventer en vanaf dat moment wordt het verhaal verteld aan de hand van de beschikbare kaarten; behalve Van Deventer bijvoorbeeld Hogenberg (1569-1572), Jansonius (1657), Moreelse (1664), het eerste kadastrale minuutplan (1832) en het Uitbreidingsplan door Berlage en Holsboer (1920 en 1924).

Niet in elke atlas zijn de keuze en plaatsing van het beeldmateriaal even doordacht en consistent. De opzet met de 'hoofdkaart' links en rechts daarvan bijpassende afbeeldingen, zoals die bij Rotterdam het strengst is aangehouden, werkt het best. Verder zou er meer gedaan kunnen worden met speciaal voor de atlassen getekende kaarten. De kaarten die voor de atlas van Utrecht zijn gemaakt, bevatten onder meer prestedelijke structuren, kavelvormen, immuniteiten en oude waterlopen. Waardevolle gegevens die veelal niet of moeilijk zijn waar te nemen op historische kaarten, maar zeer bepalend zijn voor de structuur van een stad.

Mijns inziens zou door middel van het kaartmateriaal meer samenhang in de reeks kunnen worden aangebracht. Bijvoorbeeld door standaard in iedere atlas bepaalde kaarten op hetzelfde formaat af te drukken, zodat ze kunnen dienen als ijkpunt en vergelijking tussen de verschillende steden gemakkelijker wordt. Kaarten die in geen enkele atlas mogen ontbreken zijn in ieder geval, indien beschikbaar: Jacob van Deventer, Braun en Hogenberg, Joannes Blaeu, het oudste kadastrale minuutplan en de meest recente kadasterplattegrond van de binnenstad. Dikwijls zijn deze kaarten wel afgebeeld, maar het zou met meer beleid mogen, bijvoorbeeld steeds op dezelfde schaal.

Ook zou het mooi zijn als van iedere behandelde stad fasenkaarten worden opgenomen. Ik bedoel een reeks kaarten waaruit de ontwikkeling van de stad door de eeuwen heen valt af te lezen. Op de flappen van het schutblad van een aantal delen staan dit soort kaartjes, maar alleen als deze konden worden overgenomen uit bestaande publicaties. Daarom verschillen ze nogal per deel. Wanneer deze fasenkaarten worden gestandaardiseerd en stevast in ieder deel opgenomen, dan zou dat een grote meerwaarde geven, in het bijzonder voor het vergelijkend stadshistorisch onderzoek.

Bovengenoemde kritische noten doen echter weinig af aan de grote kracht van de reeks: dat met het beeldmateriaal de ruimtelijke transformatie centraal staat, dat deze aan de hand van hoofdmomenten in korte hoofdstukken wordt beschreven en dat binnen kort bestek in hoofdlijnen de stadsontwikkeling van het ontstaan tot heden (doorgaans ten minste zevenhonderd jaar) wordt bestreken. De meeste *Historische atlassen* van SUN konden worden gerealiseerd door samenwerking met het archief in de desbetreffende stad. De auteurs zijn historicus dan wel geograaf en werkzaam bij dat archief of de universiteit of bewezen zich eerder als kenner bij uitstek van een bepaalde stad. Wat mij betreft is het zeer verheugend dat SUN het initiatief heeft genomen tot deze reeks. Als de uitgever in staat is om nog een paar jaar voortvarend door te gaan met dit project, bezitten we omstreeks 2013 wellicht een atlas van de meeste steden van enige betekenis in Nederland.

city of the Republic', 'The industrious Rotterdam of the eighteenth century', 'The beautiful eighteenth-century merchant city', 'The water-city around 1850'.

The Utrecht atlas is slightly less clear-cut in structure but equally successful, since it boasts maps drawn especially for the occasion that incorporate a wide range of historical material. This volume includes a series of maps showing the situation around 1000, 1050, 1150, 1300 and 1570. These help to provide a clear picture of Utrecht's physical development in a period for which historical maps of the city are entirely absent. Jacob van Deventer's map of Utrecht appeared around 1570, and from that point on the story is told using the available maps, including Van Deventer's and those by Hogenberg (1569-1572), Jansonius (1657), and Moreelse (1664), the first cadastral field map (1832) and the plans for the city's expansion devised by Berlage and Holsboer (1920 and 1924).

Neither the selection nor the arrangement of the pictorial material is as well-conceived and consistent as this in all the atlases. The structure with the 'main map' on the left and related illustrations on the right, as applied most strictly in the Rotterdam volume, works best. For the rest, more could be done by way of commissioning special maps for the atlases. Those produced for the Utrecht atlas contain elements such as pre-urban structures, the allocation of plots of land, areas governed by immunities, and old watercourses: useful pieces of information that can be ascertained only with difficulty, if at all, from historical maps, but which are key to determining a city's structure.

In my view, maps could be used to introduce greater cohesiveness in the series. For instance, if certain maps were included in the same format in each atlas, they could serve as reference points, making it easier to draw comparisons. There are certain maps that should not be omitted from any atlas, if they are available: those by Jacob van Deventer, Braun and Hogenberg, Joannes Blaeu, the oldest cadastral field map, and the most recent cadastral map of the city centre. These maps are often reproduced in the atlases, but this might be done a little more judiciously, for instance by always reproducing them on the same scale.

It would also be useful if 'phase maps' were included in each volume: that is, a series of maps reflecting the city's development over the centuries. Some of the volumes have maps like this on the inside flaps of the cover, but only where they could be reproduced from existing publications. For this reason, they differ considerably from one volume to the next. If these phase maps were

standardized and routinely included in each volume, this would be a great boon, especially for comparative historical research on cities.

The above critical remarks, however, are not intended to detract from the great strengths of the series, which are: the focus that the pictorial material places on the cities' spatial transformation, which is described in concise chapters on the basis of certain key moments in the city's history, and that each volume gives a concise outline of the city's development from its origins to the present day – a period spanning at least 700 years. Most of SUN's *Historical Atlases* relied on a collaboration with the city's archives. All the authors are either historians or geographers, some being actually recruited from those archives or from universities, and some being scholars with a proven record of expertise regarding the city concerned. Personally, I am delighted that SUN decided to launch this series. If it can sustain its dynamic input into this project for a few more years, we may well have atlases of most of the Netherlands' main cities by around 2013.

Historische stedenatlassen van Nederland

In de loop van twee decennia verschenen zeven afleveringen van de reeks *Historische stedenatlas van Nederland*, te weten: Haarlem (1982), Amersfoort (1982), Zutphen (1983), Kampen (1986), Schoonhoven en Nieuwpoort (1990), Venlo (1999) en Bergen op Zoom (2003).³ Deze atlassen maken deel uit van een groter, Europees project dat werd geboren omstreeks 1960.⁴ Toen werd door de zogenaamde Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis besloten om ten behoeve van het vergelijkend stadshistorisch onderzoek atlassen te gaan maken, waarvan speciaal getekende stadsplattegronden het hoofdbestanddeel zouden vormen. De bedoeling was op die plattegronden het ontstaan en de ontwikkeling per stad uniform weer te geven tot de industriële revolutie, waarna veel steden ingrijpend veranderden.

Voor deze stadsplattegronden waren de oudste kadastrale minuutplans uit de eerste helft van de negentiende eeuw het uitgangspunt. Daarop zijn de ontwikkelingen tot de negentiende eeuw namelijk goeddeels af te lezen, zeker wanneer belangwekkende historische gegevens en ontwikkelingen vanaf het ontstaan in de middeleeuwen tot de negentiende eeuw worden ingetekend. In de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis werd afgesproken dat standaard voor elke aflevering/stad een zogenoemde hoofdkaart zou worden samengesteld van 1:2.500, op basis van de oudste kadastrale kaart met daarop op uniforme wijze aangegeven de belangrijkste gebouwen en ruimtelijke transformaties in de loop der eeuwen. Deze uniformiteit was essentieel voor het vergelijkend onderzoek. Naast deze hoofdkaart kon ieder land zelf bepalen of en hoeveel andere (historische) kaarten er werden toegevoegd, hoe uitgebreid de kaarten in een begeleidende tekst van toelichting werden voorzien en in welke vorm de afleveringen per stad werden uitgegeven.

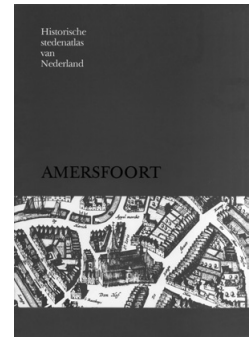
In de Nederlandse *Historische stedenatlas* resulteerde dit in het opnemen van de volgende kaarten: 1. de hoofdkaart (los blad, schaal 1:2.500); 2. geofysische situatie (schaal 1:10.000); 3. reproductie van de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit circa 1560 (vergroot tot circa 1:5.000 en bijgevoegd een transparant van het oudste kadasterplan op dezelfde schaal dat eroverheen kan worden gelegd); 4. middeleeuwse wijkindeling/stadsuitbreiding (schaal 1:5.000); 5. reproductie van de stadsplattegrond uit het begin van de negentiende eeuw; 6. reproductie van de topografische en militaire kaart uit circa 1850 (schaal 1:50.000). De hoofdkaart is voorzien van uitgebreide legenda, als volgt ingedeeld: a) openbare gebouwen; b) verdedigingswerken, molens; c) geestelijke instellingen (kloosters, kerken en kapellen); d) liefdadigheidsinstellingen (gasthuizen, pesthuizen en hofjes). Het geheel is voorzien van een verklarende tekst waarin de ontwikkeling van de stad in een aantal perioden wordt beschreven.

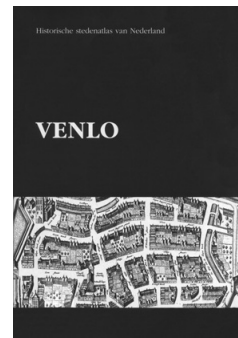
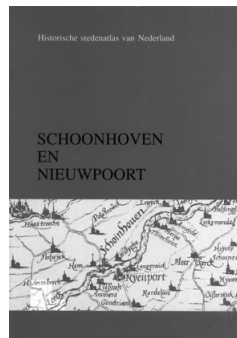
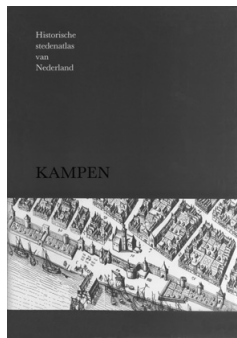
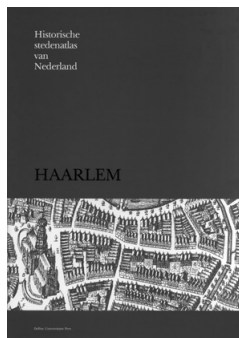
In de laatste drie delen van de *Historische stedenatlas van Nederland* wordt enigszins afgeweken van dit concept. In aflevering 5 over Schoonhoven en Nieuwpoort ontbreken de kaarten met de geofysische situatie van 1:10.000, de wijkindeling/stadsuitbreiding van 1:5.000 en de reproductie van een stadsplattegrond uit het begin van de negentiende eeuw. In de delen over Venlo en Bergen op Zoom resten alleen nog de algemene overzichtskaart (los blad, schaal 1:2.500) en de reproductie van de topografische en militaire kaart (schaal 1:50.000). Een recente topografische kaart (1998) van 1:10.000 of 1:25.000 is toegevoegd. Bovendien is in de verklarende tekst een reeks plattegronden opgenomen waarop de ruimtelijke ontwikkeling van de stad is weergegeven en daarnaast een keur aan historische kaarten, waaronder die van Jacob van Deventer (helaas niet op dezelfde schaal van 1:5.000 zoals in de eerdere afleveringen) en fraaie exemplaren uit de zestiende tot en met de twintig-

3
De *Historische stedenatlas van Nederland* wordt uitgegeven door de Delftse Universitaire Pers in Delft. De eerste vier afleveringen verschenen onder redactie van G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser en J.G. Wegner: B.M.J. Speet, *Aflevering 1: Haarlem* (1982); B.M.J. Speet, *Aflevering 2: Amersfoort* (1982); M.M. Doornink-Hoogenraad, *Aflevering 3: Zutphen* (1983); B.M.J. Speet, *Aflevering 4: Kampen* (1986). De volgende drie afleveringen verschenen onder redactie van P.A. Henderikx, P.H.D. Leupen, J.C. Visser en J.G. Wegner: J.C. Visser, Th.M. Elsing, P.A. Henderikx en J.G. Wegner, *Aflevering 5: Schoonhoven en Nieuwpoort* (1990); F. Hermans, *Aflevering 6: Venlo* (1999); W.A. van Ham, *Aflevering 7: Bergen op Zoom* (2003). De kaarten in alle delen zijn getekend door Th. Rothfus.

4
Zie voor de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse Historische stedenatlassen: R. Rutte, 'Bouwen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland', *Stedengeschiedenis*, 3 (2008), nr. 1, pp. 71-86. Zie over het Europese atlasproject: M.P. Conzen, 'Retrieving the pre-industrial built environments of Europe: the Historic Towns Atlas programme and comparative morphological study',

Urban Morphology, 12 (2008), nr. 2, pp. 143-156; www.wien.gv.at/kultur/archiv/kooperationen/1bi/staedteatlas/bibliographie/index.html.

An older series of atlases: 'Historische stedenatlassen van Nederland'

In the course of twenty years, seven volumes of the *Historische stedenatlas van Nederland* appeared, dealing with Haarlem (1982), Amersfoort (1982), Zutphen (1983), Kampen (1986), Schoonhoven and Nieuwpoort (1990), Venlo (1999) and Bergen op Zoom (2003).³ These atlases are part of a larger, European-wide project launched around 1960.⁴ In that year, the International Commission for Urban History decided to support comparative historical research on towns by producing atlases, the main component of which would be plans of each city commissioned especially for the purpose. The idea was to devise a standard way of displaying the early history and development of each city up to the time of the industrial revolution, after which time many cities changed dramatically.

These plans were based on the oldest cadastral field maps dating from the first half of the nineteenth century. These were chosen because they give a fairly good picture of developments until the nineteenth century, certainly in the case of maps including interesting historical facts and trends from the Middle Ages until the nineteenth century. Within the International Commission for Urban History it was agreed that a 'primary map' on the scale of 1:2,500 would be drawn for each volume/city, based on the oldest cadastral map, indicating in a uniform style the main buildings and spatial transformations that have taken place over the centuries. This uniformity was deemed essential to comparative research. In addition to this primary map, the compilers from each country could decide whether to add other historical maps, and if so how many, the amount of explanatory text to add, and the form in which each city's volume would be published.

In the Dutch *Historische stedenatlas*, this resulted in the inclusion of the following maps: 1.

the primary map (loose sheet, scale 1:2,500); 2. geophysical data (scale 1:10,000); 3. reproductions of Jacob van Deventer's city maps, dating from c. 1560 (enlarged to approx. 1:5,000 with a transparency showing the oldest cadastral map on the same scale that can be superimposed over it); 4. the city's mediaeval neighbourhoods/urban expansion (scale 1:5,000); 5. reproduction of an early nineteenth-century map of the city; 6. reproduction of a topographical and military map dating from c. 1850 (scale 1:50,000). Each primary map is accompanied by a detailed key, divided as follows: a) public buildings; b) fortifications, mills; c) religious institutions: churches, chapels, monasteries and convents; d) charitable institutions: infirmaries, plague-houses and almshouses. Each volume is also furnished with an explanatory text describing the city's development in a number of periods.

The final three volumes of the *Historische stedenatlas van Nederland* depart from this basic structure to some extent. Volume 5, on Schoonhoven and Nieuwpoort, does not include any geophysical maps on a scale of 1:10,000, nor does it contain maps showing the different quarters of the towns on the scale of 1:5,000 or a reproduction of a town plan dating from the early nineteenth century. The only maps included in the volumes on Venlo and Bergen op Zoom are the general map (loose sheet, scale of 1:2,500) and a reproduction of the topographical and military map (scale 1:50,000). A recent topographical map (1998) on a scale of 1:10,000 or 1:25,000 has been added. The explanatory texts of these volumes also include a series of town plans showing successive waves of urban development along with a fine selection of historical maps, including those by Jacob van Deventer (though unfortunately not on the same 1:5,000 scale of the earlier volumes) and some splendid examples dating from the sixteenth to twentieth centuries: these two atlases are not confined to the period prior to c. 1850, but continue right up to c. 2000.

3
The *Historische stedenatlas van Nederland* is published by Delft University Press, in Delft. The general editors of the first four volumes (or *afleveringen*) were G. van Herwijnen, C. van de Kieft, J.C. Visser and J.G. Wegner. These volumes are B.M.J. Speet, *Aflevering 1: Haarlem* (1982); B.M.J. Speet, *Aflevering 2: Amersfoort* (1982); M.M. Doornink-Hoogenraad, *Aflevering 3: Zutphen* (1983); B.M.J. Speet, and *Aflevering 4: Kampen* (1986). The following three volumes were edited by P.A. Henderikx, P.H.D. Leupen, J.C. Visser and J.G. Wegner: J.C. Visser, T.M. Elsing, P.A. Henderikx and J.G. Wegner, *Aflevering 5: Schoonhoven en Nieuwpoort* (1990); F. Hermans, *Aflevering 6: Venlo* (1999); W.A. van Ham, *Aflevering 7: Bergen op Zoom* (2003). The maps in all volumes were drawn by T. Rothfus.

4
For the origins of the *Nederlandse Historische stedenatlas* series, see R. Rutte, 'Bouwstenen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland', *Stadsgeschiedenis*, 3 (2008), No. 1, pp. 71-86. For the European atlas project, see M.P. Conzen, 'Retrieving the pre-industrial built environments of Europe: the Historic Towns Atlas programme and comparative morphological study', *Urban Morphology*, 12 (2008), No. 2, pp. 143-156;

www.wien.gv.at/kultur/archiv/kooperationen/lbi/staedteatlas/bibliographie/index.html.

ste eeuw. Deze twee atlassen beperken zich namelijk niet tot de periode vóór ongeveer 1850, maar gaan door tot ongeveer 2000.

Alle zeven atlassen zijn, in verband met het kaartmateriaal op schaal, op A3-formaat, bovendien voorzien van een los, uitvouwbaar blad met de hoofdkaart van 1:2.500. De eerste vijf afleveringen beslaan gemiddeld veertig pagina's, de laatste twee zijn een stuk dikker. De atlassen zijn voorzien van een korte inleiding, waarin de redactie het concept en de opzet van de atlas uiteenzet. Daarop volgt een geannoteerde tekst door een historicus, waarin de wordingsgeschiedenis en de ontwikkeling van de stad periodegewijs worden behandeld, afgesloten door een literatuurlijst.

De zeven verschenen afleveringen van de *Historische stedenatlas van Nederland* lenen zich uitstekend voor vergelijkend onderzoek, doordat goeddeels is vastgehouden aan de afgesproken criteria voor de kaarten (soorten en schalen), waarbij de speciaal samengestelde hoofdkaart, de algemene overzichtskaart van 1:2.500, het waardevolst is. Het valt dan ook zeer te betreuren dat de uitgave inmiddels is stilgevallen. Des te relevanter wordt de vraag hoe de Historische atlassen van SUN zich verhouden tot de Historische stedenatlassen van Nederland. In hoeverre kunnen de SUN-atlassen worden beschouwd als voortzetting, vervanging of opvolger van de Historische stedenatlassen?

Vergelijken we de Historische stedenatlassen en de SUN-atlassen op hoofdpunten met elkaar, dan kan het volgende worden vastgesteld. Het concept van de Historische stedenatlassen is weldoordacht en het met zorg getekende en samengestelde kaartmateriaal leent zich bij uitstek voor vergelijking van de verschillende steden. Leg je de 1:2.500 kaarten van een aantal steden naast elkaar, dan zie je in één oogopslag de verschillen en overeenkomsten in de vorm van die steden, bijvoorbeeld in omvang, stratenpatroon, verkaveling en de plaatsing en ouderdom van belangrijke gebouwen. De 1:5.000 kaarten waarop de groeifasen en andere historische gegevens zijn samengebracht, bieden de mogelijkheid om te vergelijken of hoofdmomenten en perioden van ruimtelijke transformaties in verschillende steden samenvallen dan wel uiteenlopen en hoe deze zich in oppervlak en schaal tot elkaar verhouden. Met behulp van de bij voorkeur korte toelichtende teksten kan worden nagegaan of deze transformaties zijn te wijten aan vergelijkbare historische processen die categorisering van bepaalde (soorten en groepen) steden gerechtvaardigd maken. Gegeven is echter dat, afgezien van de twee laatste afleveringen, de Historische stedenatlassen niet verder gaan dan de negentiende eeuw.

De SUN-atlassen hebben een ander soort

en een minder uniforme opzet dan de Historische stedenatlassen. Zoals gezegd ligt aan de SUN-atlassen wel degelijk een concept ten grondslag, maar is dat niet in ieder deel even consequent gevolgd. Bovendien ontbreekt het aan terugkerende kaarten op dezelfde schaal en aan kaartmateriaal waarop de ruimtelijke verandering van de steden op eenzelfde manier is ingetekend. Dat maakt vergelijking minder gemakkelijk. De kracht van de Historische atlassen van SUN schuilt vooral in het feit dat in kort bestek aan de hand van zeer sprekend (historisch) beeldmateriaal voorzien van een kernachtige toelichting een overzicht in vogelvlucht kan worden verkregen van het stapsgewijze transformatieproces van een stad over een lange termijn: van het ontstaan tot heden.

All seven atlases have been produced in A3 format to accommodate the maps drawn to scale, and each has a loose fold-out sheet containing the primary map, on a scale of 1:2,500. The first five volumes contain an average of 40 pages, while the last two are a good deal thicker. Each volume has a brief introduction in which the editors explain the principles on which the book is based and its structure. This is followed by an annotated text by a historian discussing the early history and subsequent development of the city, divided into specified periods, concluding with a bibliography.

The seven published volumes of the *Historische stedenatlas van Nederland* are ideal for the purposes of comparative research, since they largely adhere to the agreed criteria for the maps (in terms of type and scale), the most valuable of which is the specially made primary map, a general map drawn on a scale of 1:2.500. It is therefore highly regrettable that the series has come to a standstill. This makes the question of the relationship between SUN's *Historische atlasen* and the older series of *Historische stedenatlassen van Nederland* all the more relevant. Can the SUN publications be regarded as successors to the *Historische stedenatlas*? To what extent do they continue or replace them?

When we compare the main features of the two series, the following points emerge. The underlying concept of the *Historische stedenatlassen* is well thought-out, besides which its maps, which have been drawn and assembled with such care, are impeccable aids to comparative research on the different cities. Juxtaposing the 1:2,500 maps of a few cities reveals at a glance the spatial differences and similarities, for instance in terms of size, the pattern of streets, the allocation of plots of land, and the locations and age of the most important buildings. The 1:5,000 maps, which combine the city's phases of growth with other historical data, make it possible to see whether the main times and periods of spatial transformation in different cities coincide or diverge, and how they relate to one another in surface area and scale. Brief explanatory texts can help to clarify whether these transformations are attributable to similar historical processes that justify classifying cities into certain types and groups. Still, the fact that aside from the last two volumes, this series stops short at the nineteenth century is an undoubted limitation.

The SUN atlases are different and less uniform in structure. Although they are certainly based on an underlying set of principles, as already noted, these principles have not been followed consistently in each one. Furthermore, they do not provide a recurrent set of maps drawn to

the same scale and in which spatial changes are mapped out in the same way. This is a hindrance to those seeking to draw comparisons. The main strength of SUN's *Historische atlasen* is that by using a small quantity of highly expressive historical pictorial material with concise explanatory notes, they convey a bird's-eye view of the phases of transformation through which cities have passed over a long stretch of time – from their origins down to the present day.

Stadsmonografieën

Beide atlasreeksen zijn dus gericht op de ruimtelijke ontwikkeling van de steden, maar de opzet verschilt. Bovendien bestaat er van lang niet elke Nederlandse stad een atlas. In dit verband is het van belang te weten hoe de stadsmonografieën zich verhouden tot de twee atlasreeksen. Wat heeft het vergelijkend stadshistorisch onderzoek dat zich richt op de ruimtelijke transformatie op de lange termijn aan de vaak monumentale boeken die de laatste jaren verschenen over de volgende steden: Zutphen (1989), Sittard (1993), Kampen (1993 en 2001), Haarlem (1995), Dordrecht (1996-2000), Leeuwarden (1999), Rotterdam (1999-2000), Utrecht (2000), 's-Hertogenbosch (1997 en 2000), Wijk bij Duurstede (2000), Gouda (2002), Goes (2002), Leiden (2002-2004), Hasselt (2003), Dokkum (2004), Den Haag (2004-2005), Amsterdam (2004-2007), Nijmegen (2005), Zwolle (2005), Maastricht (2006), Alkmaar (2007), Edam (2007) en Rhenen (2008).⁵

In de eerste plaats is het goed om te weten waarom die stadsmonografieën eigenlijk zijn gemaakt. Wat waren de redenen om een monumentaal boekwerk te schrijven over één bepaalde stad? Vaak wordt gerept van de vele nieuwe inzichten (vondsten, publicaties) uit de afgelopen decennia, die vragen om een (nieuwe) overzichtsstudie. In een aantal gevallen is de viering van een zogenaamd zoveeljarig bestaan van de stad aangegrepen om een dik boek te laten verschijnen. Niet zelden moet de aanleiding worden gezocht bij een groepje enthousiaste historici, al dan niet georganiseerd in een vereniging, die de eigen stad eens grondig voor het voetlicht willen brengen. Dikwijls zijn ook het archief en de gemeente erbij betrokken. Wat opvalt is dat het veelal grotere steden betreft, bovendien een aanzienlijk aantal provinciehoofdsteden. De boeken over Wijk bij Duurstede, Goes, Hasselt, Dokkum, Sittard, Edam en Rhenen mogen als bijzonderheid worden beschouwd. Hoewel niet zo omvangrijk en grondig

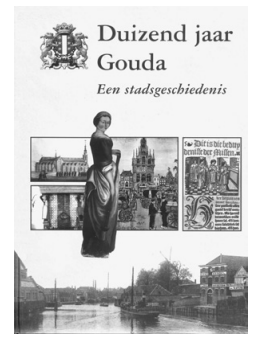

als de boeken over de andere steden, kunnen deze stadjes zich gelukkig prijzen met een monografie, in het bijzonder Sittard, Wijk en Dokkum, waarvan de ruimtelijke ontwikkeling vrij uitgebreid aan bod komt.

Het is amusant om te lezen hoe de stadsmonografieën in de verschillende inleidingen worden verantwoord. Graag citeer ik uit een aantal: 'hamvraag van een stadsgeschiedenis is (...) wat een stad (...) nu zo specifiek maakt, welke elementen uit haar geschiedenis haar eigenheid verlenen' (Zutphen, p. 10); 'de oudste en eerste stad van Holland (...) met een geheel eigen signatuur' (Dordrecht, deel 1, p. 7); 'niet alleen gegroeid tot de negende gemeente van Nederland, maar ook één van de mooiste steden van ons land' (Haarlem, p. 5); 'Dat geeft Utrecht toch een ander karakter dan de Hollandse steden (...). Alleen al deze eigenheid rechtvaardigt de verschijning' (Utrecht, p. 7); 'de nadruk ligt op de eigenheid van de Leidse historie' (Leiden, deel 1, p. 8); 'Den Haag zal altijd afwijken van de geschiedenis van de andere Nederlandse of Hollandse steden' (Den Haag, deel 1, p. 8); 'De historie van Edam is uniek' (Edam, p. 7). Het heeft iets hilarisch: bijna elke monografie wordt verantwoord door te wijzen op de uniciteit en de eigenheid van de stad. Terwijl ik er een krat uitstekende sterke drank om durf te verwedden dat tussen al die steden en hun geschiedenis minstens evenveel overeenkomsten als verschillen kunnen worden gevonden. Het is maar net waar de nadruk op wordt gelegd.

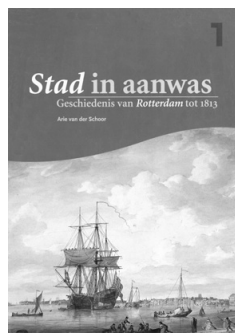
Dit brengt ons op een tweede hoofdpunt: de opzet. Welke benadering en indeling zijn er gekozen om de geschiedenis van de stad te schrijven? Bijna alle monografieën bestrijken de hele geschiedenis van de stad, van het ontstaan tot heden. In tegenstelling tot veel andere stadsstudies wordt niet gestopt dan wel begonnen ergens in de negentiende eeuw, of wordt slechts één periode behandeld. Wat mij betreft is dat zeer goed, omdat zo de langetermijntwikkeling in beeld kan komen. Maar hoe krijg je greep op zo'n lange

5
 Zo veel mogelijk in chronologische volgorde van verschijning: W. Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Zutphen*. Zutphen 1989; P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt. Een grensoverschrijdend verleden*. Sittard 1993; H.J.J. Lenferink (red.), *Geschiedenis van Kampen*. Deel 1, 'Maer het is hier te Campen'. Kampen 1993 en J. Kummer (red.), *Geschiedenis van Kampen*. Deel 2, 'Zij zijn Kampers'. Kampen 2001; G. van der Ree-Scholten e.a. (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*. Hilversum 1995; J. van Herwaarden, D.E.H. de Boer, F.J.W. van Kan en G. Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht*. Deel 1, *Tot 1572*. Hilversum 1996, W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*. Deel 2, *Van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998 en P. Kooij en V. Sleebe (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*. Deel 3, *Van 1813 tot 2000*. Hilversum 2000; R. Kunst e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland*. Franeker 1999; A. van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813*. Zwolle 1999 en P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle 2000; R.E. de Bruin e.a. (red.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*. Utrecht 2000; P.Th.J. Kuijer, 's-Hertogen-

bosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629. Zwolle 2000, en A. Vos e.a. (red.), 's-Hertogenbosch. *De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*. Zwolle 1997; M. van der Eerden-Vonk, J. Hauer en G. van Omme (red.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*. Hilversum 2000; P. Abels (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*. Hilversum 2002; C. Dekker, *En schamele landstad. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577*. Goes 2002; R.C.J. van Maanen en J. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1, *Leiden tot 1574*. Leiden 2002, R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2, *1574-1795*. Leiden 2003, R.C.J. van Maanen en B.M.A. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3, *1795-1896*. Leiden 2004 en R.C.J. van Maanen en J.C.H. Blom (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 4, *Vanaf 1896*. Leiden 2004; J. Mooijweer en W. Coster, 'Uit den ash kolk der vergetelheid'. *Geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002*. Kampen 2003; M. Schroor, *Geschiedenis van Dokkum. Hart van noordelijk Oostergo*. Dokkum 2004; J.G. Smit en E. Beukers, *Den Haag. Geschiedenis van de stad*. Deel 1, *Vroegste tijd tot 1574*.

‘Stadsmonografieën’: Monographs of individual cities

The two atlas series discussed above both focus on the spatial development of cities but are structured differently. Moreover, many Dutch cities are left out of both series. It is therefore important to see how the *Stadsmonografieën* relate to these atlases. So let us now turn to the volumes – many of them mammoth works – that have been published on a number of cities, most of them in the past ten years: Zutphen (1989), Sittard (1993), Kampen (1993 and 2001), Haarlem (1995), Dordrecht (1996-2000), Leeuwarden (1999), Rotterdam (1999-2000), Utrecht (2000), 's-Hertogenbosch (1997 and 2000), Wijk bij Duurstede (2000), Gouda (2002), Goes (2002), Leiden (2002-2004), Hasselt (2003), Dokkum (2004), The Hague (2004-2005), Amsterdam (2004-2007), Nijmegen (2005), Zwolle (2005), Maastricht (2006), Alkmaar (2007), Edam (2007) and Rhenen (2008), and consider their usefulness to comparative historical research on the long-term spatial transformation of cities.⁵

In the first place, it is useful to get a clear idea of the rationale underlying the production of these monographs. Why produce a colossal book about one specific city? One claim frequently heard is that the many new findings and publications of the past few decades called for a new, wide-ranging study. In a few cases, a putative anniversary of the city's existence was seized on as a perfect opportunity to publish a thick book about it. Not infrequently, the initiative can be traced to a small group of enthusiastic historians, sometimes organized in a society, that seek to place their city squarely in the limelight for once. The city archives and the local council are often also involved. It is striking that most of these books are about relatively large cities, many of them provincial capitals. There are a few exceptions: the volumes dealing with Sittard, Wijk bij Duurstede, Goes, Hasselt, Dokkum, Edam and Rhenen. Although not dealt with as extensively or thoroughly as those on the

larger cities, these little towns may take pride in having monographs of their own, especially Sittard, Wijk and Dokkum, the spatial development of which is described at some considerable length.

It is quite amusing to read the rationale given for these monographs in their introductions. Here are a few choice quotations: ‘the central question in the history of a town is what it is ... that gives a city ... its distinctive quality, the elements from its history that make it unique’ (Zutphen, p. 10); ‘the oldest and first town in Holland ... with a character that is utterly unique’ (Dordrecht, vol. 1, p. 7); ‘not only grew to become the ninth municipality in the Netherlands but also became one of the most beautiful towns in the country!’ (Haarlem, p. 5); ‘It is this that makes Utrecht different in character from the towns of Holland ... This uniqueness alone justifies the publication’ (Utrecht, p. 7); ‘the emphasis lies on the uniqueness of Leiden’s history’ (Leiden, vol. 1, p. 8); ‘The Hague will always differ from the history of the other cities of Holland or the Netherlands’ (The Hague, vol. 1, p. 8); ‘The history of Edam is unique’ (Edam, p. 7). There is something hilarious about all this: almost every monograph is justified by invoking the city’s uniqueness. Yet I would wager a crate of fine malt whiskey that between all those cities and their histories one could find just as many similarities as differences. It is all a matter of where one chooses to place the emphasis.

This brings us to the second main point: structure. What approach has been chosen to present a city’s history, and how is the material arranged? Almost all the monographs span the entire history of the city, from its earliest origins to the present day. Unlike many other studies of cities, they do not begin (or end) somewhere in the nineteenth century, or focus solely on one specific period. That is excellent, in my view, since it makes it possible to see the long-term picture. But coming to grips with such a long, multi-faceted history is no simple matter. Most of the monographs display some kind of struggle to find the appropriate

5
As far as possible in chronological order of publication: W. Frijhoff *et al.*, *Geschiedenis van Zutphen*. Zutphen 1989; P.B.N. van Luyn, *Stad Sittard. Een grensoverschrijdend verleden*. Sittard 1993; H.J.J. Lenferink (ed.), *Geschiedenis van Kampen. Vol. 1: ‘Maer het is hier te Campen’*. Kampen 1993 – J. Kummer (ed.), *Geschiedenis van Kampen. Vol. 2: ‘Zij zijn Kampers’*. Kampen 2001; G. van der Ree-Scholtens *et al.* (eds.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*. Hilversum 1995; J. van Herwaarden, D.E.H. de Boer, F.J.W. van Kan and G. Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht. Vol. 1: tot 1572*. Hilversum 1996 – W. Frijhoff, H. Nusteling and M. Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht. Vol. 2: van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998 – P. Kooij and V. Sleebe (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht. Vol. 3: van 1813 tot 2000*. Hilversum 2000; R. Kunst *et al.* (eds.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Rotterdam tot 1813*. Zwolle 1999 – P. van de Laar, *Stad van formaat: geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle 2000; R.E. de Bruin *et al.* (eds.), *Een paradijs vol weelde: geschiedenis van de stad Utrecht*. Utrecht 2000; P.Th.J. Kuijer, *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom*

Brabant ca. 1185-1629. Zwolle 2000 – A. Vos *et al.* (eds.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*. Zwolle 1997; M. van der Eerden-Vonk, J. Hauer and G. van Omme (eds.), *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*. Hilversum 2000; P. Abels (ed.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*. Hilversum 2002; C. Dekker, *Een schamele landstad. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577*. Goes 2002; R.C.J. van Maanen and J. Marsilje (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Vol. 1: Leiden tot 1574*. Leiden 2002 – R.C.J. van Maanen and S. Groenveld (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Vol. 2: 1574-1795*. Leiden 2003 – R.C.J. van Maanen and B.M.A. de Vries (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Vol. 3: 1795-1896*. Leiden 2004 – R.C.J. van Maanen and J.C.H. Blom (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Vol. 4: vanaf 1896*. Leiden 2004; J. Mooijweer and W. Coster, *‘Uit den ash kolk der vergetelheid’: geschiedenis van de stad Hasselt 1252-2002*. Kampen 2003; M. Schroor, *Geschiedenis van Dokkum: hart van noordelijk Oostergo*. Dokkum 2004; J.G. Smit and E. Beukers, *Den Haag: geschiedenis van de stad. Vol. 1: Vroegste tijd tot 1574*. Zwolle 2004 – Th.F.

geschiedenis met vele facetten? Dat blijkt niet eenvoudig. Overeenkomst tussen de meeste monografieën is de worsteling met de opzet. Steeds is er het dilemma tussen chronologie en thematiek. In de monografieën van verschillende steden zijn uiteenlopende keuzes gemaakt. In die van Zutphen bijvoorbeeld, werd nadrukkelijk gekozen voor een thematische opzet in vier hoofddelen: *Zutphens symbolen* (stadsgezicht, wapen, zegel en stadsrecht), *Zutphens geschiedenis* (chronologisch overzicht), *Zutphens kenmerk* (geografie, kerkgeschiedenis, bouwkunst) en *Zutphens eigenheid*, waarin de balans wordt opgemaakt. In de geschiedenis van Dordrecht overheerst per boekdeel (het zijn er in totaal drie, tevens drie tijdvakken: tot 1572, 1572-1813, 1813-2000) ook de thematische aanpak.

In het grootste deel van de monografieën is de chronologie echter het meest bepalend voor de hoofdindeling. Ontstaan, ontwikkeling en verandering in de loop der eeuwen worden behandeld in perioden – toegespitst op de ‘eigen’ geschiedenis van de stad ofwel volgens de traditionele indeling Middeleeuwen, Nieuwe Tijd, Nieuwste Tijd. Deze perioden komen aan bod per hoofdstuk, per deel of zelfs per boekdeel, zoals bij Leiden, Den Haag, Nijmegen en Amsterdam. Worsteling blijft steeds welke thema’s per periode aandacht moeten krijgen en op wat voor manier. Daarin lopen de keuzes uiteen. Voor Haarlem is besloten om de opzet ‘te beperken tot een sociaal-culturele geschiedenis’, wat per periode echter blijkt te resulteren in aparte hoofdstukken over bijna alles, te weten: a) geografische, institutionele en politieke geschiedenis; b) economische en sociale geschiedenis; c) levensbeschouwelijke groeperingen; d) onderwijs en wetenschap; e) letterkunde en muziek; f) bouwkunst, beeldende kunst en kunstnijverheid. Uiteindelijk levert dit een nogal verbrokkeld boek op, vol boeiende gegevens, maar zonder veel samenhang en met weinig zicht op de hoofdlijnen in 750 jaar Haarlem, niet in de laatste plaats omdat de hoofdstukken door een groot aantal verschillende auteurs zijn geschreven. Geen synthese dus, eerder een soort encyclopedie. Dat geldt voor meer monografieën, bijvoorbeeld die van Kampen, Edam, Alkmaar en ‘s-Hertogenbosch. Van de Brabantse hoofdstad beslaat alleen de inhoudsopgave van deel 1 al vijftien pagina’s.

Dan heeft de keuze bij Utrecht gelukkiger uitgepakt. De redactie heeft daar gestreefd naar een geïntegreerde behandeling van de verschillende thema’s per periode in één hoofdstuk. Religieuze, economische, sociale, culturele en ruimtelijke ontwikkelingen worden in samenhang behandeld, waarbij de politiek als leidend principe is gekozen. Politieke cesuren bepalen ook de periodisering. Voor bijna iedere periode werd een andere specia-

list als auteur geworven. In de stadsgeschiedenis van Zwolle pakt de keus om de verschillende thema’s per periode in samenhang te behandelen goed uit, omdat het hele boek door één auteur werd geschreven. In een aantal van de grootste monografieën – Den Haag, Leiden, Nijmegen, Leeuwarden, Gouda – komt de keuze voor de thema’s die de revue passeren per periode sterk overeen: ruimte/geografie, bevolking/demografie, bestuur/politiek, handel en nijverheid/economie, religie, zorg en cultuur. De samenhang en volgorde waarin deze thema’s worden behandeld variëren. De nadruk verschilt per stad, soms ook per periode en is afhankelijk van de auteurs, doorgaans historici van divers pluimage. Euvel blijft dat de genoemde thema’s in de meeste van deze monografieën worden beschreven door verschillende auteurs in aparte hoofdstukken.

Wat eveneens begint op te vallen naarmate je meer monografieën ter hand neemt, is dat die stadsgeschiedenissen in veel opzichten toch erg op elkaar lijken, in weerwil van de genoemde ‘eigenheid’. Opbloei van de steden en alles wat daarbij hoort meestal in de periode twaalfde – veertiende eeuw, tweede bloei zestiende – zeventiende eeuw, terugval in de achttiende eeuw en in de loop van de negentiende hernieuwde bloei, tot slot in de twintigste de grote expansie. Welzeker zijn hierin variatie en verschil in hoogtepunten van bloei en verval te ontdekken tussen de steden, ook in de mate waarin deze processen optreden, terwijl er intussen verschuivingen plaatsvinden, maar die krijg je pas in beeld als je de monografieën naast elkaar legt, waarbij moet worden opgemerkt dat de nadruk op de eigenheid en de uiteenlopende benaderingen in de monografieën het vergelijken niet altijd even gemakkelijk maken. Wat vooral in mijn hoofd blijft zoemen, behalve de golfbeweging van bloei, verval en expansie, is: nonnen hier, heren daar, nijverheid zus, ambacht zo, regenten boven, arme lui onder, en ga zo maar door – dat komt steeds maar weer voorbij zeilen. Ongetwijfeld wordt deze indruk ook veroorzaakt door de weinig uitgesproken opzet van een niet gering aantal van deze boeken.

Wat mij betreft zijn de monografieën waarin er welbewust voor een bepaalde nadruk is gekozen de meest geslaagde, helemaal als ze dan ook nog eens zijn geschreven door één of een beperkt aantal auteurs. Rotterdam is daarvan een goed voorbeeld. Deel 1, van het ontstaan tot 1813, nam Van der Schoor voor zijn rekening, deel 2, de negentiende en twintigste eeuw, Van de Laar. Centraal staan in deze tweedelige monografie de veranderingen in regionale, nationale en internationale logistieke netwerken, door de eeuwen heen het wezenskenmerk van de havenstad. Door deze keuze zijn de auteurs erin geslaagd niet

Zwolle 2004, Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel 2, De tijd van de Republiek*. Zwolle 2004 en Th.A.H. de Nijs en J.J.Th. Sillevis, *Den Haag. Geschiedenis van de stad. Deel 3, Negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle 2005; M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Deel I, Tot 1578. Een stad uit het niets*. Amsterdam 2004, W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Deel II-1, 1578-1650. Centrum van de wereld*. Amsterdam 2004, W. Frijhoff en M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Deel II-2, 1650-1813. Zelfbewuste stadstaat*. Amsterdam 2005, R. Aerts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Deel III, 1813-1900. Hoofdstad in aanbouw*. Amsterdam 2006 en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Deel IV, 1900-2000. Tweestrijd om de hoofdstad*. Amsterdam 2007; W. Willems e.a. (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 1, Prehistorie en oudheid*. Wormer 2005, H. Bots en J. Kuys (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 2, Middeleeuwen en nieuwe tijd*. Wormer 2005 en J. Brabers (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 3, Negentiende en twintigste eeuw*. Wormer 2005; J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*. Zwolle 2005; P.J.H. Ubachs en I.M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maas-tricht. Een stadsgeschiedenis*. Zutphen 2006 (derde, vermeerdere en verbeterde druk); D. Aten e.a. (red.), *De geschiedenis van Alkmaar*. Zwolle 2007; B. Speet, *Edam. Duizend jaar geschiedenis van een stad*. Zwolle 2007; L. Bultje-van Dillen e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*. Utrecht 2008. Van Amersfoort en van Eindhoven staan monografieën op stapel.

structure, the dilemma of opting for a chronological or thematic arrangement. This dilemma is resolved in different ways. The authors of the Zutphen monograph, for instance, opted for a thematic arrangement in four main sections: Zutphen's symbols (cityscapes, coat of arms, seal and charter), its history (a chronological overview), its features (geography, architecture, and church history) and a conclusion on 'Zutphen's uniqueness'. In the history of Dordrecht, each volume (there are three, covering three different periods: the city's origins until 1572, 1572-1813, and 1813-2000) is also structured thematically.

In the majority of monographs, however, the chronological approach prevails. The city's origins, development and change over the centuries is discussed in periods – sometimes demarcated according to the city's 'specific' history, and sometimes according to the traditional division into Middle Ages, Early Modern and Modern Periods. Each of these eras is dealt with in a chapter, a section or in some cases even in an entire volume, as in the monographs on Leiden, The Hague, Nijmegen and Amsterdam. It remains a conundrum to decide which themes to single out in each period and how to discuss them. Again, these issues are resolved in different ways. In the case of Haarlem, it was decided to focus on 'socio-cultural history', which appears however to have resulted in separate chapters for each period on almost everything: a) geographical, institutional and political history; b) economic and social history; c) religious and ideological groups; d) education and scholarship; e) literature and music; f) architecture, fine arts and applied arts. This results in a rather disjointed book, full of fascinating facts, but displaying little internal cohesiveness and providing little clarity on the main outlines in 750 years of Haarlem, not in the least because the chapters were written by a large number of different authors. So instead of providing a synthesis, the work is more of an encyclopaedia. The same applies to some of the other monographs, such as those on Kampen, Edam, Alkmaar and 's-Hertogenbosch. In the latter case, the table of contents of the first volume runs to an astonishing 15 pages.

In this light, the Utrecht monograph worked out much better. The editors of this volume decided to have one chapter on each period, integrating all the separate themes into a single discussion. Religious, economic, social, cultural and spatial trends are discussed in relation to one another, using the political situation as the guiding narrative principle. Political changes are also used to define the different periods. In most cases, each period is discussed by a different expert. In the history of Zwolle, the decision to discuss the various themes

in relation to one another in each period worked out very well, because the entire book was written by one author. In some of the most extensive monographs – The Hague, Leiden, Nijmegen, Leeuwarden, Gouda – the themes discussed in each period are very similar: spatial/geographical factors, population/demography, executive/political power, trade and industry/economy, religion, social security, and culture. The cohesiveness of these themes, and the order in which they are discussed, are more variable. The emphases differ from one city – sometimes even one period – to the next, depending on the authors' preferences, since as historians they represent diverse schools of thought. It remains a blemish that in most of these monographs, the themes are discussed by different authors in separate chapters.

Something else that becomes increasingly apparent as one peruses more of these monographs is the many similarities between all these histories, for all the claims to 'uniqueness'. Each town has an initial period of growth, with all the usual attributes, in the twelfth to fourteenth centuries, a second period of expansion in the sixteenth and seventeenth centuries, a decline in the eighteenth century followed by a revival in the nineteenth and finally a major wave of expansion in the twentieth century. Of course there are variations and discrepancies: the defining moments of growth or decline may differ, as may the intensity of these processes. But such discrepancies only become apparent when the monographs are placed beside one another. It should be added that the emphasis on each city's uniqueness and the diverse approaches adopted in the monographs do not make comparison easy. The main impression that keeps buzzing through my head, aside from the waves of growth, decline and expansion, is: nuns here, lords and masters there, industry tackled like this, crafts like that, administrators on top, poor folk underneath, a certain pattern repeated again and again. This impression undoubtedly derives in part from the lack of clear structure of many of the books.

In my view, the most successful monographs are those that deliberately single out a specific feature for emphasis, particularly in the case of books written by only one or a few authors. The Rotterdam monograph is an excellent example. Volume 1, from the city's origins up to 1813, was written by Van der Schoor, and volume 2, on the nineteenth and twentieth centuries, by Van de Laar. At the heart of this two-volume work are the changes in regional, national and international logistical networks that have been the port's defining features over the centuries. In making this choice, the authors succeeded not only in giving a picture of the city in each period – with a chronol-

Wijsenbeek-Olthuis, *Den Haag: geschiedenis van de stad. Vol. 2: De tijd van de Republiek*. Zwolle 2004 – Th.A.H. de Nijs and J.J.Th. Sillevis, *Den Haag: geschiedenis van de stad. Vol. 3: Negentiende en twintigste eeuw*. Zwolle 2005; M. Carasso-Kok (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. I: tot 1578. Een stad uit het niets*. Amsterdam 2004 – W. Frijhoff and M. Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. II-1: 1578-1650. Centrum van de wereld*. Amsterdam 2004 – W. Frijhoff and M. Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. II-2: 1650-1813. Zelfbewuste stadstaat*. Amsterdam 2005 – R. Aerts and P. de Rooy (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. III: 1813-1900. Hoofdstad in aanbouw*. Amsterdam 2006 – P. de Rooy (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. IV: 1900-2000. Tweestrijd om de hoofdstad*. Amsterdam 2007; W. Willems *et al.* (eds.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Vol. 1: Prehistorie en oudheid*. Wormer 2005 – H. Bots and J. Kuys (eds.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Vol. 2: Middeleeuwen en nieuwe tijd*. Wormer 2005 – J. Brabers (ed.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Vol. 3: Negentiende en twintigste eeuw*. Wormer 2005; J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*. Zwolle 2005; P.J.H. Ubachs and I.M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht: een stadsgeschiedenis*. Zutphen 2006 – third, expanded and revised edition; D. Aten *et al.* (eds.), *De geschiedenis van Alkmaar*. Zwolle 2007; B. Speet, *Edam. Duizend jaar geschiedenis van een stad*. Zwolle 2007; L. Bultje-van Dillen *et al.* (eds.), *Geschiedenis van Rhenen*. Utrecht 2008. Monographs on Amersfoort and Eindhoven are forthcoming.

alleen een beeld van de stad te schetsen per periode – de chronologie bepaald door de hoofdthematiek –, maar ook om een aantal grote, lange lijnen te trekken, een rode draad te weven en zo te komen tot synthese. Voor Amsterdam geldt als centraal thema: 'hoe is steeds gereageerd op de veranderingen waarmee de stad te maken kreeg, veranderingen die zowel door interne als door externe factoren teweeg zijn gebracht? Deze hadden gevolgen zowel voor de vormgeving van de ruimte als voor de stedelijke samenleving' (Amsterdam, deel I, p. 17). Deze Amsterdamse keuze komt minder duidelijk uit de verf, wat ongetwijfeld heeft te maken met het feit dat de monografie van de hoofdstad is uitgedijd tot vijf dikke banden, geschreven door een aanzienlijk aantal auteurs.

Waar in de reeks over Amsterdam is gesteld dat de vormgeving van de ruimte werd bepaald door diverse soorten historische veranderingsprocessen, zo wordt in een aantal van de andere grote monografieën de ruimtelijke ontwikkeling beschouwd als een van de hoofdthema's. Komen we bij het derde en voor deze bespreking belangrijkste punt: hoeveel aandacht wordt in de stadsmonografieën besteed aan de ruimtelijke transformatie door de eeuwen heen? Ten eerste moet worden vastgesteld dat anders dan in de beide atlansenreeksen de ruimtelijke ontwikkeling in de monografieën niet centraal staat. In de wat oudere stadsgeschiedenissen, zoals die van Dordrecht en Haarlem, en ook in die van bijvoorbeeld Maastricht, 's-Hertogenbosch en Kampen, komt het ruimtelijke aspect zeer beperkt aan bod. En als het daar al over gaat, dan betreft het niet zo zeer stedenbouwkundige gehelen, maar eerder losse gebouwen en percelen.

Ten tweede verschilt de aandacht die aan de ruimte wordt geschonken nogal eens per periode. Aan de vroegere ruimtelijke ontwikkeling en transformatie (voor circa 1400) wordt dikwijls redelijk wat aandacht besteed, wat mede geweten moet worden aan het soort onderzoeker dat zich overwegend met deze periode bezighoudt: de archeoloog of historisch-geograaf. Deze zijn van huis uit doorgaans ruimtelijker ingesteld dan een historicus, die zich vaker bezighoudt met de Nieuwe Tijd. Voor de periode van de Nieuwe Tijd komt de ruimte er in veel monografieën dan ook bekaaid vanaf. Hetzelfde geldt gek genoeg voor de negentiende en twintigste eeuw. Daarnaast is door architectuurhistorici veel onderzoek verricht, maar zij zijn mondjesmaat vertegenwoordigd onder de auteurs van stadsmonografieën.

Ten derde ontbreekt in de meeste stadsgeschiedenissen degelijk, laat staan speciaal getekend kaartmateriaal waaruit de ruimtelijke transformatie door de eeuwen heen kan worden afgele-

zen. Een paar steken echter gunstig af: Sittard, Leeuwarden, Amsterdam, Nijmegen, Utrecht, Den Haag en Leiden – maar met de kanttekening dat de hoeveelheid en de kwaliteit van de kaarten per periode variëren. Overigens bestaan over enkele steden ook bijzondere studies, die aangeduid kunnen worden als ruimtelijke stadsmonografie, bijvoorbeeld over Gouda, 's-Hertogenbosch en Maastricht.⁶

Ten vierde moet worden vastgesteld dat door de uiteenlopende opzet vergelijking tussen de monografieën onderling en tussen die monografieën en de atlassen niet eenvoudig is. Van uniform kaartmateriaal in de verschillende monografieën is al helemaal geen sprake. Wel lenen veel stadsmonografieën zich om in te winkelen voor historische gegevens, bijvoorbeeld politieke en economische processen die bepaalde ruimtelijke transformaties kunnen verklaren. Soms vergt dat heel wat zoek-, speur- en bladerwerk en enige inventiviteit, doch niet zelden met opwekkende resultaten. Het lijkt me de hoogste tijd, net zoals er in de afgelopen jaren met enthousiasme en doorzettingsvermogen is gewerkt aan de monografieën en de atlassen, om de komende jaren ook het vergelijkend stadshistorisch onderzoek doortastend aan te vatten, toegespitst op de ruimtelijke transformatie van steden over de lange termijn, van het ontstaan tot heden. Daarvoor zijn de historische atlassen van de afzonderlijke steden belangrijke bouwstenen.⁷ De stadsgeschiedenissen vormen daarbij onmisbare naslagwerken.

W. Denslagen (red.), *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Gouda. Zeist/Zwolle 2001; A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch. Van straet tot stroom*. Zwolle 2006; A.M. Martin, *Opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht, 1660-1905*. Zeist/Zwolle 2000.

Graag wijs ik hier ook op het bestaan van de zogenaamde *Historische plattengronden van Nederlandse steden*. Alphen aan den Rijn 1978–), een te weinig bekende reeks waarin een schat aan historische kaarten van steden in reproductie is opgenomen, voorzien van een korte toelichting. In de reeks zijn inmiddels verschenen: *Amsterdam* (1978), *Rotterdam* (1984, herziene uitgave 2006), *Utrecht* (1990), *Batavia* (1992), *De steden van Hollands Noorderkwartier* (1991), *Haarlem* (1993), *Leiden* (1997), *Gelderland. De steden van de Veluwe* (1997), *Gelderland. De steden van het Rivierengebied* (1999), *Gelderland. De steden van de Achterhoek en Liemers* (2006), *Overijssel. De steden van Noordwest-Overijssel* (2002), *Overijssel. Deventer, de steden van Twente en langs de Vecht* (2005), *Friesland. De Friese Elf steden*, deel 1 (2006) en *Den Haag* (2007).

ogy determined by the main theme – but also in drawing a number of long and inclusive narrative lines, weaving a unifying thread and thus achieving a synthesis. For Amsterdam, the central theme is: ‘How did the city react at each stage to the changes impinging on it, changes caused by external as well as internal factors? These changes affected both the design of the physical space and the urban community’ (Amsterdam, vol. I, p. 17). This organizing principle is not reflected very clearly in the end-product, no doubt partly because the Amsterdam monograph mushroomed into five massive volumes, written by a large number of authors.

While the introduction to the Amsterdam monograph asserts that the design of the physical space was dictated by various historical processes of change, some of the other large monographs deal with spatial development as a prominent theme. This brings us to the third point, the most important one for the present discussion: how much attention do the various monographs devote to the city’s spatial transformation over the centuries? First, it should be noted that the monographs differ from the two atlas series in that spatial development is not their central concern. In the somewhat older histories of cities, such as those of Dordrecht and Haarlem, as well as those of Maastricht, ’s-Hertogenbosch and Kampen, for instance, spatial considerations are dealt with only briefly – and even these brief discussions tend to focus on individual buildings and plots of land rather than taking a broader look at urban development.

Second, the attention devoted to spatial considerations differs widely from one period to the next. The early spatial development and transformation (up to around 1400) is often described at some length, partly because the authors who discuss this period are generally archaeologists or historical geographers. These scholars tend to have a more ‘spatial’ cast of mind, compared to historians whose primary field is the modern period. As a result, most of the monographs pay little more than lip-service to spatial development in the modern period. Strangely enough, this applies even to the nineteenth and twentieth centuries: the wealth of research on these periods by historians of architecture is glossed over almost entirely.

A third point of criticism concerns maps: there is a dearth of sound maps – let alone specially commissioned ones – showing the city’s spatial transformation over the centuries. A few monographs (those on Sittard, Leeuwarden, Amsterdam, Nijmegen, Utrecht, The Hague and Leiden) stand out favourably in this respect, although both the quality and quantity of the maps

vary from one period to the next. It should be pointed out that special studies that might be called ‘spatial monographs’ have been published on a few cities, including Gouda, ’s-Hertogenbosch and Maastricht.⁶

The fourth point to be made here is that the divergent approaches make all comparisons among the monographs, and between the monographs and the two atlas series, anything but easy. The monographs are entirely lacking in a system of uniform maps, for instance. Many of them do make excellent ponds in which to fish for historical data, for instance political and economic processes that may explain certain spatial transformations. This sometimes requires a lot of research, detective work and browsing, not to mention a little inventiveness, but the results can prove exhilarating. Over the past few decades, many have applied themselves with enthusiasm and dedication to the atlases and monographs described above. It seems to me that it is high time to inject a similar zeal into the field of comparative historical research on cities, focusing on the long-term spatial transformation of cities from their origins to the present day. For this project, the historical atlases of the different cities will be important building-blocks,⁷ and the historical monographs indispensable reference works.

6

W. Denslagen (ed.), *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Gouda*. Zeist/Zwolle 2001; A. van Drunen, *’s-Hertogenbosch. Van straat tot stroom*. Zwolle 2006; A.M. Martin, *Opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht, 1660-1905*. Zeist/Zwolle 2000.

7

I should like to draw attention here to the existence of the *Historische plattegronden van Nederlandse steden*. Alphen aan den Rijn 1978–), an unjustly neglected series including copious prints of historical maps of cities, each one furnished with brief explanatory notes. The following titles have appeared in the series thus far: *Amsterdam* (1978), *Rotterdam* (1984, revised edition 2006), *Utrecht* (1990), *Batavia* (1992), *De steden van Hollands Noorderkwartier* (1991), *Haarlem* (1993), *Leiden* (1997), *Gelderland. De steden van de Veluwe* ((1997), *Gelderland. De steden van het Rivierengebied* (1999), *Gelderland. De steden van de Achterhoek en Liemers* (2006), *Overijssel. De steden van Noordwest-Overijssel* (2002), *Overijssel. Deventer, de steden van Twente en langs de Vecht* (2005), *Friesland. De Friese Elf steden*, Vol. 1 (2006) and *Den Haag* (2007).

OverHolland wordt uitgegeven door Uitgeverij SUN namens de afdeling Architectuur van de Faculteit Bouwkunde, TU Delft, en verschijnt tweemaal per jaar.

Redactie
Henk Engel
François Claessens
Esther Gramsbergen

Redactieraad
S. Umberto Barbieri
Leen van Duin
Henk Hoeks
Reinout Rutte

Wetenschappelijke commissie
Per Olaf Fjeld (Oslo)
Antonio Monestiroli (Milaan)
Vittorio Magnago Lampugnani (Zürich)
Ed Taverne (Groningen)
Anthony Vidler (New York)
Anne Vernez-Moudon (Seattle Wa.)

Eindredactie
Lucy Klaassen
Vertalingen
Virtual words, Brussel, en de auteurs
Vormgeving
Roger Willems, Amsterdam
Achterzijde omslag
Franco Purini, VeMa, tiende Architectuurbiennale, Venetië, 2006
Druk
A-D Druk, Zeist

© **Uitgeverij SUN**
zomer 2009
ISBN 978 90 8506 629 3
ISSN 1574-3160
NUR 648

Over de auteurs

Jaap Evert Abrahamse (1967) is architectuurhistoricus en werkt als senior onderzoeker historische stedenbouw bij de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), per 1 mei 2009 de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij werkt aan een proefschrift over de zeventiende-eeuwse stadsontwikkeling van Amsterdam.

Emre Altürk (1979) studeerde architectuur aan de METU-universiteit in Ankara. Hij werkte als architect in Ankara en Istanboel. Sinds 2004 is hij als promovendus werkzaam aan de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft.

Pier Vittorio Aureli (1973) is architect en docent. Na cum laude te zijn afgestudeerd aan het Istituto Universitario di Architettura di Venezia behaalde hij een doctoraat in de stedenbouw, een master aan het Berlage Instituut en een PhD aan het Berlage Instituut / de TU Delft. Aureli doceert aan het Berlage Instituut en is gasthoogleraar aan de AA (Architectural Association) in Londen, Columbia University in New York en de TU Delft. Hij is samen met Martino Tattara medeoprichter van Dogma, een architectuurcollectief dat zich richt op het project van de stad.

Henk Baas (1965) is historisch geograaf en werkt als senior onderzoeker historische geografie en ruimtelijke ordening bij de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), per 1 mei 2009 de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hij is daar tevens programmaleider 'Nationale Opgaven'.

Gea van Essen (1963) is architectuurhistoricus en momenteel werkzaam als docent kunst- en architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Na onderzoek van de bouwkunst in de provincie Groningen in de zeventiende en achttiende eeuw rondt zij aan de Universiteit Utrecht een dissertatie af over *Het stadsfabrieksambt. De organisatie van de publieke werken in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw*.

Filip Geerts (1978) studeerde cum laude af aan de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft. Hij werkt als partner in UFO Architecten en ontving verschillende

eevulle vermeldingen voor architectuurprijsvraagzendingen. Hij is universitair docent Architectonisch ontwerpen in Delft en doceert tevens aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam.

Merlijn Hurx (1981) studeerde in 2004 cum laude af in de kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij zette zijn studie voort met een Research Master kunstgeschiedenis in Utrecht (cum laude, 2006). Momenteel is Hurx als promovendus verbonden aan de afdeling Architectuur van de TU Delft, waar hij een proefschrift voorbereidt over de samenhang tussen de bouwpraktijk en het ontwerpervak in de vijftiende en zestiende eeuw in de Nederlanden.

Stefano Milani (1972) is architect, cum laude afgestudeerd aan het IUAV in Venetië. Hij werkte voor Nio Architecten in Rotterdam en is sinds 2004 partner in UFO Architecten. Hij werkt aan een promotieonderzoek over architectuurtekeningen aan de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft, waar hij ook doceert in het programma *Territory in Transit Research*. In 2006 ontving hij een uitnodiging om deel te nemen aan de tiende Architectuurbiennale van Venetië. In 2008 verzorgde hij de publicatie *Franco Purini, Drawing Architectures* en organiseerde hij, samen met Filip Geerts, het symposium *Ideal/Real City*.

Reinout Rutte (1972) is stads- en architectuurhistoricus. Hij werkt als universitair docent en onderzoeker bij de sectie Geschiedenis en het Institute of History of Art, Architecture and Urbanism (IHAAU) van de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft.

OverHolland is published by SUN Publishers on behalf of Delft University of Technology, Faculty of Architecture, and appears twice a year.

Editors
Henk Engel
François Claessens
Esther Gramsbergen

Editorial board
S. Umberto Barbieri
Leen van Duin
Henk Hoeks
Reinout Rutte

Scientific committee
Per Olaf Fjeld (Oslo)
Antonio Monestiroli (Milan)
Vittorio Magnago Lampugnani (Zurich)
Ed Taverne (Groningen)
Anthony Vidler (New York)
Anne Vernez-Moudon (Seattle Wa.)

Final editing
Lucy Klaassen
Translations
Virtual words, Brussel, and the authors
Design
Roger Willems, Amsterdam
Illustration on back cover
Franco Purini, VeMa, X. Venice Architecture Biennale, 2006
Print
A-D Druk, Zeist

© **SUN Publishers**
summer 2009
ISBN 978 90 8506 629 3
ISSN 1574-3160
NUR 648

About the authors

Jaap Evert Abrahamse (1967) is architectuurhistoricus en senior researcher at the National Service for Archaeology, Cultural Landscape and Built Heritage (RACM), per 1 May 2009 called the National Service for Cultural Heritage. He is writing a PhD thesis about the seventeenth-century city development of Amsterdam.

Emre Altürk (1979) holds degrees in architecture (BA and MA) from METU univer-

sity in Ankara. He worked as an architect in Ankara and Istanbul. Since 2004 he has a PhD position at the Faculty of Architecture at Delft University of Technology.

Pier Vittorio Aureli (1973) is an architect and educator. After graduating cum laude from the Istituto Universitario di Architettura di Venezia, Aureli obtained a doctorate in urban planning, a master's degree at the Berlage Institute, and a PhD at the Berlage Institute/Delft University of Technology. Aureli teaches at the Berlage Institute and is currently a visiting professor at the Architectural Association in London, Columbia University in New York, and Delft University of Technology. Together with Martino Tattara, he is the cofounder of Dogma, an architectural collective centred on the project of the city.

Henk Baas (1965) is a historical geographer and senior researcher at the National Service for Archaeology, Cultural Landscape and Built Heritage (RACM), per 1 May 2009 called the National Service for Cultural Heritage. He is also project manager 'National Works' at the RACM.

Gea van Essen (1963) is an architectural historian and at present an assistant professor of art and architectural history at Utrecht University. After research on seventeenth- and eighteenth-century architecture of the Dutch province of Groningen, she is now finishing her PhD thesis on municipal and provincial public works services in seventeenth-century Dutch Republic.

Filip Geerts (1978) graduated cum laude from the Faculty of Architecture at Delft University of Technology. He works as a partner in UFO Architecten and received several honorable mentions in design competitions. He is now an assistant

professor in Architectural design in Delft, and he also teaches at the Academy of Architecture in Amsterdam.

Merlijn Hurx (1981) graduated cum laude in art history at the University of Utrecht. He continued his studies with a Research Master in art history, also in Utrecht (cum laude 2006). Currently, Hurx is a PhD researcher at the Department of Architecture of Delft University of Technology. His thesis discusses the relationship between the building praxis and the design trade in the fifteenth and sixteenth centuries in the Netherlands.

Stefano Milani (1972) is an architect, graduated cum laude from the IUAV of Venice. He worked for Nio Architecten in Rotterdam and has been partner at UFO Architects since 2004. He works on a PhD research on architectural drawings at the Faculty of Architecture at Delft University of Technology, where he also teaches in the *Territory in Transit Research* program. In 2006, he was invited to take part in the Tenth Architecture Biennale of Venice. In 2008 he edited the publication *Franco Purini, Drawing Architectures*, and, with Filip Geerts, the Symposium *Ideal/Real City*.

Reinout Rutte (1972) is an architectural and town historian. He is assistant professor at the Institute of History of Art, Architecture and Urbanism (IHAAU) / History Department at the Faculty of Architecture of Delft University of Technology.

